NR 8 | NOVEMBER 2026 | 99 KR

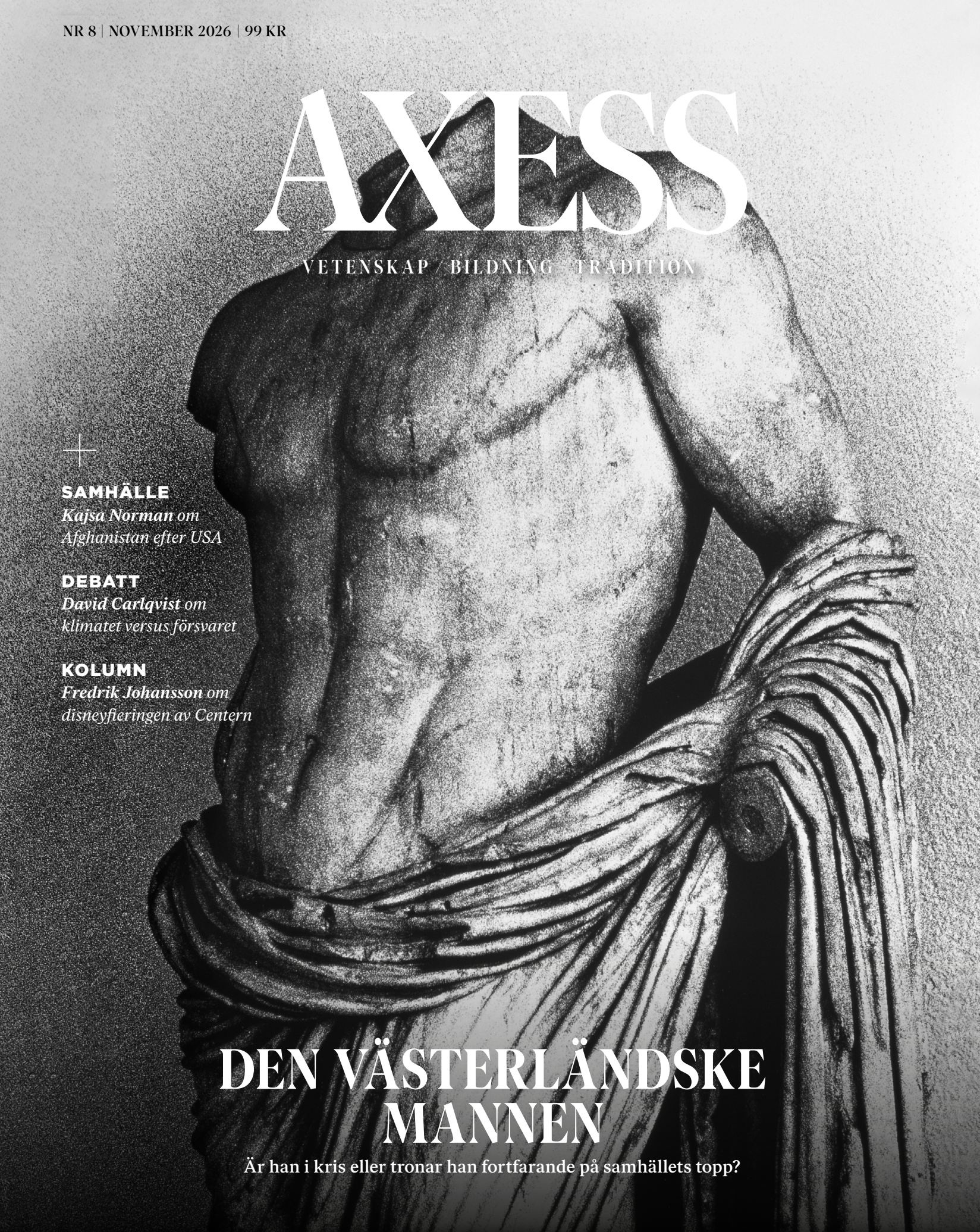
AXESS

VETENSKAP / BILDNING / TRADITION

SAMHÄLLE
Kajsa Norman om Afghanistan efter USA

DEBATT
David Carlqvist om klimatet versus försvaret

KOLUMN
Fredrik Johansson om disneyfieringen av Centern



DEN VÄSTERLÄNDSKE MANNEN

Är han i kris eller tronar han fortfarande på samhällets topp?









På bilderna olika varianter av Klinte som är framtagen av beställaren i konfigurator på vår hemsida.
Varje möbel byggs specifikt för dig som utformar den efter dina behov. Allt noggrant tillverkat i massivt trä ner till minsta detalj med mösterpassning, sinkningar, inslipade beslag och slutligen signerat av ansvarig snickare efter godkännande.



Yta eller innehåll. Ditt val.

Världen är full av massproducerade möbler. De tillverkas oftast långt bort och det är en industriell logistik som fungerar utmärkt om målet är lägsta möjliga pris på kortast möjliga tid.
Vi på G.A.D har en annan filosofi. Vårt mål är möbler utan genvägar som tillför rummet innehåll som känns och kan gå i arv. Vi ger rummet en själ.

Det är därför vi har kvar vårt eget snickeri i Hemse på Gotland. När du beställer en möbel från oss tilldelas den en specifik möbelsnickare. En enda hantverkare tar hand om ditt möbelprojekt, från rått ma8ssivt virke av utvald ek eller björk, hela vägen till den sista ytbehandlingen.

Det här arbetssättet kräver tålamod. Ta våra lådor som exempel. Snickaren väljer ut träbitarna för hand så att ådringen på lådfronterna flyter harmoniskt genom hela möbeln. Det tar tid och kräver ett tränat öga, men det är så man skapar visuell möbelkonst.

Vi använder inga dolda kompromisser eller billiga genvägar. Lådorna sinkas ihop för hand för att hålla i generationer. Beslagen i rostfritt stål slipas in för perfekt passform.
Sedan möter det massiva träet lokala naturmaterial som gotländsk kalksten eller mjukt lammskinn. Material som bara blir vackrare ju mer de används, och som bär på sin egen unika historia.

När möbeln är klar och godkänd, gör snickaren något som ingen maskin i världen kan göra. Hen stämplar möbeln med G.A.D och ett unikt serienummer och signerar med sin signatur direkt på träet. Ett stolt kvitto på ett äkta svenskt hantverk, och ett personligt löfte om kvalitet.

Det är därför våra möbler inte finns på centrallager för omedelbar leverans. De byggs för dig. Och de byggs för att överleva både dig och dina barn.

Tack för att du tog dig tid att läsa. Du har precis bevisat att det fortfarande finns ett intresse för det som får ta tid.



G.A.D

Svenskt möbelhantverk

www.gad.se

Visby | Stockholm | Göteborg

Bredaryd: Bredaryds Möbler 0370-80810 **Båstad:** Wykes 0430-45050 **Emmaboda:** Emmaboda Möbler 0471-13690 **Gävle:** Två plan 026-122297 **Göteborg:** G.A.D butik 073-0985419, Meijer Möbler 031-272710 **Halmstad:** Severins Möbler 035-104480 **Helsingborg:** Inredningsgalleriet 042-142505, Kostallet 070-3050995 **Jönköping:** Severins möbler 036-308420 **Kalmar:** Magasin Severin 0480-426260 **Karlstad:** Walfrid Svensson Möbler 054-21089 **Kristianstad:** Vision of home 044-121270 **Kungsbacka:** Blombergs Möbler 0300-541107 **Lammhult:** Nilssons möbler 0472-260041 **Luleå:** Wika möbler 0920-253030 **Lund:** Miljögården 046-130129 **Malmö:** Glashuset 040-6304646 **Nykvarn:** Möbelkvalitén 0159-70195 **Stenungsund:** Presenthörnan 0303-80357 **Stockholm:** G.A.D Stockholm 08-54548008, Bokhyllan 08-202349 **Strängnäs:** Bernhardssons möbler 0152-24950 **Svängsta:** BM Design Center 070-5451110 **Uppsala:** Vålamagsinet 018-650370 **Varberg:** More Furniture 0340-19550 **Visby:** G.A.D 0498-248230 **Vollsjö:** Thuleslund möbler och interiör 0416-30180 **Ängelholm:** Hanssons möbler 0431-12080 **Örebro:** Inda Interiör 019-123025

LEDARE

Ingen vill ha en bortskämd man



NINA SOLOMIN
är chefredaktör i Axess Magasin.

Hemma hos oss håller vi hårt på könsrollerna. Tvätten, exempelvis, sköter jag. Det är ett enormt precisionsarbete att para ihop strumpor i en familj på fem personer, varav alla utom en har XY-kromosomer. Sådant kräver den vassaste av iakttagelseförmåga och koncentration, allt ser likadant ut men har i själva verket olika storlekar, så på det området litar jag inte på någon annan än mig själv.

Vi delar på allt som har med mat att göra.

Sedan finns det sysslor som är helt och hållet mannens ansvar. Som att rensa avlopp eller byta däck på bilen – allt förresten som har med fordon att göra. Gräsklippare räknas till den kategorin, liksom cyklar. Sådant som luktar illa och är lite äckligt, eller eventuellt riskfyllt, faller i regel på mannens lott, liksom att reparera saker som gått sönder. Även uppgifter som kräver klättring på en stege är av någon anledning min makes ansvar.

Till min kvinnliga domän hör att fixa presenter när vi går bort och vid födelsedagar. Det är jag som planerar middagar och fester och som köper in husgeråd och inredning. Han köper verktygen. Och sladdarna. Till mina plikter hör även att dokumentera familjens historia. Även om det kan ha slarvats lite med det – 15 000 bilder i min mobil väntar ännu på att bli fotoböcker. Dessutom håller jag i semesterplaneringen. Och på senaste släktfesten var det jag som – mycket förtjänstfullt om jag får säga det själv – styrde upp lekarna och köpte in partyhattarna.

Hur blev det så? Vi har aldrig förhandlat om saken, utan det har skett intuitivt. Och enligt SCB:s senaste studie i frågan (2022) är vi väldigt typiska i vår könsrollsfördelning.

Ibland muttrar maken något om att vi inte är jämställda, eftersom han både lagar mat och reparerar saker, medan jag inte gör något manligt grovgöra alls. Är det ett problem? Inte så länge vi bägge bidrar ungefär lika mycket, tycker jag.

Det finns däremot ett annat mer överhängande problem – och det ligger i att våra numera rätt stora manliga avkommor inte lärt sig att göra sysslorna som deras pappa gör.

Och hur ska de då bli gifta?

Ingen kvinna vill ha en man som sjåpar sig inför ett avlopp. Och jag har fått förklara att man inte kan ringa en rörmokare bara för att rensa golvbrunnen i duschen. Förhoppningsvis kommer de att förstå detta senast när de gör lumpen eller flyttar hemifrån. Annars faller skulden på oss föräldrar. Det är vårt jobb att göra dem till ansvarstagande män – och inte bortskämda drönare.

Den 19 november firas internationella mansdagen. Passande nog är detta nummers tema den västerländske mannen, och Vincent Amble-Naess skriver i sin essä att det är dålig kvalitet på hans egen generations män, födda på nittiotalet: de är lata och tar inget på allvar. En lekfull generalisering förstås, men milleniegenerationen utmärker sig samtidigt på ett specifikt sätt: De har växt upp under en nästan rosenskimrande optimistisk tid, utan krav på värnplikt, men har som vuxna fått se världen drastiskt förändras till det sämre.

Det senare är dystert, men förhoppningsvis också karaktärsdanande. För det ligger något i vad Susanna Birgersson pekar på i sin essä, att vår kultur har gjort gränslösheten till ett ideal och ersatt plikter med rättigheter. Tvärtemot vad man kunde tro, skriver hon, har störtandet av auktoriteter inte lett till mer frihet utan till att vi blivit slavar under tidsandan. I ytterligare två texter undersöker Peter Santesson huruvida Sverige kan vara världens första matriarkat (!) och Svante Nordin skildrar mansidealet genom tiderna.

I skrivande stund pågår kravaller i Frankrike och flera länder i Europa. De må ha börjat som protester mot dåliga skolor. Emellertid har rörelsen förverkat sin legitimitet på grund av de inte så få vänsterextremister och allmänna vandaler som fått demonstrationerna att spåra ur i skadegörelse, plundring, våld och mordbrand. De underminerar sitt eget samhälle, en liberal demokrati. Det är inget annat än destruktiv nihilism och, faktiskt, en portion bortskämdhet.

När upploppen spred sig till Milano i oktober kallades armén in och fängelsestraff och böter för upplopp höjdes markant. Därtill blev föräldrar till minderåriga gärningsmän betalningsskyldiga. Man kan tycka vad man vill om så hårda tag, men intressant att notera är att premiärministern som drev igenom detta är en kvinna. ■

”Ibland muttrar maken något om att vi inte är jämställda.”

Nina Solomin

LADDA NED VÅR APP

Dokumentärer, intervjuer och reportage med forskare och författare från hela världen – direkt i din mobil. Helt kostnadsfritt.

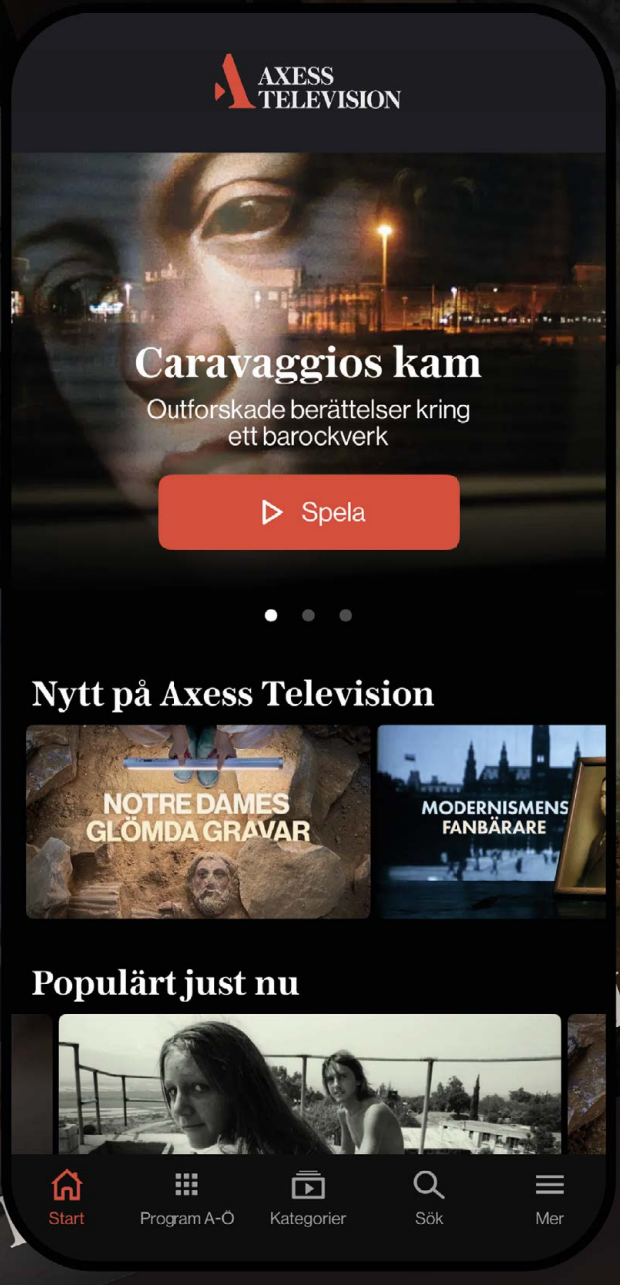
För dig som vill förstå världen.

Hämta i App Store

Hämta i App Store

Ladda ned på Google Play

LADDA NED PÅ Google Play



AXESS TELEVISION

AXESS INNEHÅLL

Nr 8 **NOVEMBER** 2026

4 **LEDARE**
Nina Solomin om könsroller

6 **INNEHÅLL**
Axess i november 2026

8 **SKRIBENTER**
Medverkande i detta nummer

9 **LÄSARBREV**
Brev till redaktionen

SAMHÄLLE

12 **MELLANÖSTERN**
Kajsa Norman om situationen i Afghanistan fem år efter att USA drog tillbaka sina trupper

14 **TYSKLAND**
Martin Berg om den gröna omställningens konsekvenser

16 **HYBRIDKRIG**
Ann-Sofie Dahl om hur Nato bemöter den tilltagande ryska aggressionen

18 **KOLUMN LIVET & POLITIKEN**
Susanna Birgersson om det verkliga hotet mot demokratin – och det låtsade

19 **POLITIK**
Linnea Lindquist om varför Tidöpartierna förlorar i förorterna

21 **KOLUMN SÄKERHET & FÖRSVAR**
Mikael Holmström om värdet av grannsämja

22 **DEBATT**
David Carlqvist om hur klimatpolitiken underminerar vår beredskap

FÖRDJUPNING

DEN VÄSTERLÄNDSKE MANNEN

26 **MANSIDEALET GENOM HISTORIEN**
Svante Nordin om XY från antikens Grekland till dagens Sverige

30 **DET FADERLÖSA SAMHÄLLET**
Susanna Birgersson om vårt kulturella fadermord

34 **TESTOSTERONET**
Vincent Amble-Naess om de sjunkande nivåerna av det manliga könshormonet

38 **MATRIARKATET SVERIGE**
Peter Santesson undersöker om det är män eller kvinnor som styr landet

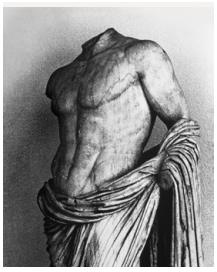
41 **KOLUMN SAMTIDEN**
Fredrik Johansson ser sig omkring och skakar på huvudet

VD **Kurt Almqvist**
Chefredaktör & ansvarig utgivare **Nina Solomin**
Art Director **Johanna Jonsson**
Redaktörer **David Andersson**, **Blanche Sande** och **Jan Söderqvist**

Redaktionssekreterare **Linnéa Backvall**
Redaktionsassistent **André Casselbrant**
Marknadsassistent **Agnes Bergström**
Korrektur **Fredrik Rimmerfors**
Vinjettbilder **Johan Hörberg**

Redaktionsråd **Katarina Barrling**, **Per Bauhn**, **Louise Belfrage**, **Adam Cwejman**, **Torbjörn Elensky**, **Anna Victoria Hallberg** och **Sten Widmalm**
Repro och tryck **Printpool / Mukusala**
Kontakt **redaktionen@axess.se**
08-788 50 00

Omslag: Johnér



FRIZON

42 **SIDEN**
Jennifer Wegerup om det exklusiva tygets dramatiska historia

46 **RASPUTIN**
Per-Arne Bodin läser hans sekreterares memoarer

50 **SKOTSKA INTRIGER**
Helena Johansen om den mystiske earlen av Bothwell och drottning Maria Stuart

55 **KOLUMN EKONOMI & PSYKOLOGI**
Cecilia Nikpay jämför entreprenörer och konstnärssjälar

KULTUR

58 **TRADITION**
Carl-Göran Heidegren om den inflytelserika doldisen Erving Goffman

62 **CIVILISATION**
Erik Jersenius läser en lekfull klassiker
Maxim Grigoriev om den nya generationen ryska författare
Ida Englund Westin besöker Georgien
Lars Lönnroth om dramatiken kring Göta älv

69 **KOLUMN KULTURRÅDET**
Bengt Ohlsson konstaterar att kulturprofiler är förbrukningsvaror

KRITIK

71 **RECENSIONER**
Martin Lagerholm om världsdiktaren Goethe
Sara Kristoffersson försöker förstå färger
Eddy Nehls om det omistliga fritänkandet
Jojje Olsson tar del av kommunistiska propagandasagor
Helena Granström om tänkandets hemligheter
Carl Rudbeck förklarar Walter Benjamin

TILL SIST

93 **VETT & ETIKETT**
Edward Blom avkodar klädkoder

94 **VÄRT ATT MINNAS**
Tommy Olofsson om den mindre kände brodern Joyce

96 **BREV FRÅN ... KIRUNA**
Adam Nelvin om dekadenta badhusbyggen från romarriket till Lappland

97 **STAD & STIL**
Lars Anders Johansson om sommarstugan som tidsmaskin

98 **KOLUMN MELLAN RADERNA**
Katarina Barrling förklarar varför topplistor är vår tids specialitet

Prenumerationsärenden
Helår 9 nummer 799 kr
Två år 18 nummer 1 499 kr
Kundtjänst 08-121 062 27
axess@flowyinfo.se
Villkor axess.se/personuppgifter

Följ oss
Instagram @axessmagasin
Facebook @axessmagasin
X @axesspublishing
Du kan även läsa oss digitalt på Axess.se
Nästa nummer **14 december**

Axess Magasin är en tidskrift inom humaniora och samhällsvetenskap och utges av Axess Publishing AB.

Redaktionen tar inte ansvar för insänt obeställt material. Insänt material kan lagras och publiceras elektroniskt. Axess publicerar inte texter som är genererade eller bearbetade av AI.

AXESS SKRIBENTER



Vincent Amble-Naess
Läkare och frilansskribent

Katarina Barrling
Docent i statskunskap vid Uppsala universitet

Martin Berg
Journalist

Susanna Birgersson
Fri skribent

Edward Blom
Gastronom och kulturhistoriker

Per-Arne Bodin
Professor i slaviska språk och författare



David Carlqvist
Chefredaktör för Svenska Nyhetsbyrån och reservofficer

Ann-Sofie Dahl
Docent i internationell politik och Nonresident Senior Fellow vid Atlantic Council



Ida Englund Westin
Kulturskribent

Mikael Fuchs
Författare, illustratör och jurist

Helena Granström
Fil.mag. i teoretisk fysik och fil.lic. i matematik

Maxim Grigoriev
Författare och skribent, nominerad till Augustpriset.

Carl-Göran Heidegren
Professor emeritus i sociologi

Mikael Holmström
Journalist och författare med inriktning på försvarsfrågor

Erik Jersenius
Kulturchef på Fokus

Helena Johansen
Medicinhistoriker och frilansskribent

Fredrik Johansson
Konsult och skribent

Lars Anders Johansson
Författare och journalist, driver podcasten Budoarstämning

Sara Kristoffersson
Författare och professor i designhistoria på Konstfack

Martin Lagerholm
Litteraturkritiker och kulturskribent



Linnea Lindquist
Biträdande rektor och liberal skoldebattör

Lars Lönnroth
Professor emeritus i litteraturvetenskap

Eddy Nehls
Författare och docent i etnologi

Adam Nelvin
Skribent

Cecilia Nikpay
Ekonom och journalist i Affärsvärlden

Svante Nordin
Professor emeritus i idé- och lärdomshistoria



Kajsa Norman
Journalist, författare och fd pressofficer i Afghanistan

Bengt Ohlsson
Journalist och författare

Tommy Olofsson
Författare och professor emeritus i kreativt skrivande

Jojje Olsson
Författare och skribent

Carl Rudbeck
Fil.dr i litteraturvetenskap



Peter Santesson
Opinionsanalytiker och grundare av analysföretaget Infostat

Jennifer Wegerup
Korrespondent i Italien

RED@AXESS.SE

Brev till redaktionen

Är du glad eller upprörd över något du läst i Axess? Eller vill du lägga till något i ämnet? Skriv till oss: red@axess.se



von der Lindeska huset. Illustration av Rebecka Lagercrantz.

Om ”Filosoferna vid hovet”, nr 6/2026

Som Svante Nordin påpekar är Descartes död i Stockholm ett av få omnämnanden av Sverige i filosofihistorien Sannolikt ådrog han sig vinterinfluensa som ledde till lunginflammation. Enligt en annan teori lär han ha blivit arsenikförgiftad. Dödsplatsen anses vara von der Lindeska huset på Västerlånggatan. Framför huset sticker två kanonrör upp. Men det finns ingen skylt på huset om att Descartes bodde där. Då får man gå till den andra sidan av kvarteret, på Kornhamnstorg, där man hittar en liten skylt med delvis förvittrad text. Är det inte skamligt hur Descartes behandlats i vårt land inte bara under sin livstid utan även efteråt?

Hugo Lagercrantz, MD, PhD
Professor emeritus, Karolinska institutet

Om ”Vem var Jesus?”, nr 6/2026

Vanligtvis är det ett gott råd att man inte ska kommentera recensioner. Men när en anmälan innehåller faktapåståenden som avviker påtagligt från etablerad forskning bör de bemötas.I recensionen av Elaine Pagels bok *Jesus. Ett historiskt mysterium* påstås att det enda vi vet historiskt om Jesus är att han korsfästes och att historiska källor till hans liv i övrigt saknas. Det är inte en beskrivning av rådande forskningsläge. De flesta historiker menar att vi vet betydligt mer än så, även om omfattningen är omdebatterad.

Evangelierna, skrivna som grekisk-romersk biografi, är trots allt historiska källor och kan inte avfärdas som irrelevanta för historisk forskning. Inom den moderna Jesusforskningen har det även skett ett tydligt skifte under de senaste decennierna där evangeliernas koppling till ögonvittnen har betonats.

Även framställningen av kanonbildningen är missvisande. De 27 böcker som i dag utgör Nya testamentet hade en särställning långt innan Athanasios nämnde dem i sitt påskbrev år 367. Hans brev fastslog inte kanon utan påminde om vilka böcker som redan var auktoritativa.

Nag Hammadi-fynden gav inte heller tillgång till de gnostiska evangelierna så som de en gång skrivits, utan till huvudsakligen koptiska översättningar av äldre grekiska texter, men skrivna betydligt senare än de nytestamentliga evangelierna. Deras värde ligger i att de ger inblick i den religiösa mångfalden under de första århundradena, inte i att de för oss närmare den historiske Jesus än de källor som redan var kända.

Historien om den tidiga kristendomen är tillräckligt fascinerande som den är. Den behöver inte förenklas.

Jacob Rudenstrand, bitr. generalsekreterare Svenska evangeliska alliansen

Om ”Hotet inifrån”, nr 4/2026

Det är nu sex månader sedan jag publicerade min artikel om ideologiska blockeringar inom svensk forskning där forskarna valt att ”titta bort” från viktiga samhällsproblem (hedersrelaterad våld och förtryck, korruption, fördelarna med personalägda företag, pojkars tillkortakommanden i skolan, m.m.). Det mest intressanta är den närmast totala tystnad detta har bemötts med. Det enda undantaget är Föreningen Företagsekonomi i Sverige, till vars årskonferens jag var inbjuden för att tala om detta. Det blev en mycket givande diskussion.

Ingen annan institution eller forskargrupp har kommit med kritik och ingen har valt att bjuda in mig för att diskutera detta. Ingen enskild forskare inom dessa områden (det måste röra sig om närmare tusen personer) har hört av sig, varken med bannor eller frågor. Inte heller något universitet, forskningsråd eller någon av alla de illustra vetenskapliga sammanslutningar som säger sig värna den fria forskningen.

Problemet jag lyft skall uppenbart tystas ner, munkavlen råder. Bedrövligt är bara förnamnet. Min dystra slutsats är att det svenska forskarsamhället inte håller måttet när det handlar om att hantera kritik.

Bo Rothstein, professor emeritus i statsvetenskap och forskare

En kopp Kafka

av Mikael Fuchs



TIDNINGEN NÄRINGSLIVET

Företagsnära nyheter, fördjupningar och perspektiv

Alltid öppet och utan betalväggar.



Intresserad av företagande, ekonomi, arbetsmarknad och näringspolitik?

I Tidningen Näringslivet får du alla nyheter och fördjupningar. Alltid ur näringslivets perspektiv.

LÄS MER HÄR:
www.tn.se

eller skanna QR-koden.

tidningen näringslivet

SAMHÄLLE

AKTUALITET / DEBATT / FÖRDJUPNING

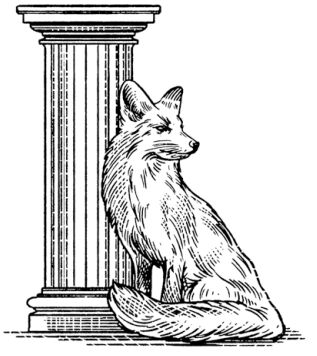




FOTO: TT

Det var bättre förr för kvinnorna i Afghanistan. Läs mer på s. 12.

Kajsa Norman om Afghanistan efter USA:s sorti s. 12
Martin Berg om konsekvenserna av *Energiewende* s. 14
Ann-Sofie Dahl iakttar det ryska hybridkriget s. 16
Susanna Birgersson undrar om valfusk hotar demokratin s. 18
Linnea Lindquist om Tidöpartiernas misslyckande i förorterna s. 19
Mikael Holmström håller koll på grannarna s. 21
David Carlqvist om hur klimatpolitiken hindrar vår upprustning s. 22

ASIEN

Sveket mot Afghanistans kvinnor

För fem år sedan drog USA under dramatiska former tillbaka sina trupper. Sedan dess har situationen för kvinnorna i landet bara blivit värre.

Av Kajsa Norman

Det finns dagar man aldrig glömmer. För många Afghanistanveteraner blev den 15 augusti 2021 en sådan dag, när talibanerna intog Kabul. Nu, fem år senare, står omfattningen av omvärldens svek klar.

– När ni åker härifrån kommer vi att dödas, sade Zainab, en kvinnlig polis från Takhar som jag träffade under min tid som pressofficer i Afghanistan 2013. I hennes provins hade man då kommit förhållandevis långt: 50 av 840 poliser var kvinnor. Ändå hade hon inga illusioner om framtiden.

– Afghanska kvinnor trakasseras av samhället i stort och ofta till och med av sina egna familjer. Huset är ett hem för mannen, men för kvinnan är det ett fängelse, fortsatte hon.

På Camp Alamo i Kabul utbildade utlandsstyrkorna kvinnliga afghanska soldater, men det var svårt att hitta rekryter. Få av de kvinnor som deltog under min tid vågade berätta för familjen om sitt yrkesval, sova kvar på militärförläggningen eller ens bära uniform utanför utlandsstyrkornas skyddande murar. Innan de gick utanför grindarna åkte burkan på igen. För att förklara sin frånvaro från hemmet hittade de på att de undervisade i läs- och skrivkunnighet på baserna.

Under de 20 år som de USA-ledda internationella militärinsatserna pågick i Afghanistan var kvinnors deltagande ett uttalat mål för såväl biståndet som stats- och säkerhetsbyggandet. Givarländer, däribland Sverige, finansierade utbildning och rekrytering av kvinnliga politiker, poliser, officerare, domare och tjänstemän, samtidigt som den afghanska regeringen pressades att öka kvinnors representation.

Utmaningarna var enorma.



FOTO: TT

Kvinnors deltagande i samhället var ett uttalat mål för de USA-ledda insatserna i Afghanistan.

”Omvärlden har visserligen fördömt inskränkningarna av kvinnors rättigheter, men pengarna har fortsatt att flöda in.”

På kvinnofängelset i Sheberghan var det vanligaste brottet självmordsförsök, ofta till följd av bortgifte, enligt ministeriet för kvinnofrågor. En fånge jag träffade på kvinnofängelset i Aibak avtjänade ett fyraårigt fängelsestraff för att ha blivit svårt misshandlad av sin man. Om han hade tappat besinningen måste ju hon ha provocerat honom.

För oss var året 2013, för afghanerna 1392. Och det kändes verkligen som om vi levde i helt skilda tidsepoker.

Vid den afghanska republikens fall 2021 hade konkreta framsteg ändå gjorts mot alla odds. 27 procent av ledamöterna i parlamentets underhus var kvinnor, omkring 250 kvinnor arbetade som domare och över 400 som åklagare. Nästan 6 000 kvinnor tjänstgjorde inom polis och försvar och över 100 000 studerade vid universitet och högskolor.

Sedan den amerikanska militära reträtten från Afghanistan har dessa framsteg i stort sett helt tillintetgjorts medan omvärlden passivt sett på. Visserligen stoppades utvecklingsbiståndet till den afghanska staten efter talibanernas maktövertagande. Men internationella organisationer fortsatte att hålla i gång sjukvård och livsmedelsförsörjning.

Talibanledningen var väl medveten om att kvinnors rättigheter och flickors

utbildning vägde tungt för omvärldens acceptans av det nya styret. Därför försökte den inledningsvis framställa sig som mer moderat än 1990-talets talibanregim.

Flickor fick fortsatt gå i skolan till och med årskurs 6, medan flickor från årskurs 7 och uppåt utestängdes. Samtidigt kunde kvinnor som redan hade avslutat gymnasiet före maktövertagandet och var inskrivna vid universitetet under en period fortsätta sina studier, om än under striktare regler med könssegregering även på universitetsnivå. Talibanerna lovade upprepade gånger att flickor i högstadie- och gymnasieålder snart skulle få återvända till skolan. I mars 2022 lät de meddela att skolorna skulle öppna för alla, men när flickor dök upp i samband med terminsstarten skickades de hem igen. Nu hette det att skolorna skulle förbli stängda tills en plan tagits fram som överensstämde med ”islamisk lag och afghansk kultur”.

Någon sådan plan presenterades aldrig och i december samma år stängdes även universiteten för kvinnor. Därmed hade talibanerna först brutit utbildningskedjan för yngre flickor och därefter också stoppat de kvinnor som redan befann sig i högre utbildning. I slutet av 2024 utvidgades förbudet till medicinska utbildningar för kvinnor, däribland utbildningar till sjuksköterska och barnmorska.

I ett samhälle där manliga läkare ofta inte kan behandla kvinnor innebär bristen på nya kvinnliga läkare, sjuksköterskor och barnmorskor på sikt en direkt hälsorisk för kvinnor.

Även inom arbetslivet kom förbuden successivt. Först ombads kvinnliga statsanställda att stanna hemma. Därefter kom förbud mot kvinnliga anställda i afghanska och internationella civilsamhällesorganisationer och mot afghanska kvinnor som arbetade för FN. Sedan september 2025 får de inte ens komma in på FN:s kontor i landet.

Ministeriet för kvinnofrågor har avskaffats. Dess gamla lokaler har övertagits av ministeriet för främjande av dygd och förebyggande av last – den myndighet som i dag övervakar bland annat kvinnors klädsel och beteende. Kvinnor får inte längre vistas i parker eller gym och deras rörelsefrihet begränsas genom krav på en medföljande *mahram*, en manlig släkting, vid resor och transporter.

> ”I ett samhälle där manliga läkare ofta inte kan behandla kvinnor innebär bristen på nya kvinnliga läkare, sjuksköterskor och barnmorskor på sikt en direkt hälsorisk för kvinnor.”

Omvärlden har visserligen fördömt inskränkningarna av kvinnors rättigheter, men pengarna har fortsatt att flöda in. Mellan december 2021 och mars 2023 flög FN in 2,4 miljarder dollar i kontanter till Afghanistan för att finansiera humanitär verksamhet. Samtidigt uppger Världsbanken att den sedan augusti 2021 har bidragit med nära 2 miljarder dollar för att säkerställa det afghanska folkets tillgång till vatten, livsmedel, sjukvård och andra samhällstjänster. Man hävdar visserligen att medlen har kanaliserats bortom talibanadministrationens kontroll, men det har ändå medfört att talibanerna trots internationell isolering kunnat styra ett land där mycket av sjukvården, livsmedelsstödet och andra grundläggande funktioner fortfarande finansieras av omvärlden. Det är kvinnor och barn som skulle drabbas hårdast om man lät det afghanska folket svälta, lyder argumentet.

Men när talibanerna märkte att omvärlden fortsatte att leverera stora mängder humanitärt bistånd även utan diplomatiskt erkännande, samtidigt som någon ny utländsk militär intervention framstod som otänkbar, försvann också det sista av omvärldens påtryckningsmedel.

Fem år efter den amerikanska militära reträtten från Afghanistan är kvinnor utestängda från politiskt beslutsfattande och från stora delar av arbetslivet och det offentliga livet. Unesco uppskattar att 2,4 miljoner flickor har nekats högstadie- och gymnasieutbildning och Afghanistan är nu det enda landet i världen där flickor och kvinnor formellt är förbjudna att studera efter grundskolenivå.

När bilderna av USA:s kaotiska evakuering från Afghanistan kablades ut över världen i augusti 2021 erkände en hårt pressad dåvarande president Joe Biden slutligen att uppdraget aldrig handlat om att främja demokrati.

– Vårt enda vitala nationella intresse i Afghanistan har hela tiden varit att förhindra en terrorattack mot USA.

Och för Sveriges del då? Hur mycket brydde vi oss egentligen om afghanska kvinnors situation och hur mycket var bara PR för att vinna allmänhetens stöd för en insats som i själva verket handlade om att stärka relationen med USA och Nato utan att behöva gå med i alliansen?

För många av oss som tjänstgjorde var tveklöst flickors tillgång till utbildning en viktig drivkraft för att motivera den långa frånvaron hemifrån och det personliga risktagandet.

Och de många bakslagen till trots vill jag tro att vi åtminstone lyckades plantera en medvetenhet hos de afghaner vi träffade om att ett mer jämställt samhälle är möjligt. Jag kommer aldrig att glömma när jag tog av mig hjälmen i samband med ett besök i en koranskola i den lilla byn Bargah, väster om Mazar-e-Sharif. Pojkarna i skolan tappade hakan helt när de insåg att soldaten var en kvinna. Eller de gånger afghanska kvinnor rusade fram för att trycka min hand eller visa vilken vacker klänning de bar under burkan.

Inne på militärbaserna vågade de kasta burkan och drog sig inte för att begära ordet och uttrycka sin åsikt även i närvaro av högt uppsatta amerikanska generaler. När de nu åter sitter instängda i sina hem hoppas jag att minnet av dessa erfarenheter väcker kämpaglöd. Om de fortfarande lever, vill säga. ■

***Kajsa Norman** är journalist och författare. Hon var pressofficer i Afghanistan åren 2012–2013.*

TYSKLAND

Energiomställningens baksida

Tysklands *Energiewende* har fått allvarliga konsekvenser för både energiförsörjningen och ekonomin i stort. Vågar man hoppas att botten är nådd?

Av Martin Berg

Förväntningarna var höga när Tysklands dåvarande förbundskansler Angela Merkel 2011 deklarerade att energiomställningsprojektet *Energiewende* ”kommer att göra Tyskland till ett föregångsland. Det är genomförbart, det är säkert och det kommer att löna sig ekonomiskt”.

Femton år senare kommer nästan 60 procent av Tysklands el från vind- och solkraft, vilket låter som ett fantastiskt facit. Det tyska folket stöder också projektet, visar flera undersökningar. Men den 26 september presenterades vad Friedrich Merz kristdemokratiska regering kallar en ”grundläggande nyordning” av denna stora omställning.

Omställningen av det tyska elsystemet och kraftproduktionen har länge drivits av omfattande subventioner. Nu styr Merzregeringen om politiken mot ökad marknadsorientering: vind- och solkraft ska byggas ut i takt med elnätet och samordnas med lagring, efterfrågan och reglerbar reservkraft.

”Det som har glömts bort eller sopats under mattan är systemkostnaderna. Energipolitiken kan inte längre reduceras till en tävling i att producera så många kilowattimmar förnybar el man kan”, konstaterade Katherina Reiche, Tysklands förbundsminister för ekonomi och energi.

Staffan Reveman, expert på tysk energipolitik, menar att initiativet inte kommer en dag för tidigt, och konstaterar samtidigt att Tysklands stora misstag var att fasa ut kärnkraften.

– Att stänga kärnkraften, fasa ut kolet samtidigt och tro att sol och vind skulle kunna försörja en industrination som Tyskland var ett dyrköpt misstag.

Det innebär nämligen att de 40 procent av elproduktionen som inte kommer från väderberoende kraftkällor, kommer från kol och naturgas. Tyskland växlar mellan perioder med mycket billig el och bristsituationer med höga priser. Och när ett antal stora konsultbolag för några år sedan räknade på den tyska energiomställningen uppskattades kostnaden för Tysklands mål om ett fossilfritt elsystem 2035 till över 1 000 miljarder euro.



FOTO: TT

Angela Merkel påstod att *Energiewende* skulle löna sig ekonomiskt. Hon hade fel.

”Den tyska industrin befinner sig inte i en tillfällig kris. Det vi ser är en strukturell avindustrialisering av Tyskland.”

Manuel Frondel, forskningsledare vid det ekonomiska forskningsinstitutet RWI, konstaterar att problemet är kringkostnaderna för ett väderberoende elsystem.

– Det krävs enorma investeringar i elnät, batterier, flexibilitet och vätgasinfrastruktur. De systemkostnaderna överstiger vida kostnaden för själva produktionen. Därför är löftena om att elpriset kommer att sjunka med mer sol och vind felaktiga.

Samtidigt ger omställningen upphov till en paradox. För att nå målen ska Tyskland upphandla 10–12 gigawatt ny gaskraft till början av 2031. Det motsvarar effekten i ungefär åtta stora kärnkraftsreaktorer – alltså det fossilfria kraftslag som stängts ned.

Manuel Frondel pekar på en ironisk konsekvens: Tyskland, som under decennier varit en stor elexportör, blev nettoimportör samma månad som de tre sista kärnkraftverken stängdes 2023. Framför allt importeras el från Frankrike, vars elproduktion helt bygger på kärnkraft.

Batterier och lagring lyfts fram som en tänkbar del av lösningen på gapet mellan utbud och efterfrågan. Reveman menar att batterier kan göra nytta, men inte ersätta planerbar produktion under längre perioder.

– Batterier kan flytta el mellan timmar och göra stor nytta för den snabba balanseringen. Men att lagra el för flera dygn med låg vind- och solproduktion är inte realistiskt.

Det innebär att Tyskland, parallellt med den stora utbyggnaden av vind och sol, fortfarande behöver nät, reservkraft och annan kapacitet för de perioder då produktionen är låg.

Detta driver upp kostnaderna. Under 2010-talet låg spotpriset oftast kring 30–50 euro per MWh. Hittills 2026 är snittet drygt 100 euro – mer än tre gånger nivån 2020 – vilket främst beror på att det tyska elsystemet ofta måste

stöttas upp av dyr gas- och kolkraft.

Men energin är bara en del av den tyska industrikrisen. Hela den ekonomiska modell som länge bar den tyska industrin har mer eller mindre eliminerats. Under decennier kunde Tyskland luta sig mot billig rysk gas, amerikanska säkerhetsgarantier och en växande kinesisk marknad för tyska exportvaror, inte minst bilar. I dag är alla tre förutsättningarna ett minne blott.

Sedan Rysslands invasion av Ukraina i februari 2022 har produktionen i Tysklands energiintensiva industri fallit med 15,2 procent. För industrin som helhet är nedgången 9,5 procent och de energiintensiva branscherna har förlorat drygt 53 000 arbetstillfällen. Den tyska bilindustrin, en framgångssaga som tog sin början efter andra världskriget, kämpar nu för sin överlevnad.

De stora vinster som den tyska bilindustrin har kammat hem på den kinesiska marknaden under 2000-talet har enligt flera bedömare dolt begynnande strukturella svagheter. Volkswagen är ett tydligt exempel. Dess koncernchef Oliver Blume har nyligen uppgett att vinstmarginalen för 2026 sjunkit till omkring 1 procent, vilket är en katastrof.

– Volkswagen har haft för stor kostym i flera år, men den lönsamma exporten till Kina gjorde det möjligt att skjuta reformerna framför sig. Nu tvingas man till panikåtgärder, konstaterar Erik Thyselius, som driver nyhetsbrevet ”Tysklandskollen”.

Volkswagen planerar nu stora personalnedskärningar och fabriksstängningar, vilket har mött hårt motstånd från fackförbundet IG Metall. Under parollen ”Zukunft statt Kahlschlag” – framtid i stället för nedskärningar – har anställda demonstrerat mot planerna.

För ekonomen Frondel är utvecklingen större än en vanlig konjunkturnedgång:

– Den tyska industrin, och särskilt den energiintensiva, befinner sig inte i en tillfällig kris. Det vi ser är en strukturell avindustrialisering av Tyskland.

Han betonar samtidigt att den tyska industrikrisen inte bara beror på dyrare energi. Tyskland har också en extremt tung byråkrati, höga arbetskraftskostnader och allvarlig brist på kvalificerad arbetskraft.



FOTO: TT

Volkswagen var den tyska industrins kronjuvel. Nu är biljätten på fallrepet.

I början av juli 2026 presenterade förbundskansler Friedrich Merz ett stort reformpaket för att häva Tysklands stagnation och försöka minska det växande stödet för det högerradikala partiet Alternative für Deutschland (AfD).

Förslaget innehåller skattesänkningar för arbetare, försök att lätta upp byråkratin och sjukregler som ska stramas åt. Samtidigt vill man göra om pensionssystemet enligt svensk modell.

Hittills har strategin misslyckats. I delstatsvalen i september vann AfD jordskredssegrar i två delstater på CDU:s bekostnad. Merz kallade resultaten en fullständig katastrof.

Hans reformpaket har inte heller slagit rot hos gemene man i Tyskland.

– Tyskarna är skeptiska till stora reformer. Länge trodde man att den gamla ekonomiska modellen skulle fortsätta fungera. Nu måste Merz förändra ett system som inte längre levererar, samtidigt som väljarna inte vill ha de reformer som krävs, säger Erik Thyselius.

Parallellt finns det tecken på att den tyska ekonomin återhämtar sig. Enligt det tyska industriförbundet BDI:s (Bundesverband der Deutschen Industrie) senaste prognos landar tillväxten på 1 procent 2026, efter flera år med minustillväxt. Men BDI levererar en brasklapp: ”Det är främst statliga utgifter för infrastruktur och försvar som driver tillväxten, medan de privata investeringarna fortsätter att vara svaga”, uppger organisationens vd Tanja Gönner.

Lena Sellgren, chefekonom på Business Sweden, reste nyligen runt i Tyskland och träffade företag och industrier.

– Krisinsikten finns där. Både politiken och näringslivet vet vad som behöver göras. Men samtidigt finns en jättestor politisk utmaning i att faktiskt få igenom de reformer som behövs.

Även Sellgren betonar att energipolitiken bara är en del av Tysklands problem. Landet behöver investeringar i infrastruktur, digitalisering och AI, samtidigt som produktiviteten måste öka. Men hon ser också tecken på att den negativa utvecklingen kan vara på väg att vända. Merzregeringen har avsatt ett särskilt investeringspaket på 500 miljarder euro under tolv år och vill få fart på näringslivets investeringar. Konjunktursignalerna från Tyskland ser relativt ljusa ut.

– Både tjänstesektorn och framför allt industrin ligger över 50-strecket i inköpsindex, vilket indikerar expansion. Vi ser alltså en återhämtning som sakteliga har inletts, men det är självklart för tidigt att säga att den är bestående, säger Sellgren. ■

***Martin Berg** är journalist.*

HYBRIDKRIG

Putin testar Nato

Det ryska hybridkriget har trappats upp, och det finns inga skäl att tro att angreppen kommer att avta. Den centrala frågan är hur Nato kommer att svara.

Av Ann-Sofie Dahl

De senaste månaderna har varningarna kommit slag i slag: Ryssland är i färd med att planera ett regelrätt militärt angrepp på Nato – och att genomföra det inom överskådlig tid. Inom några månader, eller kanske ett halvår. Men inte längre bort än så.

Enligt de många och samstämmiga rapporterna från västvärldens underrättelsetjänster skulle ett sådant ryskt intrång i ett närliggande Natolands territorium visserligen vara förhållandevis begränsat till sitt omfång. En snabb vända över ett grannlands gräns, kanske in och ut ur den strategiskt viktiga Suwałki-korridoren mellan Litauen och Polen, som är enda kopplingen landvägen mellan de baltiska staterna och resten av Nato.

Men ändå: Ryssland skulle alltså för första gången någonsin vara berett att ta det avgörande och stora steget att faktiskt testa hållbarheten i den västliga försvarsalliansens artikel 5. Det är alltså den centrala paragraf som fastslår att ett angrepp på en allierad är att betrakta som ett angrepp på Natos samtliga, numera 32, medlemsländer – kärnvapenmakten USA inkluderad.

Under Natos hittills 77 år har ett sådant militärt angrepp på alliansens europeiska territorium aldrig någonsin ägt rum. Den kollektiva avskräckningen, med den amerikanska kärnvapenarsenalen som yttersta garanti för säkerheten, har fungerat och effektivt avhållit alliansens fiender från att passera den skarpa gränsen.

Den enda gång som artikel 5 har aktiverats i Natos långa historia var efter terrorattackerna mot USA för 25 år sedan, den 11 september 2001, när Europa uttalade sin solidaritet med den angripna supermakten. Det står i kontrast till den ursprungliga utgångspunkten för samarbetet: att det var USA som skulle behöva komma till sina europeiska vänners undsättning.



FOTO: TT

Tysk polis finkammar flygplatsen i Leipzig efter en rysk drönarattack.

”Numera är det svajigt lite varstans i den transatlantiska gemenskapen, vilket Putin givetvis nogsamt noterar.”

Efter årtionden och åter årtionden av orubblig solidaritet de allierade emellan hopar sig nu frågetecknen kring säkerhetsgarantins faktiska efterlevnad. Kan samtliga Natoländer verkligen förmodas ställa upp om det en dag blir skarpt läge? Först och främst gäller frågan så klart om man ännu kan räkna med att det amerikanska kavalleriet, bildligt talat, ska komma ridande för att bistå oss européer. Men numera är det svajigt lite varstans i den transatlantiska gemenskapen, vilket Putin givetvis nogsamt noterar och planerar efter.

I en numerärt och geografiskt så vidsträckt allians som dagens Nato är det förstås inte så underligt att de strategiska hotbilderna i viss mån skiljer sig åt mellan olika delar. Det är ingen hemlighet att de allierade i Sydeuropa – främst Spanien, Italien och Grekland – hellre framhåller den instabilitet som flyktingströmmar och terrorhot genererar från andra sidan av Medelhavet än hotet österifrån från Ryssland. Madrid befinner sig långt från Ukraina, i både geografisk och mental mening.

Den senaste tidens inrikespolitiska utveckling i Europa gör inte saken bättre.

Scenariot med en fransk president Le Pen, som lär avbryta stödet till Ukraina, är illa nog, liksom att valet kan komma att stå mellan henne och yttersta vänsterns Jean-Luc Mélenchon, som förespråkar ett totalt franskt tillbakadragande från Nato.

I Europas största land, Tyskland, är läget inte mer uppmuntrande, med stora inrikespolitiska valsegrar för såväl Alternative für Deutschland som Die Linke. Båda partierna har goda förbindelser med den ryska regimen och ett stopp för stödet till Ukraina på sin politiska agenda. Andra vet man aldrig riktigt var man har, som Turkiet, basarpolitikens okrönte mästare.

Allt detta är förstås rena jackpotten för Moskva. Att Putin skulle vara beredd att ge sig på ett sådant äventyr som ett militärt angrepp på det mångfalt mycket starkare väst kan verka paradoxalt, när han redan har fullt upp med att hålla huvudet ovanför vattenytan i det självförvållade kaoset i Ukraina. Men ju mer trängd Putin blir i kriget, och ju mer framgångsrikt ukrainarna får den ryska civilbefolkningen att känna av krigets fasor på hemmaplan, desto farligare blir han för sina grannländer.

Glöm det, var därför det – förmodade – budskap som CIA-chefen John Ratcliffe hade med sig i bagaget när han avlade ett uppmärksammat besök i Kreml under sensommaren. Där har CIA-chefer inte för vana att springa ner dörrarna. Men Ratcliffes besök erinrade om en annan noterbar visit i högkvarteret vid Röda torget, när Ratcliffes företrädare Bill Burns år 2021 varnade ryssarna för att ännu en gång ge sig på Ukraina (det första angreppet var som bekant redan 2014 när Krim annekterades av Ryssland). En varning som vi vet inte avskräckte Putin det minsta. Att president Biden sedan trasslade in sig i diverse resonemang om att ett litet ryskt angrepp på Ukraina bara skulle leda till ”en liten reaktion” fick knappast Putin att avskriva sina planer på ett angrepp.

Ratcliffes budskap i somras förmodas vara detsamma som hans kollega Burns fem år tidigare: Vi vet vad ni håller på med, så se till att lägga planerna på hyllan. Från Storbritannien, Frankrike, Polen och Tjeckien har rapporter med liknande budskap läckts till medierna, liksom från vår egen svenska militära underrättelsetjänst Must. Men faktum är att vi ju redan är angripna av ryssarna och har varit det ett bra tag.

> ”I Leipzig upptäcktes en sprängmedelsbestyckad drönare på ett ukrainskt transportflyg – tack och lov innan laddningen hann detonera.”

Hybridkrig låter både snällare och mera ofarligt än ett regelrätt militärt angrepp, men att tro det vore ett misstag; skadorna kan vara nog så svåra och konsekvenserna nog så allvarliga. Allt som ryssarna företar sig handlar ju i grunden om en och samma sak: att skapa söndring och splittring, utmana och testa Natos gränser och sammanhållning. I hybridkriget, som tar sig alla möjliga former, från trollfabriker till drönarangrepp, görs det genom att kringgå artikel 5 och därigenom undvika att drabbas av någon kraftfull respons från Natos sida.

De senaste månaderna har de ryska hybridattackerna blivit alltmer provocerande. Ett av sommarens mest spektakulära angrepp ägde rum i Leipzig, där en sprängmedelsbestyckad drönare upptäcktes på ett ukrainskt transportflyg – tack och lov innan laddningen hann detonera inne i hangaren.

Det är därför ingen vild gissning att det pågående ryska hybridkriget mot Nato ytterligare kommer att trappas upp framöver, med fler och än allvarligare angrepp på samhällsviktiga funktioner och sabotage mot viktig infrastruktur, inte minst mot försvarsindustrin som förser Ukraina med militär materiel.

En allierad som i egenskap av en av västvärldens allra främsta bidragsgivare till Ukraina länge har varit måltavla för ryska attacker är Danmark. Vi minns de mystiska drönarna på Köpenhamns flygplats förra hösten, och så sent som i mitten av september i år blev en dansk militärhelikopter på rutinuppdrag beskjuten med nödraketer från en rysk fregatt strax utanför staden Gedser.

I slutet av samma månad presenterade danska FE – Forsvarets efterretningstjeneste – en uppdaterad analys av hotbilden, där en markant eskalering på flera plan från rysk sida konstateras. FE:s chef Thomas Ahrenkiel instämmer med sina europeiska kolleger i bedömningen att det finns en stigande risk för ett ”begränsat militärt angrepp” mot ett eller flera Natoländer som gränsar till Ryssland.

Redan i en tidigare analys skrev FE att Danmark nu inte bara har en utan två hotbilder att hantera: den klassiska från Putins Ryssland och en ny mot Rigsfællesskabet (den danska termen för gemenskapen med de självstyrande riksdelarna Grönland och Färöarna) från landets dittills närmaste allierade, USA. President Trumps krav på ett amerikanskt övertagande av Grönland kastade Nato ut i dess värsta kris någonsin och har varit förödande för förtroendet inom försvarsalliansen.

Det nya försvarsavtal mellan USA, Danmark och Grönland som undertecknades i New York den 22 september i år är därför den bästa nyheten på lång tid för Nato och har redan lett till ökad harmoni i den transatlantiska gemenskapen. Även nyheten om en sannolik permanent amerikansk militärbas i Polen – det efterlängtade ”Fort Trump” – är positiv. Den skulle åtminstone i viss mån kunna kompensera för de amerikanska neddragningarna på andra håll i alliansstrukturen.

Hur länge lugnet varar vet man förstås aldrig med Trump. Och på östfronten är det, dessvärre, intet nytt. ■



FOTO: TT

Ju mer trängd, desto farligare.

Ann-Sofie Dahl *är docent i internationell politik och Nonresident Senior Fellow vid Atlantic Council, Washington DC.*

LIVET & POLITIKEN

När demokratin hotas på riktigt



SUSANNA BIRGERSSON
är fri skribent.

Hotet mot demokratin handlar aldrig om själva demokratin – är det inte lustigt?

I SVT:s partiledarutfrågning i valrörelsen sade Magdalena Andersson: ”Jag är inte orolig för det svenska valsystemet. Men en demokrati kräver en mångfald av röster. Det har blivit tystare i Sverige.” Resonemanget landade i den väl inövade varningen för ”tolv sverigedemokratiska ministrar”.

Så kom valet och med det en stor mängd vittnesbörd om misstänkt valfusk, otillåten valpåverkan, köpta röster, försvunna valsedlar, igenklistrade kuvert, påtryckningar och så vidare. Det visade sig att det kanske inte var ett fritt val för alla medborgare. Det visade sig när allt kom omkring att det visst finns skäl att oroa sig för det svenska valsystemet.

Mest omtalade blev händelserna kring den svensk-somaliske vänsterpartisten i Borlänge, Mohamed Ali. Det rapporterades om att människor nödgats rösta på honom och till och med om att pengar ska ha utbetalats i utbyte mot röster. Därtill ska han ha ljugit i sin ansökan om medborgarskap och haft kopplingar till kända kriminella.

P1:s aktualitetsprogram *Studio Ett* sände ett reportage från Rinkeby där en talesperson för den somaliska gruppen berättade att ledarna förväntade sig att alla somalier ska rösta på samma parti, det som ledarna pekar ut. En kvinna som kallades Sara berättade hur hon förmåtts att förtidsrösta på Vänsterpartiet fast hon egentligen velat rösta på Socialdemokraterna. ”Det här känns som Afrika, inte Sverige”, sade hon.

Svenska Dagbladets ledarskribent Peter Wennblad skrev en omtalad text utifrån ett flertal samtal med röstmottagare i Järva vilka vittnade om olika former av övervakning och påtryckningar.

Värnamo Nyheter berättade om hur det gått till när moderaten Mahad Olad blivit inkryssad i Gislaveds kommunfullmäktige. Trots många vittnesmål från människor som känt sig tvingade att rösta på Olad, trots bråk vid vallokalen, trots att en känd kriminell ska ha befunnit sig i och omkring vallokalen för att ”hjälpa” människor att rösta rätt, hade någon incidentrapport inte skickats in till Valmyndigheten.

I de flesta fall handlar det om en blandning av företeelser: en del direkt olagliga, andra eventuellt olagliga, och så en stor mängd högst olämpliga beteenden.

Man tänker sig att vi alla, oavsett politisk tillhörighet, skulle kunna enas om att detta är ett allvarligt hot mot den svenska demokratin, eller åtminstone en sårbarhet. Men icke. I stället hände *det gamla vanliga*, det som alltid händer när problem kopplade till segregationen påtalas. Till exempel hände det att DN åkte till Borlänge och rapporterade om hur väl ansedd Mohamed Ali var i grannskapet. Till exempel hände det att Peter Wennblad rasiststämplades i tv av vänsterveteranen Ali Esbati och idiotförklarades av vänsterskribenten Johannes Klenell.

En nyhetsartikel i Sydsvenskan med rubriken: ”SD ropar om klanröster – men finns själva i flest valincidenter” är ett annat exempel på *det gamla vanliga*. Artikeln bygger på en kartläggning av samtliga anmälningar, gjord av en viss Victor Pressfeldt (för de flesta känd för smutskastningen mot Expressenjournalisten Inas Hamdan häromåret för hennes granskningar av Palestina-demonstrationerna). Genom att klumpa ihop och räkna alla möjliga olika slags anmälningar kan man låtsas att de påtryckningar som individer med dåliga språkkunskaper och svag förankring i det svenska samhället kan utsättas för inte är värre än att till exempel SD bjuder på skojigt valjippo för utlandssvenskar.

Samma artikel delades och applåderades på Bluesky – ett slags twitter för den progressiva mitten-vänstern – där allt tal om oegentligheter sedan länge avfärdats som rasistiska fantasier.

Men jag gick ändå och undrade när det allra mest gamla vanliga skulle inträffa. Till slut kom den så, DN-artikeln där filosofiprofessorn och Akademiledamoten Åsa Wikforss ogiltigförklarade oron enligt väl beprövat recept: Trump! Han ifrågasatte också valresultatet och gav därmed legitimitet åt stormningen av Kapitolium! Det är samma mekanismer som är i rörelse i Sverige i dag, samma antidemokratiska ytterhöger som blåser upp enskilda incidenter för att undergräva valresultatet. Även Wikforss hänvisar till den helt irrelevanta ”undersökningen” av Pressfeldt.

Där har ni alltså narrativet: Det finns inget hot mot demokratin. Det enda hot mot demokratin som finns är de som påtalar hotet mot demokratin. ■

”I stället hände *det gamla vanliga*, det som alltid händer när problem kopplade till segregationen påtalas.”

POLITIK

Så förlorar borgerligheten förorten

Tidöregeringens politik har egentligen starkt stöd i förorterna. Men när det vankas valrörelse lämnar man walkover genom sin frånvaro.

Av Linnea Lindquist

Året var 2006 och jag hade precis börjat arbeta som lärare i Husby, ett område klassat som särskilt utsatt. Sommar övergick sakta i höst och det började synas på torget att det var valår. På broar och lyktstolpar satt valaffischer med löften om mer pengar till vård, skola och omsorg. Jag såg politiker från de rödgröna som log och lovade ett bättre Sverige om de fick väljarnas förtroende. På ett vitt, rangligt plastbord hade Socialdemokraterna dukat upp med flyers, kakor och en kaffetermos för förbipasserande som ville lyssna på vad partiet hade att erbjuda.

På väg hem från jobbet såg jag partiaktiva eldsjälar som delade ut flygblad och pratade med potentiella väljare. Majoriteten av alla partipolitiskt aktiva arbetar ideellt på sin fritid, för att de bryr sig om Sverige. De vill göra samhället bättre, och för det engagemanget ska de ha vår fulla respekt.

Eftersom jag bodde i området rörde jag mig utomhus även på kvällar och helger. En sak som jag snabbt lade märke till var att det bara var Vänsterpartiet, Socialdemokraterna och Miljöpartiet som var närvarande på torget.

Jag undrade varför inte Moderaterna, Kristdemokraterna, Liberalerna, Centerpartiet och Sverigedemokraterna trängdes med de rödgröna partierna. När jag frågade en företrädare för ett borgerligt parti varför de inte verkade driva kampanjer i utsatta områden ryckte han på axlarna och svarade att det inte är någon mening att lägga tid i de områdena eftersom väljarna ändå röstar rött.

Så resonerar en förlorare.

En profil i Husby som jag träffade på torget konstaterade torrt att högern inte ens hade bemödat sig om att sätta upp valaffischer. Detta alltså redan 2006.



FOTO: TT

Vänsterpartiet bjuder på kaffe i Malmöförorten Rosengård under valrörelsen 2026.

> ”I Rosengård C fick S och V drygt 95 procent av rösterna.”

I dag visar nedslag i ett par av de mest omskrivna utsatta områdena att de helt domineras av vänstern. I Rinkeby C fick Socialdemokraterna och Vänsterpartiet tillsammans drygt 90 procent av rösterna i höstens val, medan Tidöpartierna fick 5 procent. I Husby C fick S och V 76 procent av rösterna, medan Tidö fick 14 procent. I Rosengård C fick S och V drygt 95 procent av rösterna, medan Tidö fick drygt 2 procent. På motsvarande sätt ser det ut i alla valdistrikt jag tittar på. Sveriges Television rapporterade efter valet att Tidöpartierna har tappat drygt 7 procentenheter i utsatta områden sedan förra valet. En boende som intervjuas förklarade tappet med att Tidöpartierna har talat illa om dem.

Jag har varit med om fem valrörelser i förorten och alla har följt samma mönster. De rödgröna partierna är synliga.

Vid några enstaka tillfällen ser jag några tappra själar från Liberalerna som står vid tunnelbanan och delar ut flygblad. Jag har funderat mycket på hur det kommer sig att borgerligheten har så dåligt politiskt självförtroende när det gäller de utsatta områdena.

De pratar mycket om dem som bor där, men när det vankas valrörelse lyser de med sin frånvaro.

Jag tror att det är ett generalmisstag.

Tidöregeringen vann valet 2022 och satte Sverige på en ny kurs. De reformer som genomfördes under förra mandatperioden har egentligen starkt stöd i förorten. Det är ju främst där invånarna drabbas av skjutningar, sprängningar,

Forts. →

otrygghet, hedersförtryck, låga inkomster och social utsatthet.

Så blev det då 2026 och dags för valrörelse igen. Precis som tidigare har jag rört mig i området på daglig basis. Moderaterna gick till val med ett löfte riktat specifikt till invånarna i utsatta områden. Nu skulle de få möjlighet att köpa sin bostad. Liberalerna slog på stort med ett förortslyft. Samtliga partier i Tidö pratade om sänkta skatter för vanligt folk, att få ordning i skolorna och att de skulle fortsätta göra det jobbigt att vara kriminell. Under den senaste mandatperioden har skjutningarna minskat rejält, straffen har skärpts, fler brottsrubriceringar har tillkommit och den upplevda tryggheten i utsatta områden har ökat.

Det borde vara något som borgerligheten är stolt över och något de vill prata med förortens invånare om. Men återigen lyste de med sin frånvaro, trots att den borgerliga verktygslådan bjuder på flera lösningar på förortens olika problem. Det kan med andra ord potentiellt ha funnits många nya röster att hämta. När det kommer till kritan är politik inte bara reformer – man måste också övertyga väljarna om att förslagen kommer att förbättra deras liv. Politik handlar om att övertyga människor.

När jag säger att borgerliga politiker inte kampanjar i utsatta områden talar jag inte om enstaka ministerbesök då de lovar att de ska krossa gängkriminaliteten. Jag talar inte om ett verksamhetsbesök på en skola där de får besöka en lektion och slutligen fotograferas med rektorn innan de åker vidare till nästa stopp på valturnén.

En sak som blir tydlig när man arbetar i förorten är att muntlig kommunikation slår skriftlig kommunikation. Pamfletter och valaffischer fungerar kanske i villaområden, men om man vill nå väljarna i förorterna måste man finnas på plats. Många invånare kommer helt enkelt från kulturer där budskap som framförs muntligen har större tyngd, som exempelvis journalisten Per Brinkemo har konstaterat i sin bok *Mellan klan och stat* (2014) om somalier i Sverige.

Så fungerar det även på min skola. Föräldrarna kommer till skolan när de vill prata med mig. Det är ytterst sällsynt att jag får ett mejl eller ett telefonsamtal från föräldrar. Jag har alltid dörren till mitt kontor öppen, och flera gånger per dag står det en förälder i dörröppningen som vill fråga mig något eller be om hjälp. För de politiker som tar sig ut till förorten finns mycket att prata med invånarna om. De hade kunnat prata med den ensamstående mamman som har två jobb men ändå inte får ekonomin att gå ihop. De hade kunnat förklara varför just hon kommer att tjäna på lägre skatter.Mannen som driver en liten livsmedelsbutik och som trakasseras av traktens ungdomar hade kunnat få höra hur han skulle gynnas av fler kameror, säkerhetszoner och hårdare straff.

FOTO: TT



Tidöpartiernas ledare har potential att bli populära i de utsatta områdena.

Många föräldrar i förorten oroar sig över låga skolresultat och vad som kommer att hända med deras barn som inte får gymnasiebehörighet. Liberala politiker skulle ha kunnat återge sin vision för skolan.

I de utsatta områdena finns det tjejer som vill, men inte får, bestämma över sina liv. De lever i en miljö där familjens eller släktens krav begränsar friheten. De hade varit intresserade av att höra om den borgerliga regeringens nya lagar mot oskuldskontroller, bortförande av barn och kusinäktenskap. Tjejerna i förorten vill inte ha självutnämnda moralpoliser som bestämmer över deras liv. De vill kunna gå till fritidsgården efter skolan, bli kära i vem de vill och själva välja hur de ska klä sig. Det som efterfrågas har borgerligheten med andra ord svar på.

Frågor som rör arbete, skatter, villkor för företagande, individens frihet samt lag och ordning är i själva verket borgerlighetens paradgrenar. Men då krävs det politiker och valarbetare som faktiskt tar sig till torgen i förorten.

När jag besöker samtalskvällar och föreningar är det främst de rödgröna partierna som är representerade. Om man är borgerligt sinnad och bor i ett utsatt område finns det få sammanhang där det politiska intresset och engagemanget kan växa. Det är klart att man kan åka in till stan och besöka en bokrelease eller samtalskväll hos Timbro eller Ohlininstitutet, men avståndet dit är inte bara geografiskt.

Borgerligheten har ett outnyttjat politiskt engagemang att attrahera om den börjar engagera sig i förortens unga.

Det är varken enkelt eller bekvämt att möta människor som inledningsvis kan uppfattas som fientligt inställda. Det finns risk att bli anklagad för cynism, att man bara dyker upp vid val eller, värre, för rasism. Diskussioner kan därtill bli högljudda.

Samtidigt är det demokrati i dess renaste form när politiker möter potentiella väljare. Borgerliga politiker måste sluta tänka att rösterna är förlorade på förhand. Med goda argument kan man övertyga nya väljare, och därför är det viktigt att prata med alla invånare i Sverige, oavsett var de bor.

Nu har borgerliga partier fyra år på sig att lära känna människorna i förorterna. De borde ta chansen. ■

Linnea Lindquist *är biträdande rektor och liberal skoldebattör.*

SÄKERHET & FÖRSVAR

NB8+2 allt viktigare för försvaret



MIKAEL HOLMSTRÖM
är journalist och författare med inriktning på försvarsfrågor.
mhcoldwar@hotmail.com

Sedan två och ett halvt år är Sverige fullvärdig medlem av Nato. Samtidigt genomför Ryssland allt intensivare hybridangrepp av olika slag mot Natoländerna. Syftet är att störa västs stöd till Ukraina och underminera tilltron till Nato.

Från andra sidan Atlanten undergrävs alliansens trovärdighet av Donald Trumps oförutsägbarhet, av att USA försvagats militärt genom Irankriget och av planerade truppreträtter från Europa.

Att säkerhetsläget ”är mycket allvarligt” (försvarsminister Pål Jonson den 6 oktober) framgår av att Sverige i år i högre grad har försvarat allierade. Svenska Gripenplan har deltagit i Islands, Polens och Finlands incidentberedskap. Marinens korvett ”Helsingborg” har bistått Finland med att patrullera i Finska viken. För första gången på 300 år ska svenska armén sättas in i Polen. Där försvarar från december 100 militärer från Halmstad med Patriotluftvärn en flygbas.

Sverige är genom sin långa geografiska utbredning, militära upprustning och avancerade försvarsindustri centralt för försvaret av norra Europa och Natos östgräns. Det går helt enkelt inte att tänka bort Sverige – vilket driver fram ett allt djupare politiskt, militärt och industriellt samarbete.

När Nato skärper sin vakthållning deltar även Sverige. Baltic Sentry skyddar utrustning under Östersjön, Eastern Sentry bevakar östfronten och Arctic Sentry verkar i Arktis.

På Nordkalotten övar norskt, finskt och svenskt stridsflyg ihop. I Finland leder Sverige Natos framskjutna närvaro på marken. Vid en kris ska en stridsgrupp på 500 militärer och ytterst en brigad på 5 000 militärer sändas dit från Boden. Till Lettland sänds vartannat halvår 600 militärer från Revingehed i Skåne för att försvara Natos östgräns.

Samarbete mellan de fem nordiska länderna har pågått länge. Gruppen kallas internationellt för N5. Militärt tillhör hela Norden Natokommandot i Norfolk i USA, vilket underlättar planering och ledning.

Danmark var tidigare svalt inställt till nordiskt militärt samarbete, döpt till Nordefco. Vändpunkten kom i januari då Grönland hotades av en amerikansk invasionsstyrka. Övriga Norden sände snabbt dit officerare för att demonstrera att USA i så fall skulle hamna i strid med en rad Natoländer. Det kylde ner konflikten så att den kunde lösas fredligt med diplomati.

Norden och de tre baltiska länderna har ofta likartade politiska intressen i både EU och Nato. Samarbetet mellan de åtta benämns NB 8. Därtill finns förkortningen NB 8+2, som utökar gruppen till södra Östersjön med Tyskland och Polen. ”Ett politiskt och militärt samarbete som verkligen har vuxit i betydelse”, säger mig en tysk regeringsföreträdare. Samverkan inom bland annat luftförsvar sker med Tyskland, medan Polen har beställt svenska ubåtar. Båda länderna har övat på att snabbt kunna förstärka Gotland militärt.

Vid sidan av Nato finns den informella koalitionen JEF, Joint Expeditionary Force, med tio deltagare. Det är Storbritannien, som leder NB 8-länderna, samt Nederländerna. Syftet är att i fred stärka försvar och avskräckning i Östersjön och Arktis. Medan det i Nato krävs enhällighet för att utlösa försvarsgarantin, artikel 5, kan länderna inom JEF agera snabbt på egen hand, ”för att kunna svara mot säkerhetshot som inte når upp till tröskeln i Natos artikel 5”. JEF övar allt oftare, och även Kanada vill delta.

Också Sveriges band till Kanada har stärkts. Bägge har trupp i Lettland, och Kanada har valt Saabs avancerade radarspaningsplan Global Eye. Kanske väljer kanadensiska regeringen också att komplettera amerikanska F-35-plan med Gripen.

Frankrike är EU:s enda kärnvapenmakt och strävar efter europeisk autonomi. Sverige och Finland deltar i den nyöppnade dialogen med Frankrike om kärnvapenavskräckning.

Samarbetet fördjupas genom ett franskt köp av Global Eye och den svenska beställningen av fyra franska fregatter.

Att länderna i norra Europa sluter sig tätare samman har inte gått obemärkt förbi i Washington, som i år har inlett möten med sex utvalda allierade: Norge, Sverige, Finland, Polen, Tyskland och Nederländerna. Denna favorisering har väckt ont blod hos bland andra balterna, medan Pentagons chefsideolog Elbridge Colby ser de sex som en förtrupp inom Nato som kan ”dra med sig hela alliansen”. ■

”Att länderna i norra Europa sluter sig tätare samman har inte gått obemärkt förbi i Washington.”



FOTO: TT

DEBATT
ÅSIKTERNA ÄR SKRIBENTENS EGNA

Klimatpolitiken hotar säkerheten

Det som anses gynna miljön eller klimatet missgynnar ofta Sveriges försvar. Hittills har klimathänsynen fått gå före – vi behöver prioritera om.

Av David Carlqvist

”Klimatkrisen är vårt största säkerhetspolitiska hot”, sade Vänsterpartiets försvarspolitiska talesperson Hanna Gunnarsson i en riksdagsdebatt den 17 december 2024. Det är en återkommande uppfattning i svensk politik, framför allt på vänsterkanten. Men det stämmer inte.

Det allvarligaste och mest akuta hotet vårt samhälle står inför är den aggressiva, expansionistiska, revanschistiska och diktatoriska kärnvapenstormakten på andra sidan Östersjön, som redan befinner sig i ett blodigt och brutalt erövringskrig västerut. Det är det allvarligaste och mest akuta hot vi står inför.

De senaste åren har riksdag, regering och myndigheter efter flera decennier åter börjat ta beredskapsfrågorna på allvar. Men samtidigt som beredskapshänsynen prioriterats bort har i stället miljö- och klimathänsynen prioriterats upp. Dessa båda områden står ofta i direkt konflikt med varandra.

Ett exempel är fjärrvärmeverken. Att centralisera all uppvärmning på en ort till ett enda värmeverk var såväl kostnadseffektivt som klimatvänligt jämfört med att ha ved- och oljeeldade värmepannor runt om i ortens bostadshus. Ur ett beredskapsperspektiv har denna utveckling dock inneburit en markant ökad sårbarhet.

En lite större drönare eller kryssningsrobot rätt in i fjärrvärmeverket och sedan fryser ortens invånare – i värsta fall ihjäl. Vi ser det hända i Ukraina, som likt flera andra öststater i stor utsträckning har kommit att förlita sig på just

fjärrvärme. Ukrainarna har betalat priset för detta varje vinter sedan kriget började. Vi behöver därför öka användningen av ved. Vedpannor, kaminer och öppna spisar bör installeras i så många hus och lägenheter som möjligt.

Den lilla ökning av hälsofarliga partiklar i luften detta kommer att innebära är ett exempel då miljöhänsyn bör stå tillbaka för människors och samhällets överlevnad om kriget skulle komma.

Ett annat exempel är elbilar, från beredskapssynpunkt en av de absolut farligaste samhällsförändringarna. Om elförsörjningen slås ut riskerar vi att stå utan möjlighet att transportera vare sig livsviktiga varor eller oss själva.

Och det gäller inte bara det civila utan även försvaret.

Försvarsmaktens fordon är inte eldrivna, och kommer inte att bli eldrivna, av bland annat detta skäl.

Ett annat är att tunga bepansrade fordon behöver den högre energidensitet som finns i fossila drivmedel – diesel har cirka 50 gånger högre energidensitet än ett batteri. I en krigssituation är det av stor vikt för Försvarsmakten att det finns ett väl utbyggt civilt distributionsnät av fossila bränslen runt om i landet, läs: bensinmackar.

Från beredskapssynpunkt torde det bästa, vad avser den civila fordonsflottan, vara hybridbilar som kan gå på både bensin/diesel och el. Men en helt elektrifierad personbilsflotta vore en livsfarlig samhällsförändring. Likväl drivs denna utveckling på av både politiker och fordonstillverkare, allt i klimatets namn.

Men är det från beredskapssynpunkt klokt att vara beroende av importerade fossila drivmedel? Nej. Vi har ingen egen oljeutvinning i Sverige, och därför behöver vi åter skaffa oss stora bränsledepåer, likt dem vi hade under kalla kriget. Vi måste även militärt kunna skydda våra hamnar och raffinaderier samt öka och säkra importen av olja från Norge.

På lång sikt bör vi dessutom bygga upp en egen inhemsk tillverkning av klimatneutrala e-drivmedel. Dessa är substitut till fossila bränslen som i flera sammanhang kan ersätta bensin och diesel. På motsvarande sätt kan miljö- och klimathänsyn gå hand i hand med långsiktiga beredskapshöjande åtgärder när det gäller vindkraftverk. Hur miljö- och klimatvänliga dessa verkligen är kan diskuteras, med tanke på alla sällsynta jordartsmetaller och tusentals ton betong som går åt för att bygga dem. Att diversifiera elproduktionen till många olika verk och platser minskar dock risken för att elnätet slås ut.

> ”I Falun kommer det att ta 15 år att bygga ett nytt regemente, främst på grund av överdrivna lagar som skyddar den lokala faunan.”

Detsamma gäller för solceller som placeras på enskilda villor. Även deras nettopositiva klimatpåverkan är dubiös (de flesta tillverkas i Kina, och även i solceller krävs det sällsynta jordartsmetaller) – men i händelse av krig är det så klart en fördel om enskilda villor åtminstone i någon mån kan producera egen el. Detta är dock något som hade kunnat uppnås, med högre effektivitet, medelst vedeldade pannor.

För att kunna försörja landets energibehov, i synnerhet om vi vill tillverka e-bränslen, krävs välstånd. Rika länder har råd med de bästa vapnen, en stark försvarsmakt och en robust infrastruktur. Ekonomisk tillväxt, samhällelig rikedom och hög militär förmåga är avsevärt mycket säkrare än att vara ett fattigt, ekonomiskt eftersatt land med en okvalificerad liten försvarsmakt. En av de viktigaste förutsättningarna för en stark inhemsk industri och för ekonomiskt välstånd är en stabil tillgång till billig el, och den enda storskaliga och i verkligheten förankrade lösningen på en fossilfri elproduktion är en utbyggnad av kärnkraften.

Kärnkraftverk är samtidigt sårbara i krig. Risken för härdsmälta kan minskas men inte utplånas. Fullgoda alternativ saknas dock i dagsläget, och kärnkraftverken är därför nödvändiga.

Ekonomisk tillväxt är avgörande för vår beredskap, billig stabil el är avgörande för vår ekonomiska tillväxt och kärnkraft är avgörande för billig stabil el. Därmed är *varje* miljö- och klimatåtgärd som håller tillbaka svensk ekonomi också hämmande för vår beredskap och vår försvarsförmåga.

Tyvärr finns det många exempel på sådana åtgärder. Vi har byggt upp en byråkrati som i många avseenden blivit kafkaesk. Handläggningstiderna för olika miljötillstånd mäts i år. Detta påverkar synnerligen negativt såväl tillväxten och beredskapen vad gäller robust infrastruktur som den direkta militära upprustningen. I Falun kommer det att ta 15 år att bygga ett nytt regemente, främst på grund av överdrivna lagar som skyddar den lokala faunan. Långa tillståndsprocesser för bygglov, avlopp och annat bidrar även de.

Det är som sagt inte bara militär verksamhet som drabbas av detta byråkratiska gissel. Att bygga nya vägar, broar, järnvägar och annan infrastruktur tar ofattbart lång tid på grund av miljöutredningar och miljöhänsyn. I Kristianstad håller Trafikverket på att bygga en ny bro för E22:an över Helgeå. Bygget har blivit försenat år efter år, bland annat för att det i vassen i ån bedöms bo någon sorts fisk som tydligen inte kan simma i väg. Liknande exempel finns i tusental runt om i landet.

Miljö- och klimathänsyn har blivit så inbakade i den svenska samhällsbyråkratin att de påverkar i stort sett vartenda större beslut som tas av både myndigheter och företag.

Det är i sig inte orimligt. Men i myndigheternas och företagens beslutsprocesser skulle även beredskapshänsyn behöva införas på samma vis – och tillskrivas en större vikt än miljön och klimatet. Hämmar ett beslut beredskapen? Hämmar beslutet den militära upprustningen eller den för vår beredskap helt avgörande ekonomiska tillväxten? Det är frågor som måste ställas och vars svar måste prioriteras. Det är dessutom i förlängningen det bästa vi kan göra om vi vill värna miljön och klimatet. Det blir nämligen inte mycket med vare sig källsortering eller ”klimatomställning” om vi är ockuperade av Ryssland. ■

David Carlqvist *är vd och chefredaktör för Svenska Nyhetsbyrån, säkerhetspolitisk analytiker och reservofficer.*



ILLUSTRATION: JOHANNA JONSSON



DEN VÄSTERLÄNDSKE MANNEN

Ofta framställs han som roten till allt ont i samhället. Men samtidigt som en spillra av sitt forna jag, knappt kapabel att hålla liv i en surdeg. Hur står det egentligen till med patriarkatet?

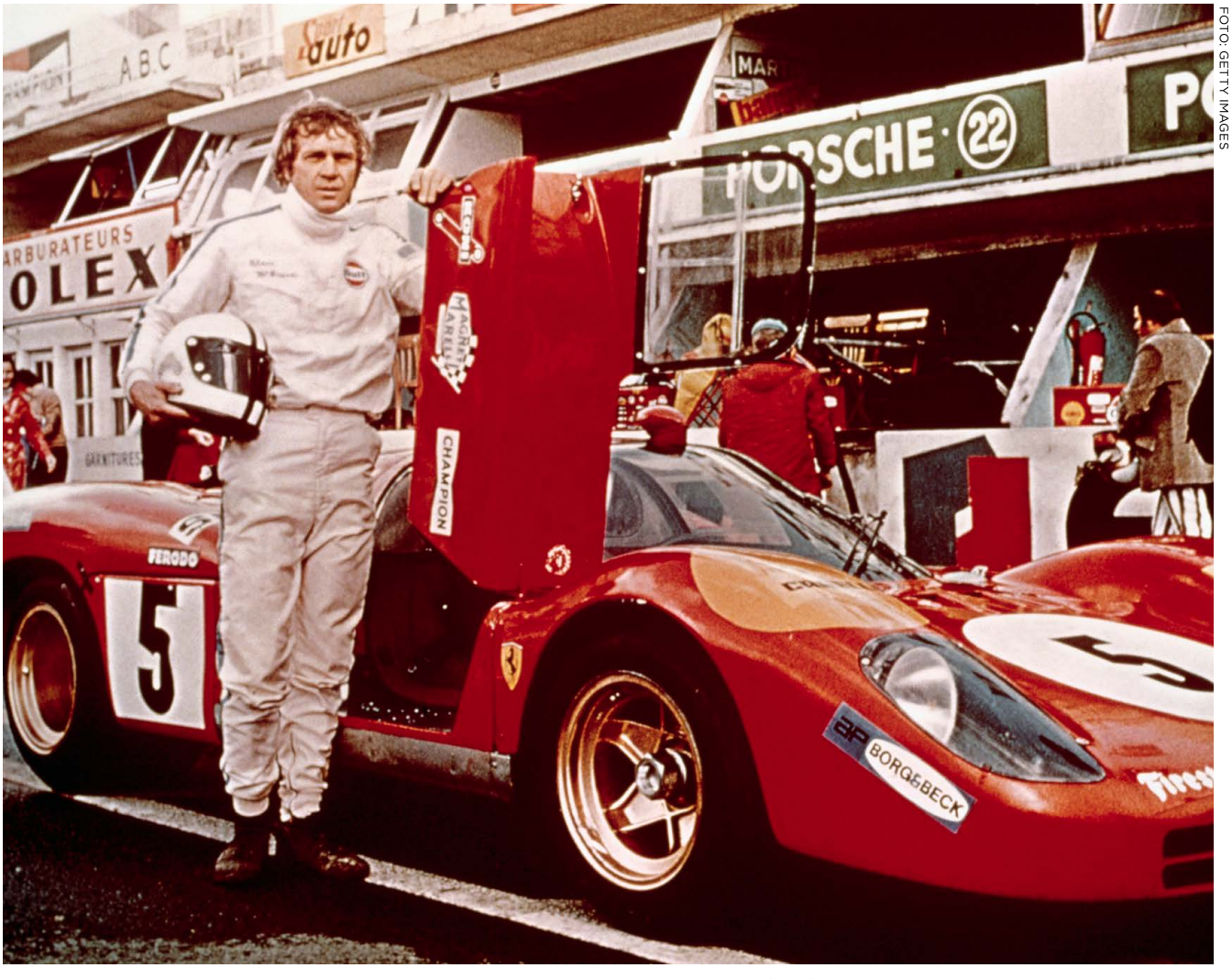


FOTO: GETTY IMAGES

Steve McQueen som den fiktive racerföraren Michael Delaney segrar i filmen *Le Mans* (1971).

DET FÖRSTA KÖNET

Under större delen av vår historia har västvärlden dominerats av män – men med skiftande manlighetsideal.

Av **Svante Nordin**

Författaren Simone de Beauvoir betecknade indirekt det manliga könet som det första könet genom titeln på en berömd bok. Hon hade naturligtvis rätt i den meningen att mannen i alla kända samhällen intill helt nyligen intagit en form av förstarangsställning. Det kallas ibland ”patriarkat”, ett kanske inte helt adekvat namn som dock är svårt att ersätta med någon begriplig synonym.

Om det manliga könet historiskt har varit det första kan man ställa frågan vilka mansideal som formulerats genom tiderna. Ibland görs frågan oklar genom att just förstarangsställningen föranlett en sammanblandning mellan ideal för mannen och ideal för människan – engelskans *man,* franskans *homme* och latinets *homo*. Svenskan är ett av få språk som gör människan feminin. Det går dock att hålla mans- och människoidealen isär tillräckligt mycket för att identifiera en parad av mansideal genom historien.

Utanför Västerlandet har många välkända mansideal utformats. Kinas Konfucius ger tämligen klara anvisningar: En ung man bör visa respekt för de äldre och pietet mot förfäderna, vara ärlig och allvarlig och studera poeterna.

Japans samurajideal överlevde samurajväldets sammanbrott. De handlade om att vara orädd, hövisk och självförnekande, ringakta nöjen och vara färdig att när som helst ge sitt liv för sin heder och sin trohetsplikt mot kejsaren. Även Indiens brahminer och den muslimska kulturen har etablerat sina regler och riktlinjer för hur en man bör vara. Men jag ska koncentrera mig på Västerlandet, som enbart det har producerat ett rikt urval av uppfattningar om manlighet.

Grekernas mansideal i den mytologiska heroiska tidsåldern framstår som en aning överdrivet även för Homeros. Akilles är en oövervinnelig kämpe, han springer fort och slår hårt. Men hans hetsiga humör ställer till problem för grekerna – det är temat för *Iliaden* (ca 700 f.Kr.). Hans brutala framfart med den trojanske kämpen Hektors döda kropp är inte en gentlemans.

Mera gentlemannalikt är det mansideal som utformas hos Aristoteles på 300-talet f.Kr. Han använder det grekiska begreppet *kalos kagathos* (skön och god) för att beskriva den idealiske atenaren: en klok och måttfull man, sina vänners vän, generös, med sinne för vackra föremål, herre över sina känslor, en fri man och medborgare, utan överdrifter i mat eller dryck.

Vänskapen med andra män betyder mycket för honom. Romantisk kärlek utmärker honom däremot inte, även om han har familj.

Romarna hade något att lägga till detta ideal. *Gravitas*, manlig värdighet, växte i betydelse. Att vara familjefar blev mer centralt för mansrollen. Någon romantiker var likväl inte heller romaren.

Den romantiska kärleken till en kvinna är väsentligen en medeltida uppfinning. Medeltidens mest kända mansideal, riddaren, inbegriper på ett definierande sätt förhållandet till kvinnan. En riddare är otänkbar utan sin dam. Det är till hennes ära han utför sina dåd, det är hennes färger han bär. Hans ära förutsätter hennes. Detta chevalereska inslag kommer sedan att följa det västerländska gentlemannaidealet fram till dess undergång i närheten av vår egen tid. Medeltidens nya syn på kvinnan och på den romantiska kärleken tas till vara även i trubadurlyriken, hos Dantes dyrkade Beatrice och Petrarcas musa Laura. Kvinnan blir en frälsningsmöjlighet. Detta var dock inte hennes enda roll. Galanteriet dog inte med Dante.

Under renässansen fick det nytt liv tillsammans med ett nytt mansideal. Den italienske diplomaten och författaren Baldassare Castiglione gav med sin handbok i hovetikett *Il Cortegiano* (1528) konturerna till ett nytt ideal: hovmannen. Denne borde, enligt Castiglione, vara av god

FOTO: GETTY IMAGES



Aristoteles idealman var klok, måttfull och föga intresserad av kvinnor.

Forts. →



FOTO: ALAMY

En morisk riddare besegrar en kristen. Målning i konungarnas sal i det spanska slottet Alhambra, Granada.

> Gentlemannen är en damernas riddare, givetvis. Han är hövlig mot alla, men tillhör själv de högre klasserna.

familj, men också se nobel ut. Han skulle kunna latin och grekiska men aldrig skryta med sin lärdom. Han borde vara artig mot alla, skicklig med värjan, aldrig hetsig eller provocerande. Hans sätt att vara sammanfattades i begreppet *sprezzatura*, en lätthet och halvt omedveten överlägsenhet utan synbar ansträngning. Det gällde att flyta ovanpå utan att det märktes att man eftersträvade detta. Den bekymmerslösa hållningen var den enda rätta för en sådan habitué i sin tids övre kretsar. Anspråkslös ut i fingerspetsarna dominerade han varje sällskap.

Det kombinerade riddar- och hovmannaidealet transporterades in på svensk mark århundradet därpå genom skalden Georg Stiernhielms *Hercules* (1658), den svenska diktkonstens pampiga ouvertyr och den första dikten på vårt språk skriven på anspråksfull hexameter. Den nyblivna svenska stormakten ville ta plats bland kontinentens kulturella jättar och kunde inte i längden tolerera unga fyllerister som stack ner varandra på värdshusen. Här krävdes en annan disciplin. Stiernhielm använde antikt mönster, men hans hjälte var samtida. Hercules mötte i sin ungdom fru Lusta och fru Dygd, symboliska för det livsval en ung man ställs inför. Det gällde att välja väg:

Dygd utan dadlige Mildheeet, een dunst är; een målning i watne:
(...)
Födder är ingen Man för sijn skull alleen hijt i werlden.

Det betydde att mannen hade plikter mot samhället, inte bara mot sig själv.

Under 1700-talet läggs nya dimensioner till mansidealet. Det gäller friheten från fördomar av olika slag men också en ny känslosamhet. Manliga tårar, manlig suckan och klagan får fritt spelrum. Men också Carl Michaels Bellmans ”femton års flicka och fuller pokal”, som i *Fredmans sånger* framhålls som ”vad i världen helst mig behagar”. Diktens Fredman var förvisso inget ideal, det är sant. Men för 1700-talsmannen fanns det något lockande i tanken på rött vin med pimpinella och en nyskjuten beckasin.

Romantiken ger återigen nya bilder av den idealiske mannen. Författaren och filosofen Erik Gustaf Geijer ger oss för säkerhets skull två: vikingen och odalbonden. ”Vid femton års ålder

blev stugan mig trång, där jag bodde med moder min” – det är vikingalynnet som tar ut sin rätt, äventyrslustan, de djärva seglatserna ”uppå havet”. Förhållandet till kvinnan är lätt avklarat: ”I Valland jag tog mig en mö.”

Odalbonden ”står helst på min egen grund, / och är helst min egen man”. En snörrät linje förefaller gå till Vilhelm Moberg och hans Karl Oskar.

Längre fram under 1800-talet kommer, med den borgerliga romanen, mansideal sedda med kvinnliga ögon, som i friherrinnan Sophie von Knorrings roman *Cousinerna* (1834). Den unga Amalia går i samtal med en väninna igenom sin rad av beundrare: Informatorn herr Werner, spirituell, beläst, känslig, men dessvärre inte adlig. Den mondäne baron Örnhjelm med ståtlig figur och svarta blixtrande ögon, som dock dör tidigt. Kusin Adolf, en smula prosaisk. Greve Boden, högt bildad och poetisk, men en klen ryttare.

Till slut finner Amalia sitt ideal. Det är adelsmannen Axel, officer vid gardet, mästare i alla idrotter men särskilt skridskoåkning, poet, sångare till gitarr, lidelsefull och demonisk. För sent! För sent! Amalia är redan gift med en man hennes far har utsett åt henne.

Detta är ett mansideal inför den kvinnliga blicken. Ett fadersideal inför sonens blick får vi i Johan Ludvig Runebergs ”Soldatgossen” i *Fänrik Ståls sägner* (1860). Detta är samtidigt det martialiska mansidealet, där militära principer definierar manlighet:

Jag var ett barn när han drog bort, sen fridens dag var slut,
Dock minns jag än hans stolta gång, jag minns den var minut,
Hans hatt, hans plym, den bruna hyn
Och skuggan från hans ögonbryn:
Nej, aldrig går det ur min syn,
Hur härlig han såg ut.

Ändå är 1800-talets mest minnesvärda mansideal det engelska gentlemannaidealet, beskrivet i otaliga romaner av såväl manliga som kvinnliga författare, i memoarer och brev. Gentlemannen är en damernas riddare, givetvis. Han är hövlig mot alla, men tillhör själv de högre klasserna (även om åsikterna skiftade om var i klasshierarkin gränsen borde gå för ”gentlemannen”). Han bör vara uppfostrad vid Eton och Oxford (eller motsvarande inrättningar). Han kan vara officer, jurist, präst, diplomat eller statsman. Han betalar sina hedersskulder. Han skryter inte, men kan utmana till duell om han blir förolämpad. Han befinner sig i en oberoende position och är lika hemma i salongerna som vid kapplöpningsbanan eller på slagfältet.



FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Carl Michael Bellman (1740–1795) bidrog till ett mindre strikt mansideal.

> De martialiska dygderna befinner sig under omprövning samtidigt som de yttre hoten blir mer påtagliga.

Gentlemannaidealet dog ut strax efter första världskriget, åtminstone om man ska tro bedömare som Philip Mason, brittisk tjänsteman i Indien före självständigheten och senare författare till bland annat *The English Gentleman. The Rise and Fall of an Ideal* (1982). Sedan dess har inget mansideal utformats av liknande kraft, åtminstone inte i Västerlandet. Det vakuum som kan sägas ha uppstått efter det har fått praktiska konsekvenser. Den ”patriarkala” könsordningen hade två huvudfunktioner – att sörja för reproduktionen och för försvaret mot yttre fiender. På båda punkterna står vi i dag inför vissa bekymmer. De moderna postpatriarkala samhällena förmår inte föda barn på en nivå som är tillräcklig för att upprätthålla folkmängden. Och de martialiska dygderna befinner sig under omprövning samtidigt som de yttre hoten blir mer påtagliga. Det vanligaste svaret på det första problemet, åtminstone i Sverige, är att man bör kompensera för de låga födelsetalen med invandring. Det för ögonblicket mest gångbara svaret på det andra problemet är att Västeuropa kan försvaras av ukrainsk manlighet i utbyte mot pengar och vapen. Båda svaren lämnar luckor.

Bara framtiden kan utvisa i vad mån dessa luckor kan fyllas igen. ■

***Svante Nordin** är professor emeritus i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet.*

DET FADERLÖSA SAMHÄLLET

Fadersfiguren har traditionellt stått för auktoritet och plikt. När vi gjorde oss av med den kastade vi ut en viktig del av barndomen – och vuxenlivet – med badvattnet.

Av **Susanna Birgersson**

Det vimlar av pappor, men några fäder syns inte till.

Pappor, det är föräldrar av biologiskt hankön, och dem finns det som sagt gott om. De är mer närvarande i sina barns liv än kanske någonsin tidigare i världshistorien. De kan påträffas på de öppna förskolorna runt om i landet, på lekplatserna, på fotbollsträningarna, på föräldramötena och till och med, någon enstaka gång, på klädbutikernas barnavdelningar. Papporna är föräldralediga, de vabbar och vobbar och leder scoututflykter, skjutsar till golfträningen och möter pliktskyldigt upp i musikskolans aula när det är dags för terminskonsert.

Papporna, liksom mammorna, är upptagna med att se till att deras barn får allt vad de har rätt till och inte kränks av någon. Pappor, pappor, pappor – men aldrig någon fader.

Vi lever nämligen i ett faderlöst samhälle. Fadern är avskaffad, fadern som arketyp; det element i tillvaron som enligt psykiatern C.G. Jung (1875–1961) manifesterar plikt, auktoritet, vishet, ordning, överföring av tradition och kultur, andlig vägledning, mening och riktning i livet, separation och vuxenblivande.

I dag har vi gått ännu längre och dessutom försökt täppa till det psykiska utrymme som Jung menade att människan hade, behovet av en fadersfunktion. Hon förväntas inte längre behöva någon moralisk auktoritet i sitt liv. Plikt är passé och nu är det självförverkligande som gäller. Vishet och nedärvd kunskap har ersatts av vad som helst som kan förses med stämpeln ”vetenskap”. Vi tror inte längre att barns identitet utgår från tillhörighet, och därför har namn reducerats till ett slags genetisk ursprungsmärkning. (Jag kan inte låta bli att undra vad som ska hända när barnen som i dag bär båda sina föräldrars efternamn själva får barn. Kommer skolor och förskolor då att svämma över av barn som heter saker som Hugo Lindskog-Andersson-Stenlund-Hosseini?) Några auktoriteter får inte finnas, på sin höjd mentorer som kan hjälpa barnet att självständigt söka sig fram till sin egen mening, sin egen moral, sitt eget sanna jag – inklusive sin egen könsidentitet.

Den danske historikern Henrik Jensen skriver i sin bok *Det faderløse samfund* (2006) att världen före moderniteten var en värld av institutionaliserade fäder: fadern i himlen, fadern i familjen, fadern i kyrkan, fadern i skolan, fadern i landet – landsfadern. Men i och med moderniteten har fäderna fallit, de som tidigare höll samman världen. Världen före moderniteten var en värld av plikter, världen efter är en värld av rättigheter.

Vårt kulturella fadermord rationaliseras som

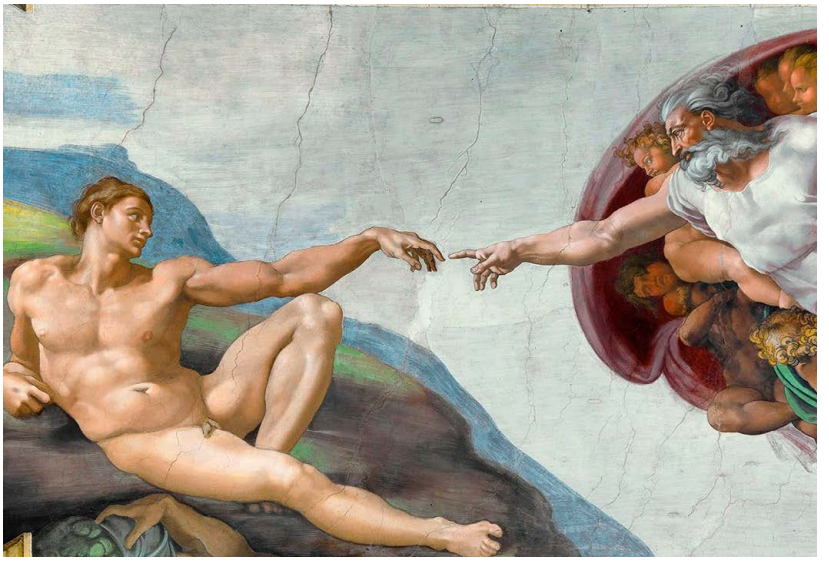
Vårt kulturella fadermord lämnade ett problematiskt tomrum efter sig.



FOTO: GETTY IMAGES

Forts. →

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS



Hur ska det gå för sonen när fadern är död? Målning av Michelangelo, Sixtinska kapellet, Rom.

frihetslängtan: Vi ville ju bara bort från tyranneriet, förtrycket och våldet, vi ville inte domderas av kyrkans män, vi ville inte piskas att böja huvudet i vördnad för vare sig Gud eller konung, vi ville slippa gå den väg som familjen stakat ut. Visst, men det var inte bara så. Moderniteten, oupplösligt sammantvinnad med sekulariseringen, syftade till att befria oss från alla moraliska krav och begränsningar som kommer till oss utifrån.

Den moderna människan ville inte veta av någon annan auktoritet än sig själv.

Gud är död. Vi har dödat honom. Eller rättare sagt: Vi har intalat oss själva att Gud inte finns och att det enbart är vetenskapen som kan komma med trovärdiga förklaringar till livets ursprung, dess mening och mål. Aposteln Paulus skriver i brevet till församlingen i Efesos: ”Därför vill jag falla på knä för Fadern, efter vilken allt vad fader heter i himlen och på jorden har sitt namn.” Men vi faller inte längre på knä för någon, och vi erkänner varken någon himmelsk eller jordisk faders auktoritet.

Fadern är bortrensad ur vår kultur. En man som blir pappa förhåller sig därför inte till någon större struktur – än möjligen sin egen evolutionsbiologiska roll i barnets tillblivelse och överlevnad. Det finns inget faderskap att liksom träda in i, ingen idé om faderns specifika roll i människans psyke, och därmed hans egen särskilda funktion i sitt barns liv. En förälder är en förälder och det enda som anses betyda något är att denne är närvarande och kärleksfull.

Man kunde ha föreställt sig att det könsneutrala föräldraskapet i jämställdhetens namn skulle ha blandat det typiskt faderliga med det typiskt moderliga och smetat ut dessa uppgifter jämnt på samtliga föräldrar. Men eftersom Fadern och de faderliga aspekterna av tillvaron har förklarats irrelevanta eller skadliga, så är det könlösa föräldraskapet starkt kvinnligt kodat, med beskydd, värme, omvårdnad, kognitiv utveckling och empati som huvudingredienser.

> Parallellt med att fadern avskaffades antog vi den humanistiska synen på barn som alltigenom goda. Någon straffande fader behövdes ju inte längre.

Visst kan det finnas inslag av regler och gränssättning även i en modern fostran, men detta rör på sin höjd barnets uppförande och dess beteende gentemot andra barn. I bästa fall anser föräldrar att deras barn har en skyldighet att lära sig att ta hänsyn och uppträda på ett respektfullt sätt mot andra människor. Det är naturligtvis bra, men motsvarar inte på något sätt det faderskap och den djupare moralfostran som var en självklarhet för några generationer sedan.

Jung menade att den arketypiska Fadern behövdes för att så småningom frigöra barnet från den arketypiska Moderns famn, att lära det att stå på egna ben. När Fadern inte längre existerar som föreställning finns det inte någon sådan kraft kvar i ett barns liv. Det blir idel omsorg och värme och närhet och beskydd, vilket har gjort det moderna föräldraskapet till en tävling i ”curling”. Föräldrar borstar och borstar för att de små barnstenarna ska kunna glida friktionsfritt mot planens centrum. Dåliga betyg leder till att föräldrarna kräver samtal med skolan – inte främst med barnet för dess bristande flit och koncentration. Barn som mobbar ska curlas lite extra så att de slutar mobba – för det kan ju inte hos barn finnas någon inneboende elakhet som faktiskt behöver tuktas och tämjas, åh nej.

Parallellt med att fadern avskaffades antog vi den humanistiska synen på barn som alltigenom goda. Någon straffande fader behövdes ju inte längre. Vi kom fram till att han tvärtom var roten till det onda, den som skapade hårdhet hos det ursprungligt goda och mjuka barnet.

Henrik Jensen skriver i *Det faderløse samfund* att välfärdsstaten är en manifestering av de arke-

typiskt moderliga egenskaperna – samtidigt som den måste bistå med den separation från modern som fadern tidigare stod för.

Såväl skola som förskola präglas av moderliga principer, men fungerar samtidigt separerande. Och för alla som ändå har svårt att frigöra sig från Modern och stå på egna ben emotionellt väntar en kader av kuratorer och terapeuter som kan bistå med att klippa sega navelsträngar.

Den naturliga uppväxtmiljön med ett växelverkande samspel av moderliga och faderliga inslag är satt ur spel. Vi anar att något har blivit fel. Kvinnor är utbrända som aldrig förr. En växande andel av befolkningen tar psykofarmaka år efter år för att orka leva. Det föds allt färre barn. Det är kaos i skolorna eftersom ingen vet sig någon råd med de utåtagerande eleverna. Influencers och fotbollsspelare är barnens moraliska förebilder – något annat erbjuds inte. Unga kvinnor mår dåligt. Unga män uppger att livet är meningslöst.

Detta är förvisso olika problem – men det är också samma problem: vi är Faderlösa. Det finns ingen auktoritet, ingen fast punkt i tillvaron varifrån krav och plikter och mening självklart utgår.

Vi tror att vi kan åtgärda symtomen. Mer jämställdhet. Mer frihet. Mer pengar i plånboken. Lägre ränta. Högre bidrag.

Och inte minst: fler lärare, lärare som ska få verktyg att upprätthålla den auktoritet som krävs för ordning i klassrummet. Vad ingen förstår är att åtgärder som kvarsittning, kepsförbud och mobilkonfiskering, eller vad man nu hittar på, inte kan återskapa den auktoritet som tidigare utgick från att läraren var en del av en sammanhängande auktoritetsstruktur. Visst finns det enskilda lärare som besitter en exceptionell personlighet och kan uppträda som ledare och få med sig eleverna. Och nog finns det strategier som skolor kan applicera för bättre ordning. Men sannolikt kommer dessa företeelser att förbli undantag.

Barn i dag ser inte på lärare som auktoriteter. De vet inte ens vad en auktoritet är eller hur det känns att förhålla sig till en. Det finns inget i dem som instinktivt rätar på ryggen när en vuxen kommer in i rummet. Det finns ingen given respekt för vare sig föräldrar eller lärare.

Att bli ”skickad till rektorn” – som är snäll och förstående och empatisk, som alla vuxna i skolans värld – är bara konstigt. Att bli tillsagd på bussen att vara tystare eller ta ner fötterna från sätet av en främmande vuxen resulterar oftast i att barnet tittar oförstående på den som sagt till eller rentav fräser tillbaka. Det finns ingen intuitiv känsla av att som utgångspunkt rätta sig efter en vuxen persons anvisningar. Barn kan ha tillitsfulla relationer till vuxna, nära och varma, men de är jämlika relationer utan någon inneboende hierarki.

Allt som oftast spänner jag ögonen i mina söner och säger med stålhård röst: ”Jag är din mamma, du säger inte så till mig.” Självklart är ambitionen att mina barn ska behandla alla människor med respekt, men jag anser att det är min plikt att lära dem att det är extra viktigt hur de uppträder gentemot sin pappa och mig. Inte tvärtom, som verkar vara normen: att hemma får man vara hur otrevlig som helst, bara man beter sig ordentligt bland andra. Auktoriteten måste utgå från hemmet. Hur ska jag kunna förvänta mig att barnen underordnar sig en lärares auktoritet om jag låter dem uppträda hur som helst mot mig?

Ni ser: Det arketypiska faderskapet är i den konkreta situationen inte alltid könsberoende. En mamma kan verka inom strukturen, inskärpa den auktoritet som förknippas med Fadern. Varje individuell förälder måste inte personifiera Fadern eller Modern hela tiden, men om vi inte erkänner föräldraskapets skilda och delvis motsatta funktioner, om vi stryker ut Fadern, berövar vi barnen ett slags självklart tillhörighetsförhållande, en trygg plats där de slipper vara alltings mitt och sin egen tillvaros lilla gudom.

Den moderna uppfattningen av Fadern är alltigenom negativ, hämtad antingen från historiska skildringar av egocentrerade och oberäkneliga despoter, av missbrukande kvinno- och barnmisshandlare, eller från berättelser inifrån hederskulturerna, där Fadern är mörk, maktfullkomlig, lättkränkt och våldsam. Barnet som individ ska underkastas Faderns vilja, kanske även klanens, kulturens och religionens. Klart vi inte vill ha något med vare sig det ena eller andra att göra! Vi är således nöjda med att vara faderlösa. Moderna och faderlösa.

Men lustigt nog har friheten från auktoriteter inte lett till ett samhälle av fria och självständigt tänkande människor – för ingen förmår egentligen vara verkligt fri. I stället blev vi slavar under tidsandan. Vi må intala oss att alla har sin egen sanning, och det må vara sant i frågor om metafysik, men moralen är given. Klustret demokrati, humanism, självförverkligande och så vidare är de enda korrekta utgångspunkterna för våra värderingar. I stället för Fadern är det horder av prussiluskor som ser till att inskärpa den rätta tron i människor. Moralen förmedlas till oss av lärare och fritidspedagoger, av författare och kändispsykologer, i barnprogram och bilderböcker, i värdegrundsdokument och Disneyfilmer.

Det kan inte bara vara jag som längtar efter Faderns återkomst. ■

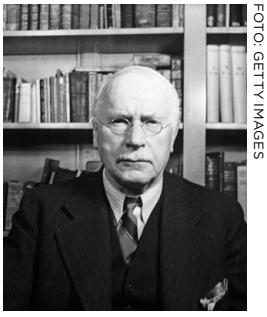
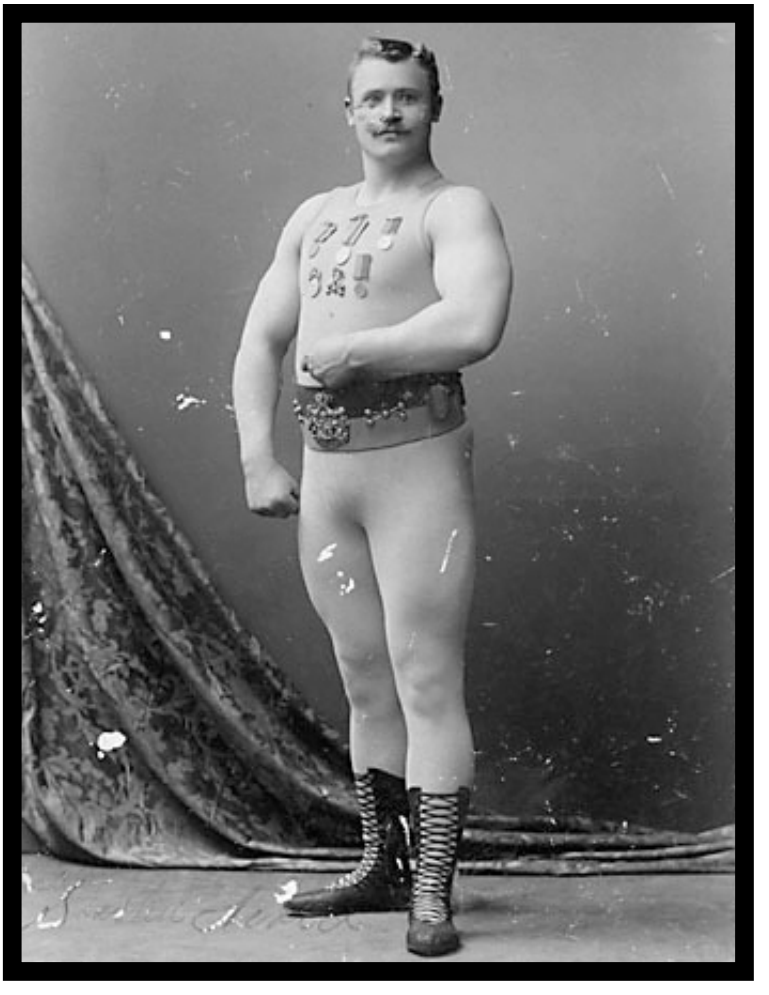


FOTO: GETTY IMAGES

Carl Gustav Jung (1875–1961) såg Fadern som nödvändig för frigörelse.

***Susanna Birgersson** är fri skribent.*



”Starke Arvid” Andersson, världens starkaste man 1899.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

VART TOG TESTOSTERONET VÄGEN?

Nivåerna av det manliga könshormonet har sjunkit de senaste decennierna. Orsaken är övervikt – men konsekvenserna är oklara.

Av **Vincent Amble-Naess**

I alla tider har folk haft en känsla av att den unga generationen män är sämre än sina fäder. Den romerske poeten Horatius (65–8 f.Kr.) beklagade sig i sina oden över de samtida ynglingarnas dåliga karaktär. ”Våra fäders tid var värre än våra farfäders. Vi, deras söner, är värdelösare än de; så i vår tur ska vi ge världen en avkomma som är ännu mer korrupt”, skrev han bland annat.

Även i dag har många en känsla av att dagens män är sämre än gårdagens. Men det känns genant att erkänna att vi vill se mer av tapperhet, lojalitet och självbehärskning.

För det första har många av termerna kommit att förknippas med något negativt. Inte minst gäller det ordet heder, som genom ett bisarrt nyspråk har kommit att förknippas med män som mördar sina döttrar. Därtill finns det metafysiska problem. Det är något suspekt med att uppehålla sig vid så ogripbara dygder, kanske rentav ett tecken på en ovetenskaplig världsbild.

Därför söker vi något konkret, som kan fungera som surrogat för de saknade dygderna. Med tiden har lotten fallit på hormonet testosteron. Denna molekyl, påstås det, är den biokemiska grunden för allt vi vill se hos en man.

Och mycket riktigt har nivåerna sjunkit – enligt vissa forskare så mycket som 50 procent under de senaste fem decennierna. Manligheten befinner sig alltså i kris.

Och den här gången är det sant; män i vita rockar har bevisat det. Under de senaste åren har testosteronet inte minst uppmärksammats av den amerikanska högern. USA:s hälsominister Robert F. Kennedy Jr tar själv tillskott som en del av vad han kallar en *anti-aging*-terapi. Han har även informerat om att presidenten har nivåer i blodet som hör till de allra högsta. Krigsminister Pete Hegseth har å sin sida tidigare krävt att samtliga landets rekryter ska lämna regelbundna prover, för att försäkra sig om att de ska förbli – som han uttrycker det – i dödlighetens absoluta framkant. Och även på svenska vårdcentraler har efterfrågan på hormontillskott blivit större, vittnar mina kolleger och bekanta i läkarkåren om. Man kan fråga sig vad som utmärker denna eftertraktade substans.

Testosteronet är ett steroidhormon, vilket betyder att det bildas från kolesterol. Till denna grupp räknas också stresshormonet kortisol, liksom det aldosteron som reglerar kroppens saltbalans, men även östrogenerna. En av de viktigaste formerna av kvinnligt könshormon, östradiol, kan i själva verket bildas med testosteron som bas. Både män och kvinnor har alltså en kroppsegen testosteronproduktion. Det finns dock en betydande skillnad i omfattning, där män i snitt har cirka 20 gånger så hög koncentration i blodet. Det beror på att ungefär 95 procent av männens testosteron har sitt ursprung i testiklarna. Därav namnet.

Hormonet har flera effekter. Redan under fosterstadiet spelar det en viktig roll för utvecklingen av såväl kroppen som hjärnan. Det finns stöd för att denna påverkan bidrar till de beteendeskillnader mellan könen som kan observeras redan hos mycket små barn, även om sambanden är svåra att bevisa. Under puberteten bidrar testosteronet till sekundära könskarakteristika, som skäggväxt och ett växande struphuvud, där det senare ger ett mer framträdande adamsäpple.

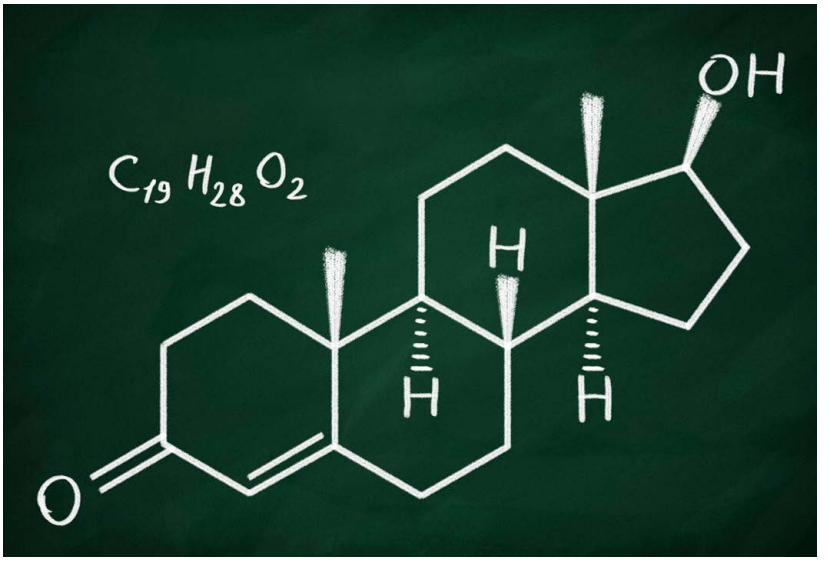
Samtidigt blir stämbanden längre och tjockare, vilket får rösten att djupna.

Testosteronet har också en anabol effekt (det är en anabol steroid), vilket bland annat innebär att det stimulerar uppbyggnaden av muskelmassa. Det är bland annat denna egenskap som har gjort testosterontillskott och närbesläktade ämnen dopningsklassade. Slutligen är hormonet nödvändigt för en normal produktion av spermier.

Vid sidan av dessa egenskaper finns en rad påstådda beteendeeffekter, varav många är omtvistade. En vanlig föreställning är att höga testosteronnivåer gör människor mer riskbenägna. Vid

Forts. →

FOTO: SHUTTERSTOCK



Den alltmer sällsynta testosteronmolekylen.

> Det är sant att naturvetenskapliga förklaringar ibland kan vara mycket användbara. Men när det gäller mänskligt beteende, livsföring och självuppfattning bör de inte vara ett förstahandsval.

första anblicken är det inte en orimlig hypotes, eftersom män som bekant tar fler risker än kvinnor. Problemet är att forskningen ger föga stöd för att testosteronet skulle vara den viktigaste förklaringen. Faktum är att en stor metaanalys från 2026, omfattande över 17 000 personer, knappt fann något samband över huvud taget. Kanske, hävdar somliga, är det bara under fostertiden, då hjärnan är mer föränderlig, som hormonet bidrar till en livslång beteendeförändring.

En besläktad föreställning är att testosteron leder till aggressivitet och att höga doser av tillskott kan framkalla vredesutbrott av det slag som på amerikanska kallas ”roid rage”. Inte heller här är evidensläget särskilt imponerande. Experimentella studier tyder visserligen på att anabola steroider kan öka självrapporterad aggressivitet, men effekten är liten och något orsakssamband med brott har inte visats. Förvisso är det vanligare bland våldsbrottslingar att injicera anabola steroider, men det i sig bevisar ingenting. Det torde också vara vanligare att våldsbrottslingar bär Guccikeps, men ingen skulle föreslå det som förklaring.

Så långt om testosteronets egenskaper. Som tidigare nämnts tyder alltså mycket på att nivåerna har sjunkit under de senaste decennierna. Nedgången var länge ifrågasatt, framför allt för att forskarna jämförde olika mätmetoder med varandra. Men i dag har effekten reproducerats i flera stora studier. Mycket talar för att den genomsnittliga blodkoncentrationen av testosteron har sjunkit med omkring 1 procent per år sedan 1970-talet, även om förändringens storlek alltjämt är omtvistad.

En uppenbar fråga är vad nedgången beror på. Under de senaste 50 åren har mycket förändrats i vårt sätt att leva, men vad gäller vår fysiologi är det en sak som sticker ut, nämligen vår metabola hälsa. Människor är i dag tyngre än för 50 år sedan. Man behöver inte vara någon stor tänkare för att inse att det har ekonomiska förklaringar. Också en låginkomsttagare i dagens Sverige har nästintill obegränsad tillgång till välsmakande mat. Det räcker att öppna en kokbok från sjuttiotalet – och bläddra bland aladåber, gratinerade korvar och kassler med ananas – för att konstatera att detta är ett nytt fenomen. I grunden är vår ökade rikedom förstås något positivt, men nackdelen är att snittvikten har ökat. Det påverkar testosteronnivåerna, bland annat eftersom människans fettväv innehåller aromatas, ett enzym som omvandlar testosteron till östrogen.

Mycket riktigt anser många att fetmaepidemin är den viktigaste faktorn bakom nedgången, även om ingen konsensus i frågan mig veterligen har nåtts. Klart är att övervikt inte kan förklara hela bilden, eftersom sänkningen kvarstår också när man korrigerar för BMI.

En överviktig man på 1970-talet hade troligen högre testosteron än en lika överviktig man i dag, även om skillnaden är mindre än för hela befolkningen.

Denna omständighet är i sig inte förvånande. Den medicinska forskningen är inte en exakt vetenskap på samma sätt som matematiken, och saker och ting har sällan en enda förklaring. Med det sagt finns det flera kompletterande teorier. Bland annat finns det de som tror att miljögifter kan ha bidragit till nedgången.

Viktigare än frågan om varför nivåerna sjunker är emellertid frågan om varför någon skulle bry sig. Ett svar har att göra med hormonets roll i

> Varje försök att reformera kulturen uppifrån minner om högstadieläraren som vänder kepsen bak och fram och berättar för ungdomarna om hur fräckt det är att tacka nej till droger.

tillblivelsen av de manliga könscellerna. Det har nämligen spekulerats om att testosteronets nedgång kan ha orsakat en nedgång i produktionen av spermier. Enligt en stor internationell metaanalys halverades den genomsnittliga spermiekoncentrationen i mäns sädesvätska mellan åren 1973 och 2018. Det låter dramatiskt, men innebär inte att männens fertilitet har halverats. Sambandet mellan spermieantal och sannolikheten att åstadkomma en graviditet är inte linjärt. Vid mycket låga nivåer spelar antalet spermier stor roll, men därefter planar sambandet ut.

Genomsnittet år 2018 låg fortfarande omkring 50 miljoner spermier per milliliter, en nivå där spermiekoncentrationen inte anses vara flaskhalsen för konception. En genomsnittlig nedgång kan förvisso innebära att fler män hamnar på nivåer som inverkar negativt på förmågan att alstra barn, men den kan inte förklara den kollaps i födelsetal som sedan en tid är normen i den utvecklade världen. Den viktigaste förklaringen är beteendemässig: Människor önskar barn senare, färre vill ha många barn och en växande andel vill avstå helt från föräldraskapet. Problemet tycks alltså vara kulturellt snarare än medicinskt. Till saken hör också att testosterontillskott inte ökar spermieproduktionen utan minskar den.

Jag tror att förklaringen till den uppmärksamhet som testosteronet har fått är en annan. Troligen har de som riktar fokus mot hormonet, som Kennedy Jr och Hegseth, överskattat sambandet mellan sjunkande hormonnivåer och vad som uppfattas som den samtidiga minskningen i de karaktärsdrag man vill se mer av.

Det är sant att naturvetenskapliga förklaringar ibland kan vara mycket användbara. Men när det gäller mänskligt beteende, livsföring och självuppfattning bör de inte vara ett förstahandsval.

I synnerhet är det svårt att förstå varför man tillgriper denna jargong när vetenskapen ändå inte har någon lösning att erbjuda. För att ta ett exempel är det visserligen sant att män med låga testosteronnivåer kan känna sig deprimerade – men det är oklart vad som är hönan och ägget, och testosteron är knappast någon generell behandling mot nedstämdhet.

Pete Hegseths dillande om att hormontillskott skulle förbättra militärens stridsförmåga bör kunna genomskådas av de flesta.

Med det sagt är det inte svårt att argumentera för att dagens män är en samling uslingar. De är fega och vill inte ta ansvar för sina relationer eller sitt arbete. De har blivit ironiker och tar ingenting på allvar. De hoppar från en sak till en annan och vägrar fästa blicken. De tycks betrakta livet som någon form av lek. Allt detta ser vi hos våra vänner, hos våra kolleger och, fastän vi inte vill erkänna det, hos oss själva.

Vi vill ha ett skifte och vi har goda skäl att vilja det. Men tyvärr har vi inte någon bra teori om hur man åstadkommer en förändring av kulturen.

Varje försök att reformera den uppifrån minner om högstadieläraren som vänder kepsen bak och fram och berättar för ungdomarna om hur fräckt det är att tacka nej till droger. En sak som tycks påverka värderingar och ideal är förvisso kulturkriget, men för de flesta unga män i dag framstår det som så ovärdigt att de inte vill delta. I stället lämnar de gyttjebrottningen åt människor som är så märkliga att de inte verkar ha något att förlora. Det borgar inte för framgång.

Testosteronnivåerna sjunker alltså. Och likaså, åtminstone enligt många av oss, kvaliteten på de unga männen. Men lyckligtvis är människor inte marionetter styrda av sin hormonella miljö.

Den som upplever att tapperhet, lojalitet, självbehärskning eller någon annan dygd har blivit en bristvara är fri att odla den – något som var lika sant när Horatius beklagade sig över de bristfälliga unga männen århundradet före Kristus.

Att beklaga sig över ett steroidhormon tycks mig däremot lika fruktbart som att lägga armarna i kors och muttra något om de elaka feministerna. I stället för att härleda en negativ utveckling till faktorer bortom ens kontroll kan man alltid göra bruk av en martialisk devis: Gör om, gör rätt. ■

Vincent Amble-Naess *är läkare, frilansskribent och programledare för podden Hälsa för ohälsosamma.*

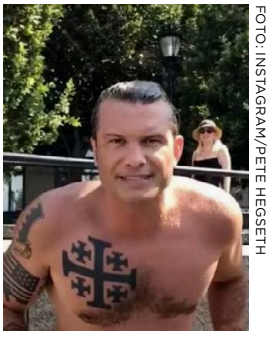


FOTO: INSTAGRAM/PETE HEGSETH

USA:s krigsminister Pete Hegseth gillar testosteron.

FOTO: BYGGNADS



Fackförbundet Byggnads styrelse i feministiska ”pussy hats” på internationella kvinnodagen 2017.

VÄRLDENS FÖRSTA MATRIARKAT?

Har Sverige blivit det första landet i världshistorien som inte domineras av män? Siffrorna ger ett dubbeltydigt svar.

Av **Peter Santesson**

Har männen fortfarande makten? Den amerikanske sociologen Steven Goldberg kunde för över 30 år sedan belägga att patriarkat som samhällsmönster inte bara var utbrett utan till och med universellt. Han hittade inte ett enda motexempel. Noll. I en bok med den provokativa titeln *Why Men Rule* (1993) visade han hur det i varje studerat samhälle har varit män som haft den stora majoriteten av status- och inflytandepositioner. Myten om amazonerna och de mystiska samhällena långt borta, där allt är omvänt och det är kvinnorna som styr, är just bara myter. När han granskade dem fann han ett förödande mönster: Manlig offentlig maktdominans har varit undantagslös.

Fram till nu? Har kanske Sverige blivit, eller är på väg att bli, det första motexemplet på Goldbergs hypotes – ett första matriarkat, där samhällets tyngsta statuspositioner börjar domineras av kvinnor? Ett bra sätt att spana på framtiden är genom att titta på studentkullarna. Morgondagens styrande skikt sitter i tentasalarna i dag.

Det betyder dessutom att dagens styrande samhällselit till stor del är frukten av studentskördarna för 20–30 år sedan. Hur såg det ut i högskolevärlden på 1990-talet? Vilken miljö är det som

gav sammansättningen i det toppskikt som i dag besätter maktpositionerna i Sverige?

Den manliga dominansen på de utbildningar som brukar leda till de mest inflytelserika skrivbordsstolarna, exempelvis juristutbildningen, hade steg för steg avtagit och på 1990-talet blev det lika vanligt att kvinnor tog juristexamen som män. Samma mönster syntes över hela banan.

De kvinnliga studenterna gjorde entré på bred front och på grundnivån var studentkullarna i balans. Tittar man på högre nivåer skulle det ta längre tid. Två av tre som disputerade var fortfarande män på den tiden. Men studentgenerationerna blir som trädets årsringar och visar spåren av gamla tider. När könssammansättningen på studentnivån skiftade slog det successivt igenom även på forskarnivån.

När vi rör oss fram till 2010-talet hade kvinnorna helt hämtat in den manliga dominansen även bland forskarexamina. Det varierar lite mellan åren, men det senaste decenniet har produktionen av doktorshattar på det hela taget varit i könsbalans. I det längre perspektivet är det en väldigt stor förändring som har ägt rum under 15-årsperioden från mitten av 1990-talet. Dagens högskolemiljö är en helt annan än den som dagens styrande skikt själva gick i.

Kvinnornas framryckning på studentnivån fortsatte. Efter 1990-talet fortsatte kurvan stadigt uppåt och klättrar bara vidare. I dag är två av tre som tar en juristexamen kvinnor. Den kvinnliga dominansen löper genom hela utbildningssystemet, med bättre studieresultat och en högre utbildningsnivå. När poolen av tillgänglig, utexaminerad talang förändras blir också sammansättningen i de samhällsstyrningens tusentals nyckelpositioner som rekryteras ur gruppen en annan.

Framtiden ser man i studentgrupperna, resten är bara en tidsfråga.

Bland chefer i den offentliga sektorn är andelen kvinnor redan i stark övervikt, i synnerhet på kommunal och regional nivå, men även inom statlig sektor. Ser man till den ledande nivån med högre ämbetsmän, väger könen numera lika i statlig verksamhet. Bilden blir en offentlig sektor som har en vidsträckt tämligen kvinnodominerad chefsapparat och ovanpå den ett högsta ledande skikt där kvinnor har en lika stark ställning som män. Även Regeringskansliets chefsnivå är i könsbalans numera.

Summa: ett något större inflytande för kvinnor än för män i den offentliga sektorns olika nyckelpositioner som sammantaget styr Sverige.

Landskapet har förändrats väldigt de senaste decennierna. Har inflytandekurvan för kvinnor i Sverige därmed, utan att vi riktigt tänkte på det, krupit över mittlinjen? Det skulle betyda att Sverige har blivit det första, unika motexemplet på Goldbergs tes om universellt patriarkat. Om den yttersta makten i samhället sitter i kommunförvaltningarnas ledningsgrupper och generaldirektörsnivå ser det ut som om vi är nära punkten där Goldbergs tes faller. Det vore en skräll.

> Statistiken ger inte längre fog för att tala om ett mer strukturellt patriarkat ens på den allra högsta politiska nivån i Sverige.

Vänta lite, skulle Goldberg säga. En första invändning är förstås att läget ser helt annorlunda ut i privat sektor, där maktförändringen inte alls varit lika omfattande. Där är en majoritet av cheferna fortfarande män.

Dominansen är mindre än förr, och inom typiskt kvinnliga sektorer som vård och utbildning är männen i minoritet bland cheferna, men den samlade bilden är ändå att det är ganska långt kvar till att väga lika i inflytandet över den privata sektorn.

Ett annat sätt att hålla liv i teorin om patriarkatet vore att fokusera på de allra mest inflytelserika och statusfyllda positionerna i samhället.

Hur högt smäller en statlig avdelningschef eller en kommundirektör i Blekinge jämfört med de allra högsta positionerna i samhället? De maktpositioner där förändringen har gått snabbast är sådana som delas ut genom förläning snarare än tillskansas genom erövring. Tillsättandet av offentliga chefer, riksdagslistor och styrelser som har institutionellt ägande har alla det gemensamt att det är tämligen regelstyrda processer som medvetet kan förändras genom uttryckliga policyer och olika skarpa informella normer om hur balansen måste se ut. Tillsättandet av till exempel börs-vd:ar eller toppchefer i näringslivet följer mer klassiska rekryteringsprocesser som per definition är mer svårstyrda.

Därför tror jag att Goldberg skulle ha frågat om kvinnornas framryckning på chefsnivåerna i den svenska statsapparaten inte snarare är ett resultat av nya uttalade normer kring hur ledningsgrupper ska se ut och balanseras, än att det ägt rum en fundamental förskjutning i den yttersta makten

Forts. →



Landsmoder Andersson?

över samhället. Om makthierarkin verkligen hade vänts på ända borde samma förändring också synas i de allra högsta skikten.

Hur ligger det till då? Klarar sig Goldberg? Det är en spännande fråga, som är värd att borra i. Som ett enkelt test på den motfrågan bestämde jag mig därför för att titta närmare på två mått. Som mått på den yttersta politiska makten har jag sammanställt siffror på hur stor andel av mandaten i Sveriges riksdag som vid varje tidpunkt leds av en manlig respektive kvinnlig partiledare. Och som mått på den högsta makten i privat sektor räknade jag på hur det yttersta inflytandet över de allra tyngsta börsbolagen har utvecklats, det vill säga styrningen av bolagen som ligger på OMX 30.

Det är värt att påpeka att det här inte är en ”riggad” match. Jag valde måtten därför att jag tycker att de ger en rättvisande bild av makten i offentlig och privat sektor. Men jag valde dem också därför att jag faktiskt inte riktigt visste vad resultatet skulle bli. Måtten fanns inte sammanställda sedan innan eller enkelt tillgängliga.

Jag var genuint nyfiken på utfallet. Annars skulle det bara ha varit en övning där man illustrerar en tes som man redan har bestämt sig för.

När det gäller den yttersta politiska makten i Sverige har förändringen varit dramatisk, men den har också kommit betydligt senare än man kanske spontant föreställer sig. Det dröjde ända till 2021, när Magdalena Andersson blev S-ledare, innan vi för första gången såg en majoritet av riksdagsmandaten ledas av en kvinnlig partiledare.

Delvis är detta förstås ett tillfälligheternas spel. En stor del av mandaten hänger på partiledarskapen i Moderaterna och Socialdemokraterna. Att det skulle dröja ända till Magdalena Andersson innan Sverige fick sin första kvinnliga statsminister hör till slumpens skördar. Om det inte vore för personliga omständigheter skulle det med stor sannolikhet ha varit Mona Sahlin som blev det i mitten av 1990-talet.

Perioderna med kvinnliga partiledare i Socialdemokraterna under Sahlin och Moderaterna under Anna Kinberg Batra är två stora pucklar i kvinnornas inflytelsekurva.

Men den bredare bilden bortom de två perioderna är att det kvinnliga partiledarinflytandet kom relativt sent. När Kinberg Batra hade avgått var det inte ens ett av fem riksdagsmandat som leddes av en kvinna, och detta hade varit normalbilden sedan 1990-talet. Men det senaste decenniet har förändringen varit stor.

Under mandatperioden 2018–2022 ökade det kvinnliga ledarskapet snabbt, även exklusive Magdalena Andersson, och i dag kan man inte längre tala om manlig dominans ens på den allra högsta politiska nivån.

I skrivande stund är Sveriges statsminister fortfarande en man, men den främsta utmanaren är en kvinna. Statistiken ger inte längre fog för att tala om ett mer strukturellt patriarkat ens på den allra högsta politiska nivån i Sverige.

Samtidigt överraskades jag av hur sent scenbilden förändrades och hur det visade sig att den manliga dominansen dröjde sig kvar mycket länge på partiledarnivån när man väger in makttyngden i partiledarskapen.

Det privata näringslivet då? Det yttersta inflytandet i det privata näringslivet har jag definierat som positionerna som vd och styrelseordförande i de 30 tyngsta bolagen, de som ingår i OMX 30-listan. Här talar vi om Premier League i den svenska börsbolagsvärlden. När jag granskade könsbalansen på dessa positioner är det en synnerligen manligt dominerad karta som framträder.

Fram till en bit in på 2010-talet utgjorde kvinnorna bland vd:ar och styrelseordförande i dessa bolag synnerligen ovanliga inslag, som exotiska okapier i en manlig djungel. Balansen började skifta omkring 2015, och andelen kvinnor ökar, men det är en förändring från några enstaka procent kvinnor på nyckelposterna till omkring 7–8 procent i dag.

Vi talar om få men mycket tunga bolag och därmed ett litet antal nyckelpositioner, så även här kan tillfälligheter spela in. Men även när man jämnar ut observationerna och ser till ett längre tidsfönster är bilden densamma.

Kvinnornas framryckning på toppnivån började komma i gång för bara tio år sedan, och fortfarande är den manliga dominansen på de allra tyngsta näringslivspositionerna monumental. Den numera bortgångne Steven Goldberg skulle därför ännu inte ha erkänt sig motbevisad av Sverige. Kanske en dag, men inte ännu. Männens makt i samhället har avtagit mycket kraftigt. Däremot har inte den yttersta makten förskjutits till den grad att det slagit över i ett matriarkat. Snarare ser det (hittills) ut som en senfärdig balansering på politisk nivå och mest en krusning på ytan när det gäller de tyngsta näringslivspositionerna.

I det stora mellanskiktet däremot, de måttligt inflytelserika maktpositionerna i den stora offentliga samhällsapparaten, har männens ställning fallit tillbaka kraftigt. Som mellanchefer har männen tryckts tillbaka ordentligt, i synnerhet i offentlig sektor.

I privat sektor är det dock fortfarande oftare män som styr, men det gäller alltså bara en mycket liten grupp där. ■

***Peter Santesson** är opinionsanalytiker och grundare av analysföretaget Infostat.*

SAMTIDEN

Disneyfieringen av Centerpartiet



FREDRIK JOHANSSON
är konsult och skribent.

Min starkaste så kallade kundupplevelse hade jag vid ett besök på Disneyland Paris (tidigare Euro Disney) för ett antal år sedan. Var annars? ska man kanske tillägga.

Det enda som riktigt kan konkurrera är när jag för en evighet sedan vann ett suddgummi märkt ”Landstinget i Värmland” på ett spelhjul i Pratern i Wien. Det landstingskommunala överskottsmaterialets näringskedja förblir ett av livets stora mysterier.

Men nu var vi öster om Paris. Och i den ansvarstagande familjefaderns sökande efter möjlighet att utfodra närmast berörda med lunch bläddrade jag i verksamhetens app. Utbudet bestod främst av hur amerikaner föreställer sig italienska och franska restauranger i Frankrike. Med detta sagt finns det ingen anledning till snobberi. Jag var där för att åka karusell och träffa Musse Pigg. Så också mina medresenärer. Äta behövde vi. Och varför inte då med rödvita dukar och stearinljus i bastklädda chiantiflaskor.

Appen låter då meddela: ”As part of our continuing effort to exceed the expectations of our Guests, this restaurant is closed today.”

Inte sedan Lafayettes dagar hade den gamla världen på ett så perfekt sätt omslutit den nya. För var och en med en hyggligt välsorterad portfölj av fördomar om fransmän och amerikaner var det en närmast religiös upplevelse.

En stängd verksamhet – kunde man hoppas på strejk och fackföreningen CGT på krigsstigen? Kanske någon gul väst? Som turist är man ju alltid på jakt efter det genuina. Den forcerade och till absolut ingenting förpliktande artigheten (notera den geniala ensamma versalen i ”Guests”). Corporatejargongen om överträffade förväntningar. Den likgiltiga omtanken. Have a wonderful day!

Men också att amerikaniseringen aldrig tycks starkare än där det organiserade kulturella motståndet är som mest uppjagat.

En fransman hade låtit de hungriga massorna vända vid en låst dörr – möjligen hade han satt upp en handskriven lapp. Det krävs årtionden av marinering i amerikansk företagskommunikativ engelska för att påstå sig hålla stängt av omsorg om kunderna.

Vad hade man inte givit för att träffa författaren? Detta var dessutom före AI, så vi kan med säkerhet veta att någon osjungen hjälte satte sig ner och funderade på hur en stängd restaurang ska kommuniceras som ytterligare ett mervärde för oss gäster. (Förlåt, Gäster.)

Var det på huvudkontoret i Burbank i Kalifornien? Tog vi del av de manualer som med öm hand styr denna typ av globala verksamheter? Var formuleringen testad i fokusgrupper?

Används samma skrivning när restauranger stängs på Disneys nöjesparker i Tokyo, Hongkong eller Shanghai? Eller kombineras det där med en för asiater mer anpassad formulering – vi vet ju vad japanskt management kan ta sig för om de inte uppfyller kundernas högt ställda förväntningar.

Det är möjligen inte helt familjevänligt.

Jag kommer osökt att tänka på händelsen när jag följer Centerpartiet och dess agerande i svensk politik. Steget från Euro Disney utanför Paris till Högberga gård på Lidingö kan synas långt.

I praktiken och i retoriken är det närmare än man kan tro.

Efter fyra år i opposition bjöd Centerpartiet i oktober in övriga rödgröna partier till ett seminarium där myndigheter, SKR och arbetsmarknadens parter informerade dem om ”läget”. Om vilket partiledare och ekonomisk-politiska talespersoner något förvånande skulle ha varit otillräckligt uppdaterade.

Enligt uppgift hade Centerledningen lånat upplägget från Finland. Inget ont om Finland. Jultomten lär ju bo i Rovaniemi. Av inbjudningslistan att döma ska han inte ha varit med, men det ger oss inte rätt att ta ifrån centerpartisterna deras drömmar.

Det är ju ganska lång pressläggningstid, så kanske kommer jag att tvingas äta upp dessa ord. Vi kan ju i läsande stund och tack vare Centerpartiet ha den mest storartade regering Sverige har skådat. Jag vet inte.

Men när jag i radio hör en ledande centerpartist argumentera för att man kan tänka sig att stödja en socialdemokratisk enpartiregering som driver centerpartistisk politik med stöd av Vänsterpartiet så är jag tillbaka på Euro Disney.

”As part of our continuing effort to exceed the expectations of our Voters, Centerpartiet is closed today.” ■

”Det landstingskommunala överskottsmaterialets näringskedja förblir ett av livets stora mysterier.”



Hur hade Italiens övre medelklass sett ut utan sidenet? Målning av Vittorio Reggianini (1850-tal–1939).



SILKESTRÅDEN GENOM SEKLERNA

Sidenets historia omfattar industrispionerande munkar, italienska renässansmaktspelare och Hollywoods främsta skådespelerskor.

Av **Jennifer Wegerup**

”Siden gör för kroppen vad diamanter gör för handen.” Designern Oscar de la Rentas bevingade citat. Han, liksom Gianni Versace och Giorgio Armani, två andra legendariska modeskapare, hyllade sidenets egenskaper och använde det genom hela yrkeslivet i sina kreationer. Deras arv förvaltas och lever vidare hos modehusen som bär deras namn – och inte bara där. Hos många andra lyxvarumärken är sidenplagg det mest exklusiva och eleganta man har att erbjuda.

Siden är inte bara ett vackert material med naturlig lyster, utan älskas också för sina andra egenskaper. Det svalkar sin bärare varma dagar, värmer när det är kallt och leder dessutom bort fukt. Tyget andas. Det är även snällt mot huden, och den som är rädd om sina lockar väljer med fördel en sidenkudde. Sidenet är förutom lent och vackert också häpnadsväckande starkt. Silkestråden må vara florstunn, men den är oerhört tålig och slitstark.

Legenden säger att det var den kinesiska kejsarinnan Xi Ling-shi som för runt 4 500 år sedan upptäckte sidenet när en kokong från en silkesmask råkade falla ner från en buske och hamnade i hennes kopp med hett te. När kokongen löstes



FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Forts. →

FOTO: GETTY IMAGES



Sidenet började som en kinesisk hemlighet.

upp fann kejsarinnan att inuti fanns en fin, lång tråd. För sin upptäckt blev hon upphöjd till silkesmaskens beskyddare. Historiska fakta berättar dock en annan historia genom arkeologiska fynd av silkesfibrer. Enligt dessa fynd kan kineserna ha börjat framställa siden redan för 7 000 år sedan, kanske till och med 9 000 år sedan. Tyget var länge landets främsta exportvara och lika dyrbart som eftertraktat, inte minst av eliten i romarriket. Det fraktades längs de gamla handelsvägarna mellan Asien och Europa. Själva namnet Sidenvägen är dock betydligt mer sentida och tillskrivs den tyske forskaren och geologen Ferdinand von Richthofen, som år 1877 myntade uttrycket Seidenstraße.

Kina behöll sitt monopol på sidentillverkning i flera tusen år. Tillverkningsprocessen var en väl bevarad och hårt bevakad statshemlighet. Den som försökte smuggla ut silkesmaskar, kokonger eller ägg ur landet straffades med döden. Men runt år 552 e.Kr. lyckades två lömska kristna munkar under skydd av sin fromma fasad smuggla ut ägg från silkesmaskar i sina vandringsstavar. Munkarna hade skickats till Kina från Konstantinopel på uppdrag av kejsar Justinianus I, härskare över det bysantinska riket. Kejsaren ville inte längre köpa dyrt siden från ärkefienderna i Persien och sände ut munkarna på sitt livsfarliga uppdrag. De levde en lång tid i Kina och lärde sig hur man sköter om silkesmaskarna och allt om framställningen av silke. När de kom tillbaka med de stulna äggen och all nyerövrad kunskap var Kinas handelsmonopol brutet.

I Europas snabbt framväxande feodalsamhällen fanns ett stort sug efter eleganta tyger till kläder, vimplar, gobelänger och möbler. Inte minst i renässansens Florens var sidenet en starkt bidragande faktor till stadens rikedom. Handeln styrdes av sidengillet, som kontrollerades av den mäktiga familjen Medici.

> Kina behöll sitt monopol på sidentillverkning i flera tusen år. Tillverkningsprocessen var en väl bevarad och hårt bevakad statshemlighet.

Släkten hade först bedrivit handel och manufaktur med ull tack vare Averardo di Chiarissimo de' Medici, en adelsman och politiker som under sitt korta liv (1320–1363) lade grunden för familjens makt och härlighet. Hans son Giovanni di Bicci de' Medici gick i hans fotspår och grundade den mäktiga Medicibanken. Men så kom digerdöden och kopplade sitt obarmhärtiga grepp om Europa. Bara år 1348 dog mellan 60 000 och 100 000 personer i Florens. Tre av fem invånare miste livet. Det ledde till en akut brist på arbetskraft och ullmarknaden hamnade i kris.

Då beslöt stadens elit att man skulle ställa om och satsa på sidenproduktion – kvalitet i stället för kvantitet och mycket högre vinstmarginaler. Fram till dess hade grannstaden Lucca varit sidenstaden nummer ett, men politiskt kaos, strider och plundringar hade fått hundratals skickliga sidenmakare att fly till Florens med all sin kunskap. I början av 1400-talet blev staden hjärtat i Europas sidenproduktion, pengarna vällde in och möjliggjorde allt det andra, omistliga: renässansen, konsten, skapandet och tänkandet.

Även fransmännen föll för det luxuösa materialet, och i sidenets huvudstad Lyon fanns det på 1800-talet hela 30 000 vävstolar i området Croix-Rousse. Husen där byggdes extra höga så att de skulle få plats. Sidenet ansågs när det först kom till Europa som omanligt, men detta kom att ändras. En som älskade sidentyger var en viss Napoleon Bonaparte. När han kröntes den 2 december 1804 sparade han inte på krutet utan gav sin egen version av kejsarens nya kläder iförd siden och sammetscape och med en gyllene lagerkrans på huvudet.

En annan mäktig man som tjusades av sidenet och tidigt insåg vilken rikedom det kunde inbringa var storhertigen av Milano, Ludovico Sforza. Han var en man som älskade allt det vackra

i livet och den som beställde den världsberömda målningen *Den sista måltiden* av Leonardo da Vinci. Redan på 1400-talet lät hertigen plantera mullbärsträd i stor skala i de vackra trakterna runt Comosjön utanför Milano. Silkesfjärilens larver lever enbart på löven från de vita mullbärsträden. De vuxna maskarna är mycket glupska och på håll låter ljudet av deras mumsande som om ett mjukt regn föll på löven. När masken sedan ska förpuppas spinner den sig en kokong av en enda silkestråd, som kan bli upp till 1 600 meter lång. Ja, ni läste rätt. Produktionen av siden kräver trots detta mycket tid och resurser. Det krävs 3 000 silkesmaskar för att framställa ett enda kilo siden.

Under 1500-talet blev Comoregionen ett alltmer betydelsefullt centrum för sidenproduktion. Närheten till Comosjön och alla bäckar från Alperna var en stor fördel då sidentillverkning kräver stora mängder vatten. Den tarvar också mycket skickliga hantverkare. År 1869 öppnade Setificio Paolo Carcano, en ny skola som skulle lära ut sidenskapandets ädla konst. Den finns kvar och lockar elever från hela världen som vill lära sig hantverket.

I Como produceras fortfarande årligen 3 200 ton siden, vilket utgör hela 70 procent av all europeisk sidenproduktion. En stor fördel för Comos modeindustri är närheten till det italienska modets huvudstad Milano, som också är hem för börsen och storfinansen. Milano och hela regionen Lombardiet, med sina tio miljoner invånare, är Italiens finansiella nav och ekonomiska motor.

Blott Sverige svenska krusbär har – men vi har faktiskt därtill mullbär, särskilt i de södra delarna av vårt land. Vid vårt kungliga slott Drottningholm finns mullbärsträd, en kvarleva från drottning Lovisa Ulrikas tid. Likt hertigen Sforza ville hon främja sidenproduktion och lät på 1750-talet plantera träden vid slottet. Hon var så engagerad att hon enligt historieskrivarna personligen deltog i skötseln av de små silkesmaskarna. Vid sin sida hade hon fransosen Jean Meaurin, som hon lockat till Stockholm för att han skulle hjälpa Sverige att etablera en egen produktion av råsilke.

Många samtida höga herrar och vetenskapsmän, som Carl von Linné, delade denna ambition. När en grupp riksdagsmän besökte Drottningholm år 1766 fick de av drottningen ta emot två kilo egenodlat silke. Det finns fortfarande kvar, i det vackra silkesskåpet på slottet. Men det svenska klimatet gjorde produktion i stor skala svår. Bäst gick det för anrika K.A. Almgren Sidenväveri, som blev kunglig hovleverantör 1844 och är det enda aktiva sidenväveri i Norden som finns kvar än i dag, på Repslagargatan i Stockholm.



FOTO: GETTY IMAGES

Marilyn Monroe bar en klänning av rosa sidensatin i den ikoniska scenen där hon sjunger ”Diamonds Are a Girl’s Best Friend” i filmen *Herrar föredrar blondiner* från 1953. Grace Kelly stod brud med furst Rainier av Monaco i en klänning designad av Helen Rose, en av Hollywoods främsta modeskapare, i spets och sidentaft, med hundratals påsydda små pärlor. Drottning Silvia sade ja till kung Carl XVI Gustaf i sin brudklänning av elfenbensvit sidenduchesse från det franska modehuset Dior. Tre berömda kvinnor, tre historiska ögonblick och alla bar siden. Mycket mer behöver inte sägas.

Eller kanske var det trots allt Greta Garbo som sade det allra bäst. Sveriges första världsberömda skådespelerska uppges ha ställt som krav hos filmbolaget MGM att få lyxiga gräddfärgade sidentrosor att bära under inspelningarna. När det kom invändningar om att underkläderna ändå inte syntes svarade Greta Garbo lugnt: ”Men jag vet att jag bär dem och det kommer att göra hela skillnaden för hur jag agerar framför kameran.” Männen i filmteamet rodnade och tystnade. Greta Garbo hade just beskrivit känslan av siden, den oslagbara. ■

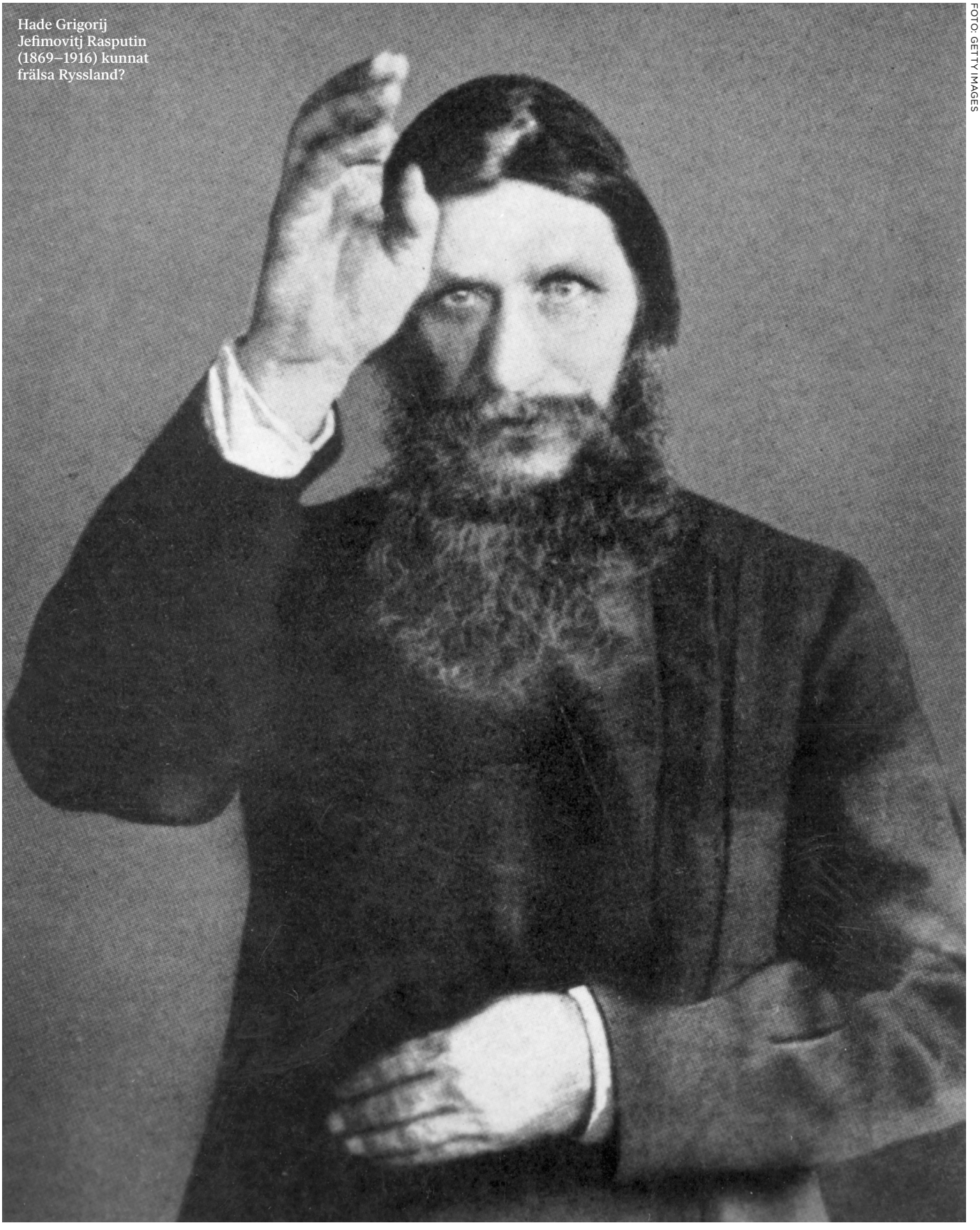
***Jennifer Wegerup** är korrespondent i Italien.*



FOTO: GETTY IMAGES

Grace Kelly i brudklänning.

Ovan: Comosjön i norra Italien, centrum för sidenproduktionen.



Hade Grigorij Jefimovitj Rasputin (1869–1916) kunnat frälsa Ryssland?

FOTO: GETTY IMAGES

RASPUTINS SEKRETERARE

I hovdamen Maria Golovinas memoarer framträder helbrägdagöraren Rasputin som en skicklig maktspelare – och tsardömets ende möjlige räddare.

Av **Per-Arne Bodin**

För en tid sedan fick jag i min hand ett maskinskrivet manuskript på sedan länge gulnade sidor. Det visade sig vara memoarer författade av Maria Golovina (1891–1972), en rysk adelsdam nära befryndad med kejsarfamiljen, känd för att i sin ungdom ha varit Grigorij Rasputins sekreterare. Manuskriptet överlämnades av en släkting till Anna Vyrubova, bosatt i Sverige. Vyrubova var den hovdam som upprätthöll alla kontakter mellan kejsarfamiljen och Rasputin, den man som hade ett sådant ödesdigert inflytande på det tidiga 1900-talets ryska historia. Manuskriptet är översatt från franska till perfekt svenska av en annan numera avliden släkting till Anna Vyrubova, också bosatt i Sverige.

I en av de otaliga böckerna om Rasputin heter det att Golovinas minnen av honom är de mest pålitliga. Vad kan hon ge för bild av Rasputin och hans tid som inte finns i Antony Beevors nyutkomna bok *Rasputin och tsarfamiljens undergång*?

Framför allt kan historikern Beevor, som brukar fokusera på andra världskriget, inte helt förstå de religiösa bevekelsegrunderna bakom de handlingar som fick sådana förödande konsekvenser för det ryska imperiet. Många bildade ryssar var helt klart sekulariserade vid denna tid, men det fanns betydande ortodoxa underströmmar i det ryska samhället. Mest kända för oss är de ryska religionsfilosoferna, som efter 1917 tvingades emigrera och som blev av stor betydelse för att forma vår bild av den ortodoxa kyrkan och viktiga för den ekumeniska rörelsen i väst.

En annan riktning karakteriserades av innerlig och ibland extatisk fromhet och hade inspirerats av bland andra prästen Johannes från Kronstadt. Det var där Rasputin hörde hemma.

Golovina presenterar Rasputin redan på de första sidorna i sin bok som *starets* och som dåre i Kristus. Staretsar var och är äldre män och någon gång kvinnor som fungerar som andliga vägledare. Dårarna, som på ryska kallas *jurodivyje*, var en särskild grupp heliga män och kvinnor som uppträdde som galningar men förmedlade ett andligt budskap. De var kända för ett provocerande uppträdande, som till slut visade sig ha en djupare innebörd. Rasputins utseende, hans fräckheter, hans intimitet, hans excesser, hans brist på bordsskick passade in i de ryska heliga dårarnas beteende. *Starets* och *jurodivyj* stämmer perfekt in på Rasputingestalten. Men för många var han bara en av många intressanta charlatanер, helare och kufar från olika delar av Ryssland som aristokraterna visade upp på sina tillställningar. De var ett överklassnöje.

Golovina mötte för första gången Rasputin av en tillfällighet utanför en kyrka och återger de första intrycken i sina minnen: ”Blicken i de ljusgrå

Forts. →

FOTO: GETTY IMAGES



Rasputin med sina anhängare vid hovet 1914. Tvåa till vänster om Rasputin är Golovina.

ögonen var lika oavvisligt stark som hans inre vilja. Och man kände sig helt genomskådad. Vilken dag!"

Hon berättar om ett aristokratiskt liv där närheten till kejsarfamiljen är en självklarhet och politisk makt enbart utövas av självhärskaren och genom personliga kontakter. Orimligheten och omöjligheten i detta inser hon långt senare då hon i Paris skriver ned sina minnen. Äktenskapsplaner, amatörteater, förslag på att förbättra försörjningen av livsmedel under kriget och tillsättningar av ministrar är alla ärenden av samma slag och samma dignitet i den värld Golovina beskriver.

Munja, som var det smeknamn alla använde, blev sekreterare åt Rasputin, svarade i telefon, ordnade möten, tog emot supplikanter, fungerade som värdinna. Hon beskriver beslutsgången: supplikanten, som kunde vara allt från en förfördelad änka till en ämbetsman med ministerambitioner, kommer till Rasputin, sitter i hans väntrum, blir mottagen av honom och lägger fram sitt ärende. Med sina kråkfötter skriver han en biljett till den myndighetsperson som kan avgöra fallet. Han har lärt sig läsa och skriva som vuxen. Politiska angelägenheter, som tillsättning av ministrar, sker genom att Rasputin möter kejsarinnan hemma hos hovdamen Anna Vyrubova. Kejsarinnan talar sedan med kejsaren, som fattar det formella beslutet. En omöjlig ordning, som snarast påminner om 1700-talets envälden. Tsarfamiljen talar om Rasputin som "vår vän", Rasputin kallar tsaren "pappa" och tsarinnan för "mamma".

Golovina ser Rasputin som en helig man, men också som en enkel rysk bonde och därför äkta. Han är lättrogen och godmodig. Hon uppfattar honom som en undergörare, men är inte underdånig mot honom. Hon resonerar med honom, skojar med honom, försöker lura av honom hans älskade kudde för att skicka den till sin väninna, som använder ett vedträ som stöd för huvudet i sitt överdrivet asketiska nit. Hon talar om hans smak för smicker, att han dricker för mycket, hur lättledd han är och alla skandaler som uppstår. Hon försöker hindra honom från att gå ut på krogen. Tidningarna skriver nästan varje dag om skandaler och tsaren försöker förgäves stoppa publiceringen. För Golovina visar Rasputins säregna och upprörande beteende att han är en dåre i Kristus med en särskild karisma.

Fascinerande är Golovinas skildring av ett besök i Rasputins hemby, Pokrovskoje. Han bor där tillsammans med sin far, sin hustru och sina två barn. Plötsligt tar han fram en grammofon och börjar dansa en folkdans, som blir alltmer extatisk. Hon jämför hans dans med bön. Vad man hajar till inför är när hon skriver om hans otillåtna förbindelser med kvinnor som ett sätt att bota "de oroliga". Det är hennes sätt att försvara hans erotiska utsvävningar.

Rasputin rådde tsaren att inte gå med i första världskriget. Han menade att det skulle betyda Rysslands undergång. Många andra av hans råd var också kloka, som att ta bort bosättningsbegränsningarna för judarna i landet.

Världens undergång är en genomgående tankefigur i rysk idéhistoria. I början av 1900-talet var den ryska intelligentian uppfylld av apokalyptiska föraningar. Rasputin bidrog genom att ständigt tala om sin egen snara död, som han förutspådde också skulle innebära tsarens, Romanovättens och Rysslands undergång.

I Golovinas memoarer visar Rasputin en ikon som han säger gråter över det öde som kommer att drabba honom. Den särskilda känsla av tidens slut som rådde i dåtidens Ryssland förmedlas i sekreterarens skildring på ett helt annat sätt än i Beevors bok.

Tsaren finns nästan inte alls närvarande, det är hans gemål som bestämmer. Golovinas minnen skrivs för hennes egen krets och hon utgår från att alla känner till de storfurstar och gestalter från högadeln som hon berättar om.

Makten i Ryssland förefaller vara koncentrerad till Rasputins lägenhet. Hans väntrum är fullt av människor som vill ha hans hjälp, telefonen ringer oavbrutet och Rasputin telefonerar själv vitt och brett. Hans telefonnummer är 646 46 – med tre sexor, passande i en apokalyptisk tid.

Golovina träffar inrikesministern Aleksandr Protopopov hos Rasputin. Enligt henne är han som ett barn, men lovar plötsligt Rasputin att ta itu med oroligheterna i Petrograd med hårdhand-

> Makten i Ryssland förefaller vara koncentrerad till Rasputins lägenhet.

skarna. Demonstrationer avlöser varandra på stadens gator. Golovina bönfaller ministern att låta bli. Han sitter modfälld och hoppas att hon ska vara med på hans begravning och dölja sina blonda lockar under ett svart dok. Protopopov påstod sig få direktiv från Rasputin också efter dennes död. Vid tidpunkten för mötet var det bara några månader kvar till februarirevolutionen.

Golovina var förtjust i brodern till Rasputins baneman Felix Jusupov, men också i Felix själv. Det var hon som hade introducerat honom för sin chef och hon föreslog Rasputin att gå till Felix natten då han blev mördad, den 30 december 1916. Hon trodde att de två skulle kunna bli vänner. Jusupov återkommer gång på gång i sina egna memoarer till Golovinas oskuldsfullhet och vänhet.

Golovina inkallades till förhör av den kommission som hade upprättats för att undersöka den störtade regimens brott efter februarirevolutionen. Sammanträdena hölls i Vinterpalatset. På väg in till förhöret mindes hon de gånger hon varit där på bal. Hon försvarade Rasputin så ihärdigt och uppriktigt att hon släpptes fri. Anna Vyrubova hamnade däremot i Peter-Paulfästningen. Protopopov, en av de huvudanklagade, blev arkebuserad av bolsjevikerna på öppen gata.

I sina memoarer beskriver Golovina kejsarens svaghet; han hade ”varken vilja eller förmåga att tänka i nya banor”. Hon är även kritisk mot kejsarinnan, som hon menar levde i en drömvärld:

> *Kejsarinnan slutade upp att söka lösningar på sina problem – i stället förnekade hon deras existens. Det Ryssland, som hon älskade och vördade, var vitt skilt från det land som nu höll på att danas. Hennes Ryssland var ett land fyllt av mystik, legendomspunnet, och hängivet sin härskare, tsaren. Allt som skiljer sig från denna bild får inte existera – och gör det inte heller.*

Rasputin var enligt Golovina den ende som hade kunnat rädda Ryssland, och när han var borta fanns det inget som höll tillbaka undergången: ”Rysslands timme hade slagit och inget kunde längre hejda händelsernas gång.”

Hennes självbiografi kan läsas som en gotisk skräckhistoria om konspirationer, mörka krafter, mordförsök och mord – men också som en helgonlegend över Rasputin.

Hon återkommer till att han ges skulden för alla Rysslands olyckor. I själva verket låg det mycket i denna anklagelse, men den kom också att efter revolutionen bli en viktig ingrediens i berättelsen om Rysslands undergång.

Kommissionen som skulle utreda kejsarväldets brott hade ett starkt fokus just på Rasputin. Det var ett bekvämt sätt för det officiella Ryssland att frånhända sig ansvaret för imperiets fall. Golovina beskriver det som att tsaren var övergiven av alla utom Rasputin.

Golovina stannade i Ryssland några år efter revolutionen. Trots hunger och umbäranden upplevde hon några månaders kärlekslycka, och blev anhängare av en ortodox rörelse som ville reformera kyrkan och återgå till en kristen enkelhet. Hon gick inte under utan hittade hela tiden nya sätt att överleva och vara till nytta. När hon till slut lämnade Ryssland flyttade hon till Paris, där hon engagerade sig i att hjälpa ryska emigranter. Memoarerna slutar med att hon förlåter Jusupov och ber Gud om den himmelska glädjen för Rasputin. Hon slår upp Bibeln på måfå och hennes blick stannar på raderna i Johannes uppenbarelse om femte inseglet och martyrerna som får vita kläder och ombeds vara stilla ett ögonblick inför världens undergång. Det är på det sättet som hon och hennes krets förstår Rysslands historia och de händelser som ledde till revolutionen.

Golovina är klarsynt i allt utom vad gäller Rasputin. Hon tycker att han är pinsam och gränslös och här är hon ense med Antony Beevor. Trots hans dåliga vanor och laster tycker hon att Rasputin är rolig och beskriver hans blick som hypnotisk. Hon tror fullt och fast på hans budskap och hans förmåga att få tsarens ende son Aleksej, som led av hemofili, att sluta blöda. När hon tvivlar på att människan har evigt liv kommer Rasputin till henne i en dröm och försäkrar henne om himmelrikets existens. Hon ser honom som kvinnornas stora beskyddare i Ryssland strax före revolutionen och skriver att om hon och Vyrubova hade räddat Rasputin så skulle de ha räddat Ryssland. I stället blir slutsatsen att Golovina genom att misslyckas med detta indirekt orsakade Rysslands undergång. ■

Per-Arne Bodin *är professor i slaviska språk och författare.*

SKOTTLANDS MEST ÖKÄNDE ADELSMAN

Earlen av Bothwells äktenskap med Skottlands drottning Maria Stuart är ett mysterium. Var han en manipulativ skurk eller en lojal riddare?

Av **Helena Johansen**

Jag tänker ofta på James Hepburn, den fjärde earlen av Bothwell. Kanske orimligt ofta med tanke på att jag mest ägnar mig åt modern medicinhistoria och han var en skotsk aristokrat på 1500-talet. Han är mest känd, eller ökänd, som drottning Maria Stuarts tredje och siste make, och som den som planerade mordet på hennes andre gemål, lord Darnley.

Den som konsumerar historia och historisk fiktion om perioden har stött på honom i flera versioner: än en iskall och ärelysten lycksökare som manipulerar Mary för att skaffa sig makt, än en hårdför men lojal riddartyp som riskerar allt för sitt land och sin drottning. Jag funderar över de oförenliga bilderna, undrar om det är möjligt att han var oskyldig, och varför ingen har brytt sig om att ta hem hans kropp från Danmark, där han dog bortglömd och sinnessjuk.

Jag kan inte skaka av mig känslan av att det finns mer att upptäcka om Bothwell och att historien i någon mån har förtalat honom. På semestern i Danmark tar jag med mig en hög biografier och gör en omväg till hans sista viloplats.

Skottland på 1560-talet var ett litet, fattigt land med få invånare, tyngt av den mångahundraåriga konflikten med England och desperat fastklamrat vid sin enda allierade, Frankrike. Landet befann sig dessutom i en utdragen reformationsprocess – statskyrkan blev protestantisk år 1560, medan huvuddelen av befolkningen förblev katoliker. Maria Stuart tog plats på tronen 1561 och fann att den skotska adeln, splittrad och upprorisk efter flera förmyndarregeringar, var upptagen av privata fejder och visade ett svalt intresse för att hjälpa henne att stärka landet.

Bothwell klev fram som ett viktigt stöd för drottningen. Han var riksamiral och väl bekant



Den mystiske James Hepburn, 4:e earlen av Bothwell (cirka 1534–1578).

FOTO: ISTOCK, WIKIMEDIA COMMONS

Forts. →

FOTO: GETTY IMAGES



Ruinerna av slottet Dunbar, dit Bothwell förde drottning Maria och övertalade henne att gifta sig med honom.

med alla de framstående adelsfamiljerna och det politiska spelet dem emellan. Dessutom hade han varit hennes mors närmaste man under tiden hon var riksföreståndare. Han var desto mindre populär bland de övriga adelsmännen vid hovet.

En del samtida källor beskriver en intelligent och handlingskraftig person som var lika hemmastadd på slagfältet som på hovbaler – andra i stället en ohyfsad, brutal tölp, en simpel mördare som söp och slösade bort pengar. En av hans biografer skriver att Bothwells hållning i religiösa och politiska frågor och hans oförsonliga lojalitet gjorde honom farligt isolerad. Engelska källor bekräftar att alla de främsta skotska lorderna vid olika tidpunkter tog emot mutor från den engelska kronan – alla utom James Hepburn, earl av Bothwell.

På det enda verifierade porträtt som finns av honom sneglar han ut ur ramen med ett genomträngande, vaksamt uttryck. Den långa näsan ser ut att ha varit bruten flera gånger. Han är inte stilig, men spetskragen var säkert av senaste snitt.

Drottning Marias make Henrik Stuart, lord Darnley, mördades i februari 1567, två år efter giftermålet och åtta månader efter sonen James födelse. Indicier på platsen pekade på Bothwells inblandning, och dessutom hade adelsmännen vid hovet länge misstänkt att han själv planerade att gifta sig till tronen. Det var allmänt känt att Darnley hade visat sig vara arrogant, våldsam och alkoholiserad, och att drottningen hade tröttnat på hans upptåg. Nu föreställde man sig att det förtroliga förhållandet mellan Bothwell och Maria i själva verket var en kärleksaffär, och att de tillsammans hade planerat mordet.

Den 24 april 1567 följde Maria med Bothwell till hans slott i Dunbar. Det är svårt att veta säkert hur de två kom att lämna Edinburgh tillsammans. Källorna ger oss två olika förklaringar. Den ena är att Bothwell kidnappade drottningen och tog henne till ett av sina slott, där han våldtog henne för att tvinga henne till giftermål. Den andra versionen är att flykten var planerad och att historien om bortförandet och våldtäkten fabricerades för att skydda drottningens ära. I båda versionerna står Bothwell som skyldig både till mordet och till att ha tvingat Maria att gifta sig med honom.

Själv vidhöll han sin oskuld livet ut. Bothwell friades i en hastigt sammankallad rättegång, och när hans och Marias giftermål offentliggjordes i maj 1567 väckte det uppståndelse långt utanför landets gränser. Med denna gnista exploderade det missnöje som länge pyrt mot drottningen i öppet inbördeskrig i Skottland, och huvudskurk i dramat var den avskydde Bothwell, som nu tycktes ha nått sitt mål.

En anspråkslös stenpelare märker ut den plats på Carberry Hill, strax utanför Edinburgh, där Maria och Bothwell sågs för sista gången, knappt fem veckor efter giftermålet, när Marias styrkor konfronterades av de adelsmän som motsatte sig hennes styre. Man måste undra vad de sade till varandra den gången. De måste ha anat att det skulle dröja innan de sågs igen. Hade de en gemensam plan för framtiden? Jag gissar att Bothwell ämnade komma tillbaka för att hjälpa Mary att återta tronen. Det vi vet är att Mary överlämnade sig till lorderna på villkor att Bothwell fick lämna platsen som en fri man. Han flydde till sitt grevskap Orkney och sedan vidare till Norge, för att försöka skaffa pengar och rusta en armé.

Kanske är det min egen bristfälliga kunskap om reformationens människor som gör att jag har svårt att pussla ihop vittnesmålen om Bothwell till en hel person. Hans släkt hade sina hemtrakter vid den engelska gränsen, ett område som i många hundra år hade präglats av laglöshet, plundring och röveri på båda sidor. Den som hade till uppgift att försöka hålla ordning i en sådan trakt fick inte vara vek.

Flera beskrivningar av earlen själv använder begreppet *border blood*, som om hans självständighet, hårdhet och handlingskraft hörde ihop med gränsområdets särskilda karaktär. Ordet *cunning* återkommer ofta i brev då hans fiender varnade för Bothwells ovanliga förslagenhet. Redan före giftermålet med Mary verkar han ha varit föremål för viss mytbildning. I dessa historier tillskrivs han metoder liknande gränsbanditernas, som när han år 1559 anföll en budbärare och stal en stor summa pengar som skickats från England för att stödja ett uppror mot den skotska kungamakten. För att undkomma tog

> Engelska källor bekräftar att alla de främsta skotska lorderna vid olika tidpunkter tog emot mutor från den engelska kronan – alla utom James Hepburn, earl av Bothwell.

earlen skydd på ett värdshus och övertalade en kökspiga att byta kläder med honom. Den samtida källan tillägger att han tvingades stanna i flera dagar och utföra pigans sysslor, till dess att hans förföljare hade slutat leta.

En annan historia upprepas ofta, eftersom de följande händelserna kom att spela en viktig roll för hans sorgliga slut. Den handlar om hur den unge Bothwell reste till danskkontrollerade Norge i sitt ämbete som riksamiral och förlovade sig med en norsk adelsdam. Damen i fråga, Anna Rustung, kom från en förmögen familj, och Bothwell verkar entusiastiskt ha spenderat den stora hemgift hon förde med sig in i förhållandet.

Efter att ha tagit henne med sig och gjort av med pengarna sägs han ha lämnat henne i Flandern, fortfarande ogift. Hjärtekrossad och förödmjukad återvände Anna till Norge. I takt med att earlen blev den skotska drottningens favorit och mer och mer avskydd bland adeln spreds rykten om hans uselhet.

Ett sändebud från det engelska hovet rapporterade förvånat till Marias kusin och politiska rival drottning Elisabet I att Bothwell inte alls var det råskinn det ryktades om, utan ”mycket klok” och ”belevad och hedervärd”. Efter mordet på Darnley och giftermålet med Maria lades alla Bothwells tidigare synder till den senaste. Berättelsen om den försmådda Anna Rustung och hennes stulna hemgift började cirkulera och det skvallrades om det suspekta sätt på vilket Bothwell hade fått sitt andra äktenskap upplöst. Både de adelsmän som stod bakom Maria och de som ville se henne abdikera hävdade att Bothwell hade använt svart magi för att förföra henne.

Förhållandet mellan Maria och Bothwell är gåtfullt. Det finns inget i hennes brev som talar för att hon älskade honom. Snarare verkar äktenskapet dem emellan ha varit ett desperat försök att återta kontrollen över landet. Men varför överlämnade hon sig till sina fiender på Carberry Hill för att säkra Bothwells frihet? Historikerns värsta synd är att övertolka bevisen, att läsa in för mycket i de källor som används. Ändå använder vi fantasin hela tiden, det är nödvändigt för att kunna säga något alls om det förflutna.

Under min utbildning på ett engelskt universitet fick jag lära mig att göra mig osynlig för att framställningen skulle ge ett objektivt och professionellt intryck. När jag nu drar uppmärksamhet till det faktiska hantverket, till fantasin som ett verktyg och skriver fram tvivlen och osäkerheten, förstör jag då min trovärdighet? Jag drar mig för att formulera teorier, ens för mig själv. Det är som om kravet på att alltid hålla sig nära källorna har gjort det svårt att använda fantasin alls. Jag faller i samma spår som tidigare historiker när jag låter



FOTO: GETTY IMAGES

Maria av Skottland (1542–1587) målad av François Clouet.

Forts. →

FOTO: GETTY IMAGES



I slaget vid Carberry Hill överlämnade sig Maria till sina fiender i utbyte mot Bothwells frihet.

mordet på Darnley och det katastrofala giftermålet med Maria definiera Bothwells liv. Skulle han i stället kunna ses som en romantisk frihetskämpe, en Byronsk äventyrare? Eller som en narcissist helt utan moralisk övertygelse, ständigt på jakt efter nästa adrenalinkick?

I Norge hann det förflutna i kapp Bothwell. I ett för historien ovanligt inslag av karma stötte han på den försmådda Anna Rustung, som drog honom inför rätta för att ha svikit sitt äktenskapslöfte till henne. Bothwell blev fängslad och kom att användas som en bricka i det politiska spelet mellan Fredrik II av Danmark, Elisabet I av England och den skotska förmyndarregeringen.

På slottet i Köpenhamn och senare på Malmöhus verkar han ha vistats under relativt behagliga förhållanden. År 1573 stod det dock klart att Maria aldrig skulle återfå sin tron, och han flyttades till Dragsholms slott på Själland. I och med flytten upphör alla spår efter Bothwell. Antagligen fick han inte längre skriva eller ta emot brev. Rapporter till Skottland påstod att han hade blivit vansinnig och hölls kedjad vid en pelare som var så kort att han inte kunde stå upprätt. Han avled den 14 april 1578, 43 år gammal. Fängelsedokumentationen berättar att Bothwell begravdes under golvet i Fårevejle kyrka, nära Dragsholm.

Det finns något makabert i intresset för Bothwells död. Hans kvarlevor har grävts upp, visats på museum, flyttats och begravts igen. Under tiden på Nationalmuseum målade den danske konstnären Otto Bache av det mumifierade huvudet, och i det danska riksarkivet finns fotografier av kroppen från 1950-talet. Bilderna är inget man vilar ögonen på särskilt länge, men jag noterar att personen i kistan har en spetsig hörntand. Den lilla detaljen får mig att stanna upp. Bilden av Bothwell blir en aning klarare. Jag har en likadan själv och vet vad den gör med ett leende.

> Rapporter till Skottland påstod att han hade blivit vansinnig och hölls kedjad vid en pelare som var så kort att han inte kunde stå upprätt.

Vad är det med slutet av Bothwells historia som stör mig? Kanske är det att ingen vet säkert var hans kropp finns. Kvarlevorna i Danmark har presenterats som hans i över 200 år, men tvivlen kvarstår. Är det att han aldrig fick återvända till sitt hemland? Eller att ett sådant liv som hans, fullt av äventyr, storpolitiskt spel och dramatiska förvecklingar slutade på ett så ovärdigt, otillfredsställande sätt? Om det hade rört sig om en roman hade den varit riktigt dåligt skriven.

Det är juli och himlen över kyrkan i Fårevejle är klar. Längre bort över det kuperade landskapet tornar mörka moln upp sig, duvblå och suddiga i konturerna som om de redan börjat vräka sitt innehåll över någon annan by. På sidan av den vitrappade byggnaden finns vad jag först tror är en källartrappa. ”Jarlens kapell” står det på en liten grön skylt, men rummet innanför liknar inget kapell jag någonsin sett. Det är tomt och kallt sånär som på en ekkista. Här ligger det stoft som kanske en gång var James Hepburn.

Hans vapensköld som hertig av Orkney sitter på väggen ovanför, vackert målad. Det är en fin gest av den danska församling som har blivit vårdare av hans minne och kropp. Jag hittade en perfekt tistel, Skottlands nationalsymbol, i diket vid parkeringen och nu lägger jag den försiktigt på kistlocket.

Vi är alla historier i slutändan, sade en vis man en gång. Och James Hepburn, earl av Bothwell, är en särskilt fantastisk sådan. ■

Helena Johansen *är medicinhistoriker och frilansskribent.*

EKONOMI & PSYKOLOGI

Entreprenörer är som fyraåringar



CECILIA NIKPAY
är ekonom och journalist i Affärsvärlden.

Nära Valhallavägen, i ett litet rum utan fönster, driver Irina en skönhetssalong som har få beröringspunkter med föreställningen om bekvämlighet och lyx. Av hennes engelsk-polska svada förstår jag i bästa fall hälften, och håller i genomsnitt med om sju procent av det jag uppfattar. Men eftersom hon tacklar mina ögonbryn med en hjärnkirurgs precision kommer jag ändå tillbaka.

Liggande på britsen frågade jag vid det senaste besöket om hon verkligen hade haft öppet hela sommaren. *Tak! Of curse!* Hon berättade att det är då hon stjäl stamkunder från sina lata konkurrenter, som tar semester. Med ett listigt leende böjde hon sig över mig och gjorde en grabbande gest i luften ovanför min näsa. ”Då kniper jag dem!”

Irina befinner sig ljusår från de glittriga entreprenörer som driver upp huspriserna runt hennes salong med sina exitmiljoner. Ändå tillhör de samma släkte.

Precis som hedgefondgrundaren Marko, som jag delade taxi med i New York. Medan jag frågade chaffisen om populära ställen i stan blev Marko alltmer frustrerad och avbröt till slut med äkta upprördhet förarens utläggningar: ”Du kan ju inte bara ge bort bra tips så där. Helt gratis!”

Man måste älska energin hos dem som ser förtjänstmöjligheter överallt.

Obotliga företagare som likt fyraåringar inte kan hålla fingrarna i styr.

Nyligen intervjuade jag en ung svensk bolagsbyggare, som redan hunnit sälja en startup och nu använder pengarna för att förverkliga nästa idé. Han var nyfiken på vilka personlighetsdrag jag sett hos andra entreprenörer.

Med ett något publikanpassat svar sade jag att entreprenörer ofta är på gränsen till skrytsamma. Av ohejdad vana att behöva sälja in er själva hela tiden, lade jag till. Och en riskbenägenhet bortom den rationelle löntagarens finns så klart. Sannolikheten för katastrof framstår alltid som något lägre för en entreprenörssjäl än för oss andra.

Forskningen håller på ett ungefär med. Flera studier, inklusive på svenska tvillingar, hittar dessutom en stark ärftlig komponent i företagarandan. Men det är drivet man ärver, inte sannolikheten att man lyckas med ett Loveable.

Någon vikinga-gen är det inte heller. Sverige har färre företagare än EU-snittet. Däremot leder vi Europaligan i miljarddollarbolag per capita. Vilket får det att låta som om man kan se enhörningar skutta runt på Stockholms gator, men tyvärr, statistiskt är de nästan lika ovanliga som det mytologiska djuret.

Man brukar säga att en välfungerande kapitalmarknad varit avgörande för att vi ändå avlat fram 46 stycken. En annan sak är lika viktig: Svenska entreprenörer som blivit framgångsrika återinvesterar i hög grad sina pengar i egna och andras småbolag.

Detta eftersom kapitalvinster landar skatteförmånligt i privata holdingbolag. Den politiker som frestas att ändra den detaljen bör göra studiebesök på vilken golfklubb som helst så kommer hon eller han att höra vilken stor roll skattesystemet spelar för (bokstavligt talat) gränsöverskridande entreprenörers livsbeslut.

Det är inget påhitt, det bestämmer kapitalströmmar på riktigt.

Utöver golfen finns mycket annat att ruttna på i startupkulturen. Personkulter, kiv om andelar och den sanslösa fixeringen vid exits. Men hos dem av rätta virket, som inte lägger sig på en solstol så snart de cashat in på en enda lyckosam idé, utan fortsätter med oförminskad entusiasm i labbet, ladan eller datorn – där finns äkta kreativitet.

Liksom hos personer i andra skapande yrken, dristar jag mig till att säga. I mångas ögon är entreprenörer galna på fel sätt jämfört med ”härliga” konstnärer och författare. Företagare är gapiga och själlösa materialister.

Det stämmer att pengar visas upp som kvitto på framgång i näringslivet och att utanpåverket kan bli klichéartat. Precis som det förekommer fuskintellektuellt poserande och illa dold pengadyrkan hos kultureliten. Men i kärnan av allt äkta skapande blomstrar lusten att bygga nytt, tillfredsställelsen i att övervinna problem och glädjen i självbestämmande.

Närstående önskar ofta att den besatte för Guds skull kunde ta ett avlönat jobb. Men det gör inte den äkta entreprenören, lika lite som den besjälade konstnären.

Irina skulle i alla fall aldrig göra det. Hon har kunder att knipa. ■

”Det är då hon stjäl stamkunder från sina lata konkurrenter, som tar semester.”

Börja veckan med Axess nyhetsbrev



Scanna QR-koden för att skriva upp dig på vårt nyhetsbrev

Eller gå till **axess.se/nyhetsbrev**

KULTUR

TRADITION / CIVILISATION / KULTURRÅDET

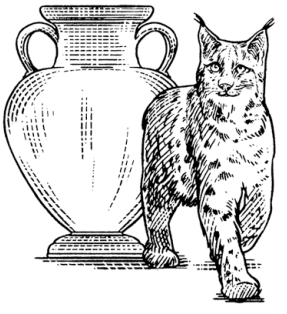
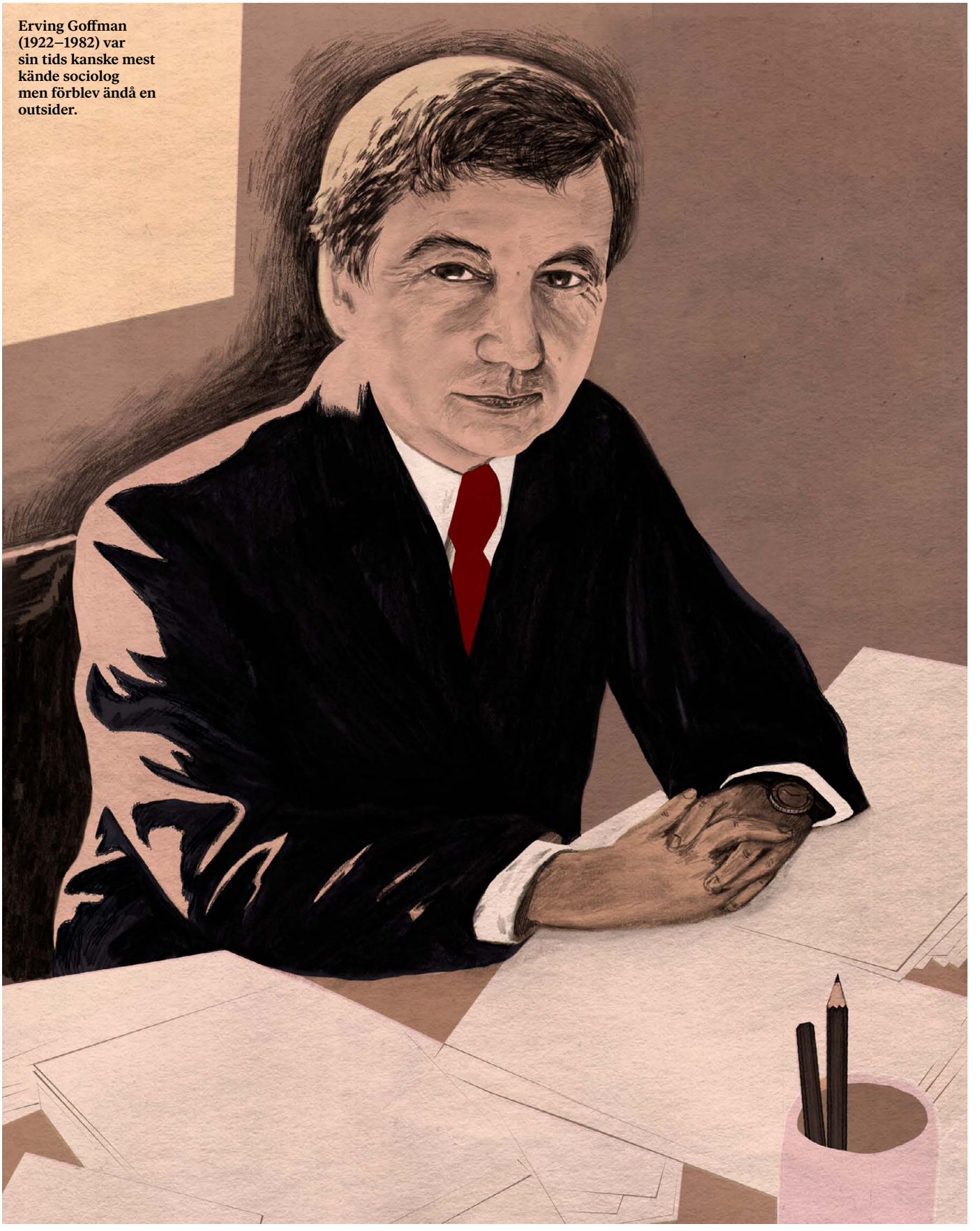




FOTO: GETTY IMAGES

Carl-Göran Heidegren om doldisen Erving Goffman s. 58
Erik Jersenius läser en klassiker om lekens roll i livet s. 62
Maxim Grigoriev om den nya generationen ryska författare s. 64
Ida Englund Westin besöker Georgien s. 66
Lars Lönnroth om dramatiken kring Göta älv s. 68
Bengt Ohlsson konstaterar att kulturprofiler är förbrukningsvaror s. 69

En bedrägligt fridfull scen i den omstridda georgiska regionen Abchazien. Läs mer på s. 66.



Erving Goffman (1922–1982) var sin tids kanske mest kände sociolog men förblev ändå en outsider.

SOCIOLOGI

Risken med mänskliga möten

Enligt sociologen Erving Goffman riskerar alla interaktioner att leda till obehag. Vi gör allt för att undvika den sociala avgrunden.

Av ***Carl-Göran Heidegren*** *Illustration* ***Annelie Carlström***

Erving Goffman, som levde mellan 1922 och 1982, var möjligen sin tids mest kände sociolog. Han blev en med åren alltmer etablerad och välavlönad sådan men förblev samtidigt på många sätt en outsider. Goffman deltog inte gärna på konferenser, han ville ogärna låta sig intervjuas och inte heller lät han sig fotograferas. Hans uppträdande var många gånger både märkligt och provocerande. Goffman blev aldrig riktigt en del av det sociologiska etablissemanget, och han ville nog inte heller vara det. Kanske upplevde han att en outsiderposition i själva verket vidgade synfältet och förstärkte synförmågan. Att se vad som inte var synligt vid första och kanske inte heller andra ögonkastet kan sägas ha varit hans drivkraft.

Goffmans primära intresseområde var vad han kallade interaktionsordningen. Denna består av alla de regler, mestadels oskrivna, som vi förhåller oss till när vi möter andra människor, de flesta främlingar, i olika sammanhang och särskilt på offentliga platser. Social interaktion innebär en bräcklig social ordning. Hans mest lästa bok torde vara den som på svenska länge bar namnet *Jaget och maskerna* (1974). När den 2020 utkom i en reviderad översättning hade den fått en ny titel: *Självframställning i vardagslivet*. Den nya titeln ligger närmare originalet men är samtidigt lite otymplig. Denna bok har under lång tid tillhört standardlitteraturen i undervisningen i sociologi på svenska lärosäten.

Andra teman som är starkt förknippade med Goffman är totala institutioner och stigma. I det senare fallet handlar det om olika slag av misskrediterande egenskaper, synliga eller osynliga, som vi har att förhålla oss till i vårt agerande, i det förra fallet om sociala inrättningar som man inte kan lämna av egen fri vilja, som till exempel fängelser och slutenvårdsavdelningar. Totala institutioner kännetecknas av att det finns en barriär som skiljer mellan dem som är utanför och dem som är innanför, och att det innanför ofta finns väldigt lite utrymme för en privat sfär.

Det är lockande att försöka hitta en huvudnyckel till Goffmans sociologiska verk. Mitt förslag är att betrakta följande formulering från *Jaget och maskerna* som en sådan: ”Livet är kanske inte något större vågspel, men sociala interaktioner är det.” För de flesta av oss förlöper livet för det mesta utan någon större dramatik, vi simmar lugnt i hemtama vatten. Vad Goffman sätter fingret på är att

Forts. →



FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Erving Goffman cirka 1940.

varje social interaktion däremot innebär ett risktagande. Varje gång vi möter en annan människa finns det, menar Goffman, en påtaglig risk att något sker som gör oss lite obekväma eller för ett ögonblick bringar oss ur fattningen och en mindre risk att något inträffar som kränker oss på ett bestående sätt. Man kan likna Goffmans syn på sociala interaktioner vid att vandra på en sjö täckt av ett tunt istäcke. Ibland anar vi och ibland anar vi inte hur tunt istäcket är och vilka avgrunder som döljer sig därunder. Därav följer att social interaktion i hög grad handlar om att minimera risken för att pinsamma eller kränkande incidenter inträffar. Goffmans livsverk bestod i hög grad i att studera olika tekniker och strategier för riskreduktion.

Varför blev detta Goffmans viktigaste tema? Förmodligen finns svaret på denna fråga i hans egen livshistoria. Goffman var född i en kanadensisk småstad på landsbygden av judiska föräldrar som för inte så länge sedan hade utvandrat från Ukraina. Såvitt jag förstår talades det jiddisch i hemmet. Goffman var alltså från början en outsider. Familjen flyttade till Winnipeg när han var i tonåren, på den tiden en stad med en förhållandevis stor judisk minoritet. Den unge Goffman har beskrivits som ”a Jew acting like a Canadian acting like a Britisher”. Han var så långt ifrån vad han ville vara och försökte tidigt distansera sig från sin judiska bakgrund. Därför lärde han sig också tidigt att spela ett spel, att bygga upp en fasad, och att regissera sina egna framträdanden. Möjligen uppfattade Goffman sin judiska börd som ett stigma han bar på.

I samband med att Goffman var doktorand i sociologi vid det berömda Chicagouniversitetet mot slutet av 1940-talet lärde han känna sin blivande hustru, Angelica Schuyler Choate. Hon kom från den absoluta överklassen på den amerikanska östkusten. Hennes familj tillhörde den grupp av familjer som kommit att kallas *the Boston Brahmins*, det vill säga hon kom från en av de anglosaxiska familjer som tidigt hade slagit ner sina bopålar i New England. Det har sagts om henne och hennes familj att de var mycket mer överklass än familjen Kennedy. Även Angelica Schuyler Choate studerade sociologi och lade 1950 fram en masteruppsats med den talande titeln *The Personality Trends of Upperclass Women*. Det är lätt att föreställa sig hur skräckslagen Goffman måste ha varit första gången han var hembjuden till sin blivande hustrus familj. Hela situationen skrek åt honom att han rörde sig på mycket tunn is. Varje ord, gest och rörelse, varje samtalsämne kunde få till följd att han plumsade i vattnet. Det mesta tycktes tala för att han inte skulle bestå provet.

Kanske var det så. Kanske mötte familjen Choate den blivande familjemedlemmen med största förståelse och omsorg. Att så mycket i Goffmans framtida sociologiska verk kom att kretsa kring riskreduktion får mig dock att tro att det handlade om en situation där denne fann sig utlämnad åt ett farligt element: pinsamhetens iskalla vatten. De gifte sig i alla fall; i någon bemärkelse tycks Goffman ha bestått provet. Men en tragedi väntade runt hörnet. Angelica Schuyler Choate-Goffman hade tidigt stora psykiska problem och tog slutligen sitt liv 1964. Detta är rimligen även det ett händelseförlopp som inte gått spårlöst förbi i Goffmans verk. Tillsammans hade de en son som var elva år vid tiden för moderns självmord.

Under sin karriär var Goffman verksam huvudsakligen vid universitet i Chicago, Berkeley och Philadelphia. Redan i sin doktorsavhandling från 1953, som kretsade kring livet på en liten ort på Shetlandsöarna, hade Goffman skrivit att den sociala interaktionen inte är någon scen för harmoni utan ett ”arrangemang för att bedriva ett kallt krig”. Han liknar alltså de ofta mer eller mindre triviala mötena mellan människor vid det kalla krig som då relativt nyligen hade blossat upp mellan efterkrigstidens båda supermakter. En ganska märklig liknelse, måste man nog säga. Den som skriver så känner sig knappast särskilt bekväm och avslappnad i det sociala samspelet med andra människor. I stället dyker teman som avskräckning och terrorbalans upp.

Ett grundläggande begrepp hos Goffman är ”intrycksstyrning”. Vi försöker på olika sätt kontrollera det intryck av oss själva som vi förmedlar till andra, som vi vill att andra ska ha av oss. Våra uttryck avser att förmedla ett visst intryck; inom var och en av oss bor en ”jäktad intrycksmakare”. Vidare gör Goffman en skillnad mellan att sända ut och att överföra intryck. Vi förmår sällan fullt ut kontrollera det intryck vi ger, som vi sänder ut. Ett klassiskt exempel är hur vår kropp oavsiktligt signalerar nervositet medan vi kämpar hårt för att ge intryck av ett fullständigt lugn. I detta fall överför vi oavsiktligt ett visst intryck, och motparten kan börja bedriva ett elakt spel med vår uppenbara nervositet.

Goffman riktar vidare uppmärksamheten på att vi ofta inte agerar helt på egen hand utan i team. Man hjälps åt att förmedla ett visst intryck. Här föreligger vidare två möjligheter. En teammedlem kan hjälpa till att rädda en situation som är på väg att ta en pinsam vändning, men kan även vara den som stjälper och får isen att rämna under hela gruppen.

Goffmans föräldrar och syskon var inte närvarande när han gifte sig med Angelica Schuyler Choate. Hade de varit det hade familjen oundvikligen utgjort ett team i sammanhanget. Förmodligen litade inte Goffman på sin familj, på sina teammedlemmar. Tvärtom höll han det snarare för troligt att de skulle blamera sig och dra ner även honom i det kalla vattnet.

En annan riskreducerande strategi kallar Goffman för *face-work*. Att hamna i en situation där man, som det heter, tappar ansiktet är inte bara oangenämt utan kan även få kännbara konsekvenser. Därför ägnar vi oss åt olika ansiktsbevarande praktiker, som att visa takt, inklusive en taktfull ouppmärksamhet, agera diplomatiskt, föra oss på ett givet situationen lämpligt sätt. På så sätt förebygger vi så gott det nu går att incidenter inträffar som innebär att vi själva eller någon annan tappar ansiktet. Men några garantier kan aldrig finnas.

Goffman analyserar även något som han kallar informations- eller uttrycksspelet. I till exempel underrättelsetjänsternas ljusskygga värld bedrivs detta spel på en sofistikerad nivå. När agenter från fientligt sinnade makter möts uppstår ett intrikat spel med höga insatser: Vem lurar vem, vem har trumf på hand, vem får sista ordet? Att vilseleda genom att bygga upp en fasad, att se igenom fasaden, att utgå ifrån att motparten ser igenom fasaden och ta med detta i beräkningen. Det handlar om att vara steget före, på så sätt att motpartens drag ingår i den egna spelplanen. För Goffman befinner sig vardagens alla möten människor emellan inte så långt ifrån agenternas och dubbelagenternas lätt paranoida värld. Det är på många sätt samma spel som bedrivs på båda håll.

Så många strategier för riskreduktion, så många knep för att minimera de faror som varje social interaktion bär på. Den sensmoral som man finner hos Goffman är måhända den att bakom alla våra förklädnader, fasader och förställningar återfinns en utsatt och oändligt sårbar liten varelse. I stället för att se Goffman som en distanserad och cynisk observatör av olika mänskliga tillkortakommanden kan man mycket väl se honom som en person som känner med och månar om den lilla människan som utkämpar en daglig kamp för att få någorlunda stil och fason på sitt eget liv. Att sticka hål på de stora ordens och gesternas människor var samtidigt ett lätt sadistiskt nöje som han unnade sig själv.

Jag har tidigare presenterat en huvudnyckel till Goffmans verk. Men det finns en dörr där denna absolut inte passar. Goffman publicerade 1967 en längre artikel med titeln ”Where the Action Is”.

”Det handlar om att vara steget före, på så sätt att motpartens drag ingår i den egna spelplanen. För Goffman befinner sig vardagens alla möten människor emellan inte så långt ifrån agenternas och dubbelagenternas lätt paranoida värld.”

Titeln kan väl ungefär översättas till svenska som ”Där det händer”. En sak förefaller säker: Utan risktagande händer ingenting. När livet rullar på i jämn takt händer just ingenting. För att något ska hända måste vi vara beredda att sätta något på spel, beredda att ta en risk. Ungefär så börjar Goffman sin framställning i nämnda artikel. Den handlar om risktagande snarare än om riskreduktion. Att sätta något på spel öppnar möjligheter men innebär även ett risktagande.

Till saken hör att Goffman själv gärna spelade på kasino. Det kan väl ses som en form av kontrollerat risktagande – såvida man inte blir spelberoende. Han ägnade sig även, och inte utan framgång, åt aktieaffärer. Goffman sökte sig med andra ord avsiktligt till riskfyllda miljöer och aktiviteter. Det var förmodligen där som han levde upp och kände sig levande, snarare än på sociologiska konferenser och tillställningar.

Kanske var det rentav så att Goffman aldrig hade känt sig mer levande än under den där första gången hemma hos familjen Choate. Kanske stimulerades han av att röra sig på den tunna isen just för att han anade hur fruktansvärt kallt vattnet därunder kunde vara. Som ingress till sin artikel ”Where the Action Is” valde han i alla fall ett yttrande av en höghöjdslindansare vars grupp just upplevt en tragisk olycka: ”To be on the wire is life; the rest is waiting.” ■

Carl-Göran Heidegren *är professor emeritus i sociologi.*

KULTURHISTORIA

En allvarsam lek

Kulturhistorikern Johan Huizingas klassiker *Den lekande människan* är tillämpbar även på vår samtid.

Av ***Erik Jersenius***

I ålderdomsverket *Lagarna* berättar Platon en myt om hur människan är ”Guds leksaker”. Leken på idrottsarenan och i undervisningen, i kulten, musiken och dansen är en gudomlig gåva till människan, en sfär genom vilken hon förbinds med det högre. Religionens myter och riter är väsentligen något lekfullt, ett sätt att ordna och frambringa det heliga i tillvaron. När människan kliver in i leken förs hon till en annan värld. För Platon är leken något som svävar över det jordiska. I det antika Atens heliga mysterier är den ett uttryck för den allra högsta anden.

Det var Platons idéer som inspirerade den nederländske kulturhistorikern Johan Huizinga när han på 1930-talet skrev *Den lekande människan* (*Homo ludens*, 1938) i en mycket allvarsam tid. Boken översattes till svenska av litteraturhistorikern Gunnar Brandell och har nu kommit i en nyutgåva hos Bokförlaget Stolpe, med ett förord av Douglas Hedley.

Huizinga insåg förstås att djuren, till exempel hundvalpar, inte har väntat på människans ankomst för att få leka. Men för människan är leken förbunden med oss som kulturvarelser. Liksom Platon finner Huizinga att leken utspelar sig i en egen sfär. Den äger rum både över och vid sidan av det ”vanliga” livet. Leken sker i en avgränsad del av verkligheten där egna regler och förutsättningar härskar. Det gäller oavsett om det handlar om idrotter som fotboll och tennis, spel som schack eller barnens fantasilekar. Huizinga finner att en förutsättning för att leken ska fungera är att de som deltar gör det av fri vilja.

Johan Huizinga rör sig inte endast i Platons idévärld, han vänder sig även till språkforskningen och antropologin för att stärka tesen om lekens allmänmänsklighet. Han finner att en likartad användning av ordet ”lek” återfinns i latinet, grekiskan, sanskrit, kinesiskan, japanskan, hebreiskan och arabiskan, liksom i de romanska och germanska språken. Den historiska forskningen visar också att synen på lek är likartad i såväl det gamla Kina som antikens Grekland och de fornnordiska samhällena.

Huizinga hävdar vidare att leken har betydelse för utvecklingen och utformandet av människans olika kulturformer. Vi ser ständigt hur olika traditioner, klädbruk, attribut, ceremonier och symboler visar på vår lekfullhet. Vi ägnar mycket tid åt sådant som ger mening och gemenskap men som inte direkt tycks vara rationellt eller ekonomiskt. Inte minst kan vi inom kärlekens och romantikens område se hur vi flörtar och uppvaktar varandra i en både lustfylld och känslomässigt allvarsam lek.

När det kommer till rättskipningen finner vi i många länder att domstolens aktörer iklär sig särskilda dräkter och peruker och att de brukar don som klubbor med olika funktioner. I rättssalen är man inte vanliga män och kvinnor utan spelar olika roller (domare, åklagare, försvarare, tilltalade, vittnen och så vidare). Där äger dessutom en sorts tävling rum. Utfallet av denna är inte givet, de olika parterna gör sitt bästa för sin sak, och genom muntlig framställning försöker man vinna de dömandes öra och sympatier.

För Huizinga har också vetandet och filosofin sin grund i leken. Förr försökte man genom helig kunskap nå vetskap om naturen och tingen och använde rentav magi för att förändra världen. En förlängning av denna strävan finner vi i vetenskapens praktik, försöket att genom olika systematiska metoder lösa tillvarons gåtor. Hos både Platon och Aristoteles är myten det som återstår för att förmedla insikter om de yttersta tingen när logiken och argumenten inte bär resonemanget längre.

Leken hör också samman med litteraturen, konsten och musiken. I berättelser, pjäser, dikter, målningar, danser och kompositioner skapas en sorts egna verkligheter för att reflektera över och förgylla livet.

Det mänskliga tillståndet är det som gestaltas och utforskas utifrån mer eller mindre reglerade former, och dessa är, liksom våra liv, både tragiska och komiska. Likt leken är konsten samtidigt roande och allvarlig.

I *Den lekande människan* nämner Huizinga hur också något så allvarligt som kriget är förbundet med leken. Även om plundringar och våld på civilister alltid varit en del av kriget så har det också

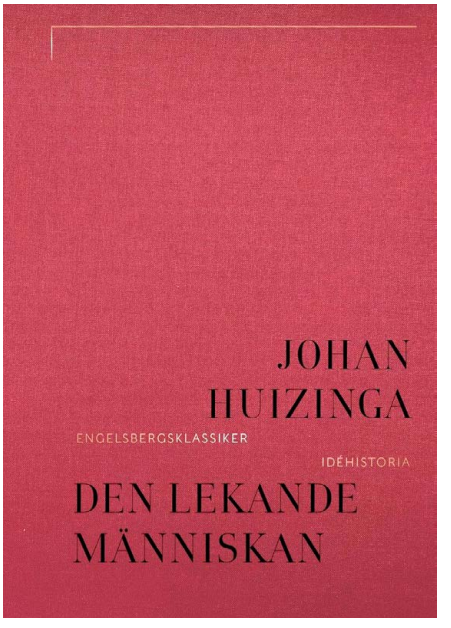
utkämpats efter regler och strategier, och det militära livet omges av dess egna symboler och riter, uniformer och procedurer.

Första världskriget var måhända den första militära konflikten i vilken orkestermusik, processioner och färgglada uniformer på slagfältet miste all sin mening. Det var ett industriellt och ”rationellt” krig med maskinellt och mekaniskt dödande. Andra världskriget var sedan drivet av allehanda ideologisk irrationalism och vanföreställningar, men också planlagt och fullständigt förintande i extrema företeelser som koncentrationsläger och atombomber. Själv sattes Huizinga i husarrest när han tog ton mot fascismen och de nazistiska ockupanterna.

Huizinga såg tecknen i tiden, hur lekfullheten hos människan började tryta. Den kvävs i den rationella nyttokultur som växer fram under upplysningen och tar form under moderniteten. Han finner det ironiskt att det är under 1600- och 1700-talens barocka svulstighet och visuella överdåd som hovlivet lekfullt fylls av peruker, smink, färgglada kostymer och klänningar, spänstiga konversationer och eleganta menuetter. Därefter har det mänskliga modet sedan 1800-talet blivit alltmer återhållsamt, strikt, enkelt och ... tråkigt?

Leken får inte längre vara fri utan ska göras nyttig. Inom idrotten tar ekonomiska intressen över och förvandlar människans leklust till stora publiksporter med professionella deltagare, en utveckling som bara smått hade börjat när Huizinga skrev sin bok. Redan Platon såg lekens pedagogiska kvaliteter, men i modern tid tenderar den att blott bli ett manipulerat uppfostringsinstrument för att forma sunda och önskvärda medborgare i politiska utopier.

I vår tid har leken fortsatt att professionaliseras och kommersialiseras, inte minst inom idrottens och leksaksindustrins område. Den har också letat sig in i nya former, med ett nöjesliv av en aldrig tidigare skådad omfattning och i medier som televisionen samt i video- och datorspel. I dag ges otaliga tekniska möjligheter att interaktivt leka med andra personer eller med artificiella intelligenser i den digitala sfären. De sociala medierna erbjuder en hyperverklighet där vi leker med allt från skämtsamma klipp till danser eller andra framträdanden. Det konstnärliga skapandet har genom leken i någon mån alltid varit demokratiskt, men i den moderna globala och digitala världen kan allt fler visa sin lek och bjuda in andra i den.



Huizinga anade att lekfullheten börjat tryta.

Vi har också bevittnat hur vi blivit mer lekfulla och prövande med våra sociala roller under senare år. Inte bara har könsroller överskridits, numera kan man också upphäva genus- och artkategorier och inte bara definiera sig som ”man”, ”kvinna” och ”hen”, utan rentav som ”knubbsäl” eller ”fjälluggla”.

Den queera karnevalen är ständigt pågående, och var och en av oss verkar nu tillåtas leka oss fram genom livets skiftande roller.

I slutet av *Den lekande människan* understryker Huizinga att leken befinner sig bortom gott och ont, men likt konsten, religionen och filosofin bjuder den in till reflektion om normer och prövar vårt medlidande och samvete. På så vis finner vi att allt det som leken tillåter inte nödvändigtvis är det som allvaret påbjuder.

Måhända är det gudomliga djupet och meningen i leken något som den moderna människan har förlorat. ■

***Erik Jersenius** är kulturchef på Fokus.*

”Vi har också blivit mer lekfulla under senare år. Numera kan man inte bara definiera sig som man, kvinna och hen utan rentav som knubbsäl eller fjälluggla.”

LITTERATUR

Ett genomkorrumperat samhälle

Den nya generationen av ryska författare skildrar ett land där de äldre har kompromitterat sig fullständigt.

*Av **Maxim Grigoriev***

Det gemensamma för den nya ryska generationen manliga romanförfattare – Sergej Davydov (f. 1992), Ilja Mamajev-Najlz (f. 1996), Anton Sekisov (f. 1987) och Sorin Brut (pseudonym för Nikita Pavlovskij, f. 1995) – är att de alla skulle ha kunnat bli tvångsrekryterade till kriget. De är också eller har varit vad man i Ryssland numera kallar ”relokanter”, utlandsryssar: För många är det ett sätt att hantera just denna belägenhet, för andra ett politiskt ställningstagande i sig. Detta den klassiska ryska romanens grundtema – vardagsmänniskan ställd mot övermakten – har därmed fått en modern utformning: den ryske mannens handfallenhet och melankoli.

Sergej Davydovs debutroman *Springfield* (2023), om två mäns kärleksförhållande i en provinsiell rysk stad, fick stor uppmärksamhet när den kom ut. Det var den första boken på det numera största och viktigaste emigrantförlaget Freedom Letters. På en maximalt förenklad prosa berättade romanen om Andrej och Matvej, två män i sina bästa år som har mycket sex med varandra och drömmer sig bort från småstadens homofobi och utsiktslöshet genom amerikanska serier och musik.

En sådan bok hade, precis som förlaget menade, varit ”omöjlig att ge ut i Ryssland”. Förväntningarna var därför stora på uppföljaren, *Midwest* (2026). Davydov hade offentligt uttalat sig mot kriget och lämnat landet. Men den ryska politiken är endast minimalt närvarande i denna första bok skriven ”i friheten”. Den korta romanen skildrar exillivet i Tyskland, där berättarjaget får dela rum med en tjetjen på flyktingförläggningen, blir ihop med en tysk, lever som hemlös ett tag och besöker Stockholm (som han älskar).

Enstaka partier av berättande prosa interfolieras av dikter och fotografier. Davydov har uppenbarligen valt den autofiktiva självupptagenhetens väg som konstnär, vilket inte har visat sig fruktbart. När intresset för rysk litteratur återigen blir större är det inte osannolikt att man kommer att börja tala om honom som en rysk Édouard Louis – men än så länge är det inte en komplimang.

Motsatt väg har valts av Ilja Mamajev-Najlz, bördig från Josjkar-Ola, en liten stad i delrepubliken Marij-El, där den finsk-ugriska folkgruppen marier historiskt levt. Där utspelar sig också hans första roman, *God porno* (Porråret, 2023). ”Årets viktigaste bok”, utbrast några ryska medier. Det är en läsvärd men till intet förpliktande erotisk tillblivelsehistoria som följer unge Mark. På jakt efter en första fullbordad sexuell erfarenhet provar han på olika samhällstillvända yrken, som att hoppa in som sjukskötare eller släcka skogsbränder. Romanen slutar med att Mark fullbordar samlaget. Därpå följer en lång tacklista till författarens personliga nätverk.

Med sin andra roman har Mamajev-Najlz större litterära ambitioner. *Tolko dalnyj svet far* (Bara helljus, 2026) skildrar Jan och Kira, ett par på rymmen från den krassa verkligheten. De har valt att leva i södra Ryssland i en inre exil från en värld de inte kan godta. Kriget är en bakgrund i vardagen: militära fordon på vägarna, drönare i luften, någon krigsveteran på bensinmacken. Parets irrfärd längs de sydryska vägarna är också en irrfärd genom Kiras försök att göra abort.

Hon tvingas hämta in underskrifter från både psykolog och präst och har svårt att få tid på klinikerna. Varje möte slutar i förnedring, tårar och igensmällda dörrar.

När hon till sist blir uppringd och erbjuden en tid är hon alldeles för deprimerad för att orka med någonting.

Det Ryssland som framträder i ovanstående böcker är ett land där de äldre generationerna fullständigt kompromitterat sig. Samhället är genomkorrumperat. Försupna, arga fäder hatar allt och livnär sig på vodka och tv-propaganda, inlåsta i sina ruckel till höghus. Mödrarna är besatta av materiella värden, besvikna och ilskna. Det luktar illa överallt, i synnerhet i trapphusen. En simpel båtutflykt leder lätt till ett träsk där man dränkte vitgardister; när som helst kan någon hotfull främling börja bröla ”vi är starkast!”; det är alltid promenadavstånd till närmaste massgrav.

Det enda samhället har att erbjuda en ung person är ett falskt liv, såväl på ett

socialt (förljuget och korrumperat) som på ett metafysiskt (meningstomt) plan. Just ett sådant liv har Mitja, 37, flytt ifrån i samband med krigsutbrottet och bytt mot en liten kustby i Georgien. Hemma har protagonisten i Anton Sekisovs *Kurort* (Kurorten, 2024) lämnat en hustru, som betraktar hans exil med hånfullhet, som vore det en lek, och ett arbete som etablerad journalist. Nu försörjer han sig på att hoppa in på Onlyfans, kommentera dickpics som kunderna skickat och kränga bonusinnehåll.

Genom romanen letar Mitja efter mening med sitt nuvarande, vardagslösa liv i ensamhet, men också ett sätt att formulera sina känslor för det som hans land håller på med. Allt han kommer på är slogans som florerar bland oppositionella ryssar: Jag har inget hemland längre, jag skäms, allt är förgiftat. Sådana ord är visserligen sanna, tänker han, men de säger inte hela sanningen: ”Bakom dessa ord fanns något mer, något personligare och viktigare, som undflydde formuleringarna.”

Vad detta något är förblir dock outrett. Mitja lever med ”ett utmattat och tungt hjärta, som hos en åttioåring”. ”Du är bara rädd att medge att du överreagerade”, konstaterar hustrun. Skamset och med svansen mellan benen återvänder han i slutet av romanen hem, där ”tomma gummiansikten” möter honom i tunnelbanan och där alla låtsas som ingenting. Sekisov utgör undantaget bland exilförfattare i det här urvalet: Han återvände till Sankt Petersburg redan efter några månader i Georgien.

Sorin Bruts *Roman neotpravlennych pisem* (Roman av brev som inte skickats, 2026) kan läsas som en vacker, om än kanske maktlös invändning mot de litterära och analytiska begränsningarna hos ovanstående romanförfattare. Medan de andra medvetet valt ett enkelt språkbruk och en rättfram berättande form, en genomsnittsprosa som hade kunnat skrivas i USA eller Frankrike, har Brut dragit den lyriska tendensen till sin spets genom att återknyta till den ryska exillitteraturens klassiker som Gajto Gazdanov och Jurij Dombrovskij. Boken består av brev, ”mångordiga, tillgjorda, upprörande gammaldags”, adresserade till sådant som ”min illusion”, ”kära frånvaro”, ”ärade tystnad” – skrivna från Almaty i Kazakstan.

Här finns vackra, nostalgiska skildringar av ungdomen i Moskva och promenader genom Almaty, men större delen av romanen är bara ett tal ut i intet, en besvärjelse mot ensamheten. Det är en roman om isolering och brist på ömsesidighet, om en total frånvaro av dialog. När jag läst ut den kommer jag att tänka på att det är just denna frånvaro som utmärker de moderna ryska männen hos Davydov, Mamajev-Najlz och Sekisov, men som författarna inte förmår adressera. Även om deras romanfigurer inte saknar en moralisk eller politisk hållning har de ingen att prata om den med, ingen som tar dem på allvar. Inte bara för att samhället omkring dem är, som Davydov så rättframt formulerar det, ”skit”. Utan också för att de själva är alldeles för mycket livskonsumenter, postmoderna sociala medievarelser.

På samma sätt som deras fäder stirrar in i Putinpropaganda ägnar de själva timmar och åter timmar av sitt liv åt att scrolla på Tiktok eller titta på tv-serier. ”Människor är levande varelser”, skriver Davydov apologetiskt, ”inte en abstrakt politisk regim”. De vill bara ”leva ett normalt liv” – där de kan förverkliga sina kreativa projekt.

Men så enkelt är det aldrig, vare sig i Ryssland eller annorstädes. Bruts brevroman blir så en långsam, vacker bön – om ett språk som inte är platt, blankt, förenklat, medialiserat, alltså ”normalt”. Det är just det språk som Mitja saknar när han känner att de färdiga frasernas jargong inte räcker till för att han ska kunna ge sitt liv i isoleringen en mening och därmed framhärda i en svår men moraliskt sett mer korrekt exiltillvaro. Brut kallar detta språk för ”mirnyj” – ett fredens stilla, världsomspännande språk.

Ett språk som varken rysk tv-propaganda eller amerikansk underhållningskultur kan ge. ■

__Maxim Grigoriev__ är författare och skribent.



FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Sergej Davydov är en av de främsta unga ryska exilförfattarna.

”Försupna, arga fäder hatar allt och livnär sig på vodka och tv-propaganda, inlåsta i sina ruckel till höghus.”

GEORGIEN

Författarna behöver vårt stöd

Georgiens intellektuella är på många sätt mer europeiska än sina europeiska kollegor. Men de behöver Europas stöd.

Av ***Ida Englund Westin***

För turisten är Tbilisi en stad förknippad med skönhet, konst, mat, vin och ungdom. Men tittar man bara lite noggrannare ser man övervakningskameror överallt. I parkerna där stora grupper ungdomar samlas sitter regeringens spioner på bänkarna. De vita polisbilarna är många. Folk pratar om ”the war” 2008, då Putins Ryssland tog en del av Georgien, Sydossetien. Då hade Georgien ingen militär att tala om, och nuvarande regering är så ryssvänlig att landet knappast riskerar en invasion, men däremot ett intellektuellt och ideologiskt förtryck.

När ansökan om medlemskap i EU bordlades i november 2024 gick folk ut på gatorna och protesterade fredligt. Bidzina Ivanisjvili är ledare för partiet Georgisk dröm och informell ledare för den kritiserade regeringen. Han har en förmögenhet som placerar honom på listan över världens rikaste. Det är denna kleptokratiska regerings vändning bort från Europa – liksom inskränkningar i utbildning, sänkta lärarlöner och stängda teatrar – som man protesterar emot.

Demonstrationerna på paradgatan Rustaveli – namngiven efter den store 1100-talspoeten – har blivit mindre sedan de inleddes i november 2024. Numera får man bara samlas vid ett tillfälle i veckan, och även då blir många bötfällda och vissa arresterade. Den namnkunniga journalisten Mzia Amaglobeli sitter fängslad sedan 2025 för att ha spottat en polis i ansiktet vid arresteringstillfället. Hennes orättvisa rättegång har kritiserats brett och var avsedd att skrämma unga journalister från yrket. Men hennes fall har fått många journalister att protestera. Trots att oberoende medier utsätts för allt fler smutskastningskampanjer vill de flesta stanna i Georgien och göra motstånd.

Få platser passar bättre för konferensen ”Debates on Europe”, som sedan starten i Budapest 2012 anordnas någonstans där något stort står på spel. Ilia State University, med rektorn Nino Doborjginidze, professor i filologi, var värd. Tack vare många internationella samarbeten, gästforskare och viktiga nätverk vågar de anställda vid Iliauniversitetet ännu – trots att budgeten minskat med 70 procent sedan förra året – kritisera regeringens politik.

Med Georgiens vackra läge i Kaukasus, öster om Svarta havet, mellan Ryssland i norr och Armenien och Azerbajdzjan i söder – nära Iran – har landet alltid hotats av erövrare, som perser, mongoler, turkar och ryssar. Och med den ryssvänliga regeringen – som troligtvis fuskade till sig makten i oktober 2024 – har georgierna fått allt fler ryskinspirerade lagar som inskränker friheten för medier, författare och förlag. Flera av de yrkesverksamma jag talade med har kollegor, grannar och vänner som har blivit bötfällda med höga belopp. Alla hjälper varandra att betala.

En av de stora smällarna utdelades i april 2025 då regeringen inrättade en ny myndighet, Statens kontrollagentur för gåvor. En ny lag kräver att alla utländska donatorer och bidragsgivare ska godkännas av regeringen. Böterna för gåvomottagaren kan uppgå till det dubbla av den tänkta donationen. Detta har drabbat Sov Lab – en utbildnings- och forskningsverksamhet om det sovjetiska förtrycket i Georgien under 1900-talet (den georgiska motsvarigheten till Memorial i Ryssland). Man fick tidigare stöd från USA:s ambassad i Georgien och Sigrid Rausings stiftelse men har nu tvingats lägga ner stora delar av sin verksamhet.

Runt förra sekelskiftet och under de första två decennierna av 1900-talet fanns en liknande kulturell dynamik i Georgien. Författare och konstnärer utbildade sig och byggde kontakter i Tyskland och Frankrike. Den symbolistiska poesigruppen De blå hornen, inspirerad av fransk avantgardistisk poesi, hade starka kopplingar till Europa. År 1918 utropades den första republiken i Georgien. Den demokratiskt valda regeringen stod bakom framgångsrika reformer som landreformen och ett jämlikt politiskt system. Den franske socialdemokratiske konseljpresidenten Aristide Briand ville 1919 skicka vapen till landet, men fick inte med sig övriga ledare i Europa. Josef Stalin drev på för att invadera sitt gamla hemland i den bolsjevi-

kiska kampens namn, och efter två veckors fullskaligt krig tvingades Georgien in i det sovjetiska imperiet. Av de 139 före detta folkvalda parlamentarikerna avrättades 51. Många flydde, främst till Frankrike.

Från och med ockupationen 1921 började konstnärer och författare förföljas. Tjekan (senare NKVD och KGB) avrättade författare, poeter och vanliga människor som man var misstänksam mot. En som klarade sig länge var den uppburne poeten Paolo Iashvili, som hade fördömt sin forne vän André Gide som trotskist.

Men så nådde den stora terrorn Tbilisi i maj 1937. Huvudscenen blev ”Författarnas hus” i stadsdelen Sololaki, där tre domare men ingen försvarare (så kallade trojkadomstolar) höll möten. Man ställde författare, poeter och konstnärer mot varandra. Den 22 juli, när Iashvili insåg att han var den mötesdagens Josef K, sköt han sig med ett gevär i en angränsande sal. När hans vän och författarkollega Boris Pasternak fick höra om självmordet skrev han till deras gemensamme vän, poeten Titsian Tabidze: ”Vi kommer alla att dömas.” Tio veckor senare blev Tabidze arresterad och avrättad.

Men det utbredda motståndet bland georgierna levde vidare och grodde – trots hot och förföljelse av intellektuella. Historiska analogier kan slå fel, och med dagens kommunikationsnätverk behöver nog inte georgiska intellektuella frukta för sitt liv, men rädsla och efterföljande tystnad är också en väg mot diktatur. ”Vi lever redan i en totalitär stat”, sade en av förläggarna på konferensen.

I dag försöker georgiska historiker, ofta verksamma i väst, hålla fram republiken 1918–1921 som en förebild. Men republiken hade behövt stöd från väst, och detsamma gäller i dag. Den ryska propagandan är effektiv, och många äldre på landsbygden matas av en statsägd kanal med hårdvinklade nyheter. När detta statsmedium rapporterar från Europa intervjuar man ofta bara medlemmar av tyska AfD och liknande. Till och med Stalin tycks vara rehabiliterad. Hans museum i hemstaden Gori är välbesökt.

Än är dock Tbilisi fullt av ungdomar i parker och på gatorna som inte har gett upp. Men de behöver Europas hjälp för att kunna stanna och fortsätta utveckla sitt sekulära och öppna land.

Litteraturen har alltid varit nödvändig för frihet. Europas länder kan hjälpa georgierna genom översättningar. Men arrangörer av bokmässor ska inte fråga regeringen – som Paris bokmässa gjorde i april 2026 – där enbart ryssvänliga kvasiförfattare var inbjudna och fokus låg på mat och vin. Man bör fråga Georgiens författarförbund eller Internationella förläggarföreningen, som kämpar i motvind på grund av de lagar som förbjuder dem att ta emot stöd från väst.

För att förstå detta rika kulturland, med influenser från Asien, Persien och Europa, rekommenderas romanerna *Det åttonde livet* och *Bristen på ljus* av Nino Haratischwili, född 1983 i Tbilisi och numera bosatt i Tyskland. Dessa läsvärda släktsagor speglar 1900-talet i Georgien. De är översatta via tyskan av Ebba Högström och utgivna på förlaget It-lit. En av få svenskar som lär sig det unika och vackra språket är översättaren Hanna Sandborgh, bosatt i Tbilisi sedan 2021.

Språket är kanske både Georgiens fängelse och frihet; genom språket har kulturen bevarat sin särart. Det används och utvecklas; graffitin på Tbilisis bedagade fasader har budskap både på georgiska och på engelska. De unga talar bättre engelska än genomsnittseuropén – eftersom engelskan är ett skydd mot isolering.

Det krävs mod att vara intellektuell i Georgien när propagandan och polisbilarna drar fram. Rädsla splittrar människor.

Men eftersom Georgiens stora majoritet vet vad ekonomiskt och kulturellt förtryck innebär står de ännu på barrikaderna för sin och Europas frihet. På sätt och vis känns den utbildade georgiern mer europeisk än många européer, som sjunkit in i en letargisk, individualistisk kapitalism där man tycks glömma att auktoritära regimer är på stark frammarsch. ■

***Ida Englund Westin** är kulturskribent.*

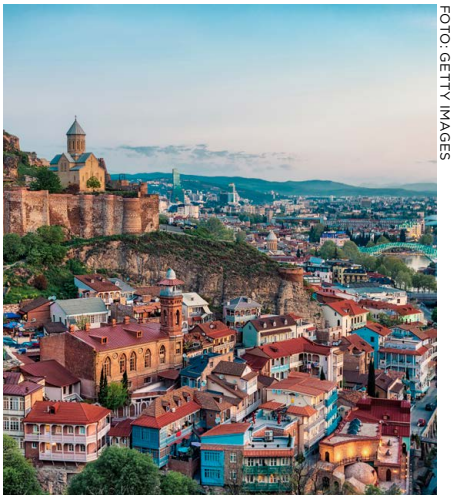


FOTO: GETTY IMAGES

En politisk skugga vilar över Tbilisi.

”Eftersom Georgiens stora majoritet vet vad ekonomiskt och kulturellt förtryck innebär står de ännu på barrikaderna för sin och Europas frihet.”

HISTORIA

Den unika älven

Som dominerande handelsväg och omstridd gränstrakt, har Göta älv utgjort skådeplats för krig och maktskiften.

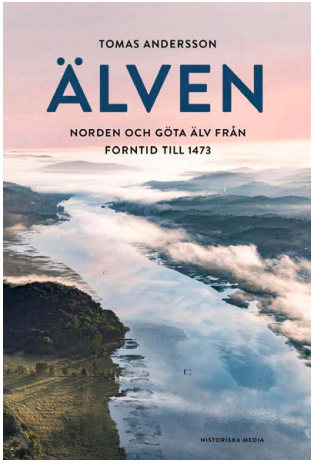
Av ***Lars Lönnroth***

Göta älv har under århundraden spelat en unik roll i Nordens historia. Ekonomiskt genom att vara en dominerande handelsväg för export och import. Politiskt genom att utgöra gräns mellan Danmark, Norge och Sverige under medeltiden och fram till slutet av 1600-talet. Kulturellt genom att vara en skådeplats för krig och andra dramatiska händelser som skildras i latinska och fornisländska texter.

Arkeologen Tomas Andersson har nu utkommit med *Älven. Norden och Göta älv från forntid till 1473* (Historiska Media), den första delen i ett planerat översiktsverk i två band. Att han besitter omfattande kunskaper om älvens materiella historia (natur, hamnar, bebyggelse med mera) är uppenbart. En stor förtjänst är också att han är väl insatt i resultaten av de senare årens arkeologiska utgrävningar nära älvmynningen av bland andra Kristina Bengtsson, som sensationellt förnyat bilden av Kungahällas uppkomst (se Axess nr 7/2025). Till henne har han dedicerat sitt verk.

Däremot är jag kritisk till Anderssons sätt att förhålla sig till äldre historieforskning (som sällan citeras) och till de norröna skaldernas och sagaskrivarnas berättelser om vad som hände kring älven. På det fornnordiska textområdet är hans kunskaper begränsade, vilket gör att han i allmänhet förlitar sig på nutidssvenska och ibland nutidsnorska översättningar av varierande exakthet. Dessutom utsätter han sällan dessa texter för källkritisk bedömning utan nöjer sig med att referera deras innehåll. Hans framställning av järnålderns och den tidiga medeltidens nordiska konflikter i älvområdet blir därmed inte helt pålitlig.

Ej heller lyckas han riktigt lyfta fram poesin i skaldernas skildring av älven. Som historisk källa kan han sålunda i norsk översättning citera några rader ur ett skaldekväde som Sturla Tordsson (brorson till Snorre) diktade om den norske kungens möte med Birger jarl i Lödöse kring mitten av 1200-talet. Dikten säger ingenting om vad som faktiskt hände vid mötet, men det hade av estetiska skäl varit mödan värt att återge de citerade raderna bättre på svenska, till exempel så här: ”Så var Älven / alltigenom / glittrande / som guld, / när den frejdade / furstens flotta / lade kursen / mot Lödöse.”



En utmärkt översikt.

Som politisk källa är Sturlas hyllningsdikt värdelös. Men som dikt är den inte så pjåkig.

Trots dessa brister lyckas Andersson ge en utmärkt översikt av älvdalens utveckling från naturområde till ekonomisk farled och omstridd gränstrakt, framför allt när det gäller framväxten av centrala tätorter som norska Kungahälla och Bohus fästning samt inte minst den svenska hamnstaden Lödöse. Genom hans ibland något plottriga men klargörande framställning kan man också tydligt följa hur makten över älvdalen förskjuts från väster till öster, från norsk dominans till svensk och senare till dansk genom Kalmarunionen.

Till det mest intressanta i boken hör beskrivningen av hertig Erik Magnussons svensk-norska rike kring Göta älvdalen i början av 1300-talet. Här mellan Varberg och Vänern, eller kanske snarare mellan Kungahälla och Trollhättefallen, låg då vårt lands politiska och kulturella centrum, med blomstrande handel i Lödöse. Här fanns också (fast Andersson tyvärr inte nämner det) den svenska inkörsporten för hövisk riddarkultur av kontinentalt snitt med *Eufemiavisorna* och *Erikskrönikan* som de stora pionjärverken. Festen i väst tog dock slut när hertigarna Erik och Valdemar mördades av storebror Birger vid Nyköpings gästabud och den svenska makten därefter alltmer koncentrerades till Stockholm och Östersjöområdet. För en tid miste älvområdet sin betydelse i och med Kalmarunionen. Det gör det naturligt för Andersson att här avsluta översiktsverkets första del.

I den kommande delen lär vi få se hur Sverige under 1600-talet återtar herraväldet över Göta älv genom grundandet av Göteborg och erövringen av de västra landskapen Bohuslän och Halland. Som uppslagsverk kommer detta verk utan tvivel att göra stor nytta, inte minst genom sina kartor och imponerande antal illustrationer i färg.

Väl vore det också om läsningen av *Älven* kan hjälpa till att flytta läsarens uppmärksamhet från Sveriges baksida vid Östersjön till dess framsida vid Skagerrak och Kattegatt. ■

Lars Lönnroth *är professor emeritus i litteraturvetenskap.*

KULTURRÅDET

Kulturprofiler är förbrukningsvaror



BENGT OHLSSON
är journalist och författare.

Varje gång jag passerar Ånge slinker jag in på biblioteket och finkammar vagnarna med utgallrade böcker som skänks bort. Hittills har jag inte hittat någon av mina egna böcker, men det är bara en tidsfråga. Större namn än mitt har påträffats på vagnarna, som väl får beskrivas som en boks sista vila, eller rättare sagt näst sista, innan papperskvarnen.

Det roligaste med att botanisera bland gratishyllorna är att jag ofta överraskar mig själv. Jag slipper snackislitteraturen, bokcirkelfavoriterna och toppnamnen på kritikerlistorna. Om gratisböckerna tillhört dessa kategorier var det för så länge sen att de fallit i glömska. Och då väcks mitt intresse.

Litteratur påminner härvidlag om nektariner. När man bär hem dem från affären är de hårda som gråsten och smakar i stort sett så också. De måste få ligga till sig i rumstemperatur och bli mjuka. Just när de står på tröskeln till förruttnelse är de som allra godast, och varje tugga blir som en explosion av himmelska smaker.

Bibliotekarierna i Ånge verkar gå efter olika teman i sina utgallringar. Senast trängdes många självbiografier i vagnarna och min blick fastnade på en bumling med titeln *Ingen går hel ur det här*, av musikproducenten Kjell Andersson.

Boken har klamrat sig fast vid mitt nattduksbord. Varje morgon river jag av kvälls- och morgontidningarna på fem minuter och konstaterar att inget nytt hänt – Trump twittrar otidigheter om Iran, drönare surrar med ond bråd död mellan Ryssland och Ukraina – och sen slår jag upp Kjell Andersson-biografin på måfå och vet att jag kommer att få mig till livs något saftigt om ungdomens hjältar. Andersson jobbade med dem alla, och om han mot förmodan inte gjorde det var han vid något tillfälle nära att göra det.

Det var han som ringde det första samtalet till Per Gessle när denne fortfarande höll till hemma i pojkrummet. Han inledde en symbiotisk och komplicerad arbetsgemenskap med Ulf Lundell, som brukade avsluta sina krogrundor med att knoppa in under Anderssons köksbord på Södermalm.

Och så där håller det på. Eldkvarn. Mauro Scocco. Peter LeMarc. Magnus Lindberg. Wilmer X. Totta Näslund. Det är sönderslitande vemodig läsning, och en nyttig påminnelse om framgångens obevekliga stadier.

Så länge ditt namn förknippas med framgång strömmar arrivisterna till och gnider sig djuriskt mot dig, i hopp om att din förföriska doft ska hamna även på dem. Då finns det alltid någon som vinkar till dig på krogen och bereder plats vid bordet.

Sen förändras tiderna, och grindvakterna byts ut.

När millennieskiftet kryper närmare heter de plötsligt Peter Swartling, Max Martin och Denniz Pop. Swartling lommar över till Kjell Anderssons bord på East och säger:

– Jaha, nu har man skrivit historia i Sverige, nu flyttar jag till LA. Det finns inget mer att göra här.

Och den alltid lika profetiske Alexander Bard ger Tomas Andersson Wij ett gott råd:

– Du kan inte hålla på att sjunga på svenska, man kommer inte ens att prata svenska i Sverige om tio år.

Nu gnider sig ingen emot dig, eftersom doften lämnat dig. Du har trätt in i nästa stadium. Men du är så van vid gnidandet att du inte märker skillnaden. Det gör du först i stadiet som följer, när ditt namn förknippas med motgång. Då drar sig folk undan, som inför en dålig lukt.

Det här drabbar inte bara Kjell Andersson, utan i stort sett alla som kommer i hans väg. Då ska det mycket till för att hålla cynismen borta. Värst drabbas de som förväxlade gnidandet med kärlek. När det ersatts av äcklade trottoarbyten skäms de för att de gick på en sån banal blåsning, och de börjar förakta sig själva, eller alla svikare som sökt sig till någon annan att uppvakta, och i förlängningen drabbar föraktet den nyckfulla publiken.

I ett isande stycke gestaltar Andersson, möjligen omedvetet, mekanismerna bakom detta.

Det handlar om en musiker som jag – till skillnad från författaren – låter vara anonym. Musikern har skickat sin singel till honom. ”Jag tycker om svänget och attacken”, skriver Andersson, ”men jag har också en baktanke – jag vill komma närmare den värld X arbetar inom ... där finns de artister jag lyssnar på, de jag går och ser på Stockholms klubbar.”

Av X karriär blir ingenting. ”Under några år före och efter sekelskiftet ser jag honom i kvarteren där jag bor på Norrmalm ... Utanför Systembolaget vid Jarlaplan innan de öppnar.”

X beskrivs som en förbrukningsvara. Nu är Kjell Andersson själv förbrukad.

Ett öde som för övrigt väntar oss alla, på ett eller annat sätt. ■

”När ditt namn förknippas med motgång, då drar sig folk undan, som inför en dålig lukt.”

Hedengrens



En trevlig gåva är en bok från Hedengrens

Hedengrens bokhandel
Grev Turegatan 13 a (i Sturegallerian)
www.hedengrens.se

KRITIK

RECENSIONER AV INTERNATIONELL FACKLITTERATUR

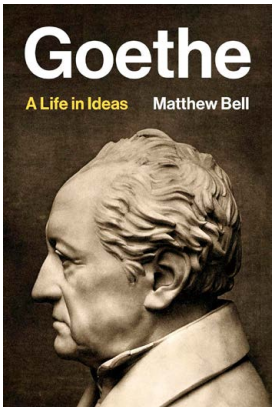




FOTO: ALAMY

Martin Lagerholm om världsdiktaren Goethe s. 72
Sara Kristoffersson försöker förstå färger s. 77
Eddy Nehls om det omistliga fritänkandet s. 79
Jojje Olsson tar del av kommunistiska propagandasagor s. 82
Helena Granström om tänkandets hemligheter s. 85
Carl Rudbeck om Walter Benjamin s. 90

Walter Benjamins dunkla texter tolkas på nytt. Läs mer på s. 90.



Goethe.
A Life in Ideas
Matthew Bell
Princeton University Press, 2025

BIOGRAFI

Världsdiktaren utövade inflytande i fyra väderstreck

Johann Wolfgang von Goethe har givit namn åt en hel kulturhistorisk epok. En ny biografi sätter hans tankevärld i sitt historiska och vetenskapliga sammanhang.

Av ***Martin Lagerholm***

Om Tyskland någonsin har haft en nationaldiktare så får det väl ändå anses vara Johann Wolfgang von Goethe, även om titeln inte riktigt passar honom. Det finns ju så många olika Goetheskepnader, liksom det både under hans livstid och senare har funnits så många olika slags Tyskland.

Kanske vore *världsdiktare* att föredra med tanke på det sekellånga inflytande han har haft i alla fyra väderstreck. En samlad litterär produktion i närmare 150 fullmatade band för trots allt med sig något slags respekt.

Att hans stjärna under seklernas gång sedan har stigit och fallit, beroende på tid, plats och såväl litterärt som politiskt klimat, är ju en annan sak. De fromma må ha betraktat honom som alltför hednisk, moralisterna som alltför erotisk, de liberala som alltför aristokratisk – men ännu har ingen vält ner honom från piedestalen. Den period som i tysk kulturhistoria stundom kallas ”Goethetiden” motsvarar ungefär den berömde diktarens levnadsår, men avser också en historisk och intellektuell period i vidare mening; en epok vars slut i flera avseenden vittnar om en värld som i grunden blivit en annan än när den inleddes.

Att låta ett konstnärligt skede – ja, rentav en enskild person! – beteckna en hel era vittnar i det här fallet inte bara om nämnda figurs höga anseende i sin samtid och eftervärld, utan kan till stor del också ses som ett slags kompensation för det tyska bildningsborgerskapets bestående brist på politiskt inflytande, och där man i stället hänvisats till kulturens och intellektets domäner.

När Goethe föddes i Frankfurt am Main 1749 ingick de tyska hertig- och furstendömena formellt ännu i den uråldriga konstruktion som var det tysk-romerska riket. När han 82 år senare dog hade denna över 800-åriga feodala statsbildning upplösts, franska revolutionen hade skakat om den gamla samhällsordningens grundvalar, Napoleonkrigen hade rasat på kontinenten och Wienkongressen 1814–1815 hade ritat om den europeiska kartan. Diktarens gamla värld existerade inte längre.

Goethes sista årtionde i livet beledsagades av ständiga grubblerier över förgängligheten, och enligt samtida uppgifter kunde han endast upprätthålla sitt stoiska lugn inför tanken på sin egen hädanfärd, aldrig när han tänkte på andras. Sjukdom och död betydde stagnation, tomhet, upplösning – tillstånd som allvarligt våldförde sig på diktarens syn på tillvaron som något oavbrutet verksamt.

Åren innan han själv till slut gav upp andan tvingades Goethe uppleva två dödsfall i sin omedelbara närhet: den under ett halvt sekel närstående arbetsgivaren, mecenaten, vännen och kompanjonen hertig Karl August av Sachsen-Weimar (1828) och sonen August (1830). Döden började för diktaren nu anta gestalten av en ”daimon med sänkt fackla, likt en sömnens broder”, som författaren och biografen Sigrid Damm i ett lätt förvanskat citat uttryckt saken.

Goethe försjönk i tankar om sin egen tid som obevekligt rörde sig framåt och bort från den värld han till nu hade uppfattat som sitt eget obegränsade verksamhetsfält. Han skrev på avslutningen av *Fausts* andra del,

”Napoleonkrigen hade rasat på kontinenten och Wienkongressen 1814–1815 hade ritat om den europeiska kartan. Diktarens gamla värld existerade inte längre.”

beklagade sig över samtidslitteraturen (det var i stort sett bara Lord Byron som helskinnad passerade det goetheska nålsögat) och funderade på de politiska och kulturella innebörderna av franska julirevolutionen året dessförinnan och på hur den gamla europeiska kulturen utmanades av en begynnande teknisk-industriell tidsålder.

Idén om skapelsens enhet som ett överordnat åskådningssystem, uppenbarat i talrika aktiviteter och ämnen, var särskilt framträdande under den tyska förromantiken kring sekelskiftet 1800. Diktare och vittra tänkare som Schelling, Novalis, Tieck och bröderna Schlegel ville förklara tillvaron som ett minutiöst och snillrikt konstruerat kosmos, och där naturvetenskapens upptäckter intimt hängde samman med de konstnärliga och andliga.

I tankerörelsens mitt ingick också den Goethe som i egenskap av diktare, filosof, vetenskapsman och minister (ett trettiotal ytterligare titlar skulle lätt kunna pressas in i katalogarian) lyckades leva sin konst, och med denna omfatta hela den mänskliga erfarenhetens och naturens mångfaldiga manifestationer. Hur gick han till väga för att få allt detta att utgöra ett sammanhängande helt – dikt och drama, filosofi och statsmannakonst, mineralogi, geologi, botanik och optik – och få elementen att korrespondera med varandra som i en samstämd skapelseakt? Och detta utan att samla information på hög, jonglera med termer eller gå vilse i stora begreppsapparater. Snarare handlade det om att öva upp sin blick på världen; urskilja tingen, definiera dem och genom konsten återskapa det levande livet, växtligheten i allt.

”Antingen kan världen skapas utifrån jaget eller får detta försöka gripa tag i så mycket som möjligt av den. Antingen hänger världen samman [...] eller också framstår den som ett gigantiskt ’kuriosakabinett’, som Goethe finner den hos Shakespeare: intressant och spännande, men också hotande meningslös.” Citatet är hämtat från den framstående danske germanisten, författaren och översättaren Per Øhrgaards lysande bok *Goethe. En essä* (2003; översättning: Joachim Retzlaff), och som träffande sätter fingret på ett centralt ontologiskt spörsmål hos världsdiktaren. Nej, vi människor står kanske inte ut med tanken på ett liv styrt av blind slump och nattsvarta rymders tigande tomhet. Vår blick på världen må visserligen vara ”beslöjad”, menar Goethe, men den är ändå sannare än den ”absoluta” blicken eftersom den även rymmer människans andel i skapelsen – det ofullkomliga.

Om dessa Goethes inspirationer och anfäktelser har det förstås skrivits spaltkilometer, på världens alla språk, i biografier, akademiska avhandlingar, essäer och artiklar. Men eftersom läsningar kan revideras och tolkningar finjusteras i all oändlighet dyker det årligen upp ny litteratur om den store diktaren, om än inte alltför ofta av samma dignitet som germanistprofessorn (King’s College) Matthew Bells väldiga och i fjol utkomna biografi *Goethe. A Life in Ideas*. Storverket har föregåtts av ett par tidigare Goethe-relaterade utgivningar – inte minst den vetenskapligt utmärkande *Goethe’s Naturalistic Anthropology* (1994), som tematiskt kan läsas som ett slags förarbete till den nu aktuella liv-och-verk-teckningen.

Båda skrifterna präglas av sina idéhistoriska och intellektuella perspektiv snarare än av att vara renodlat litteraturvetenskapliga studier av den tyske diktargiganten. Eller rättare sagt: De frammanar Goethes tankevärld och de litterära verkens språk, stil och motiv mot fonden av en historisk och vetenskaplig kontext.

Genom att fläta samman politiska sammanhang, litterär kritik och mentalitetshistoriska huvudlinjer ger Bell ett stadigt fundament till sin ytterst ambitiösa biografi. Han lägger örat nära Goethes egna tankar om litteraturen, konsten, människan och världen, och strör i de olika resonemangen ut välfunna citat av diktarens egen penna, som i sin pregnans och åskådlighet ju ofta får lika mycket sagt på två rader som det tar 20 sidor för andra att sätta på pränt.

En huvudfråga som i olika sammanhang löper genom hela biografin är hur man kan förena Goethes bestående öppenhet och liberalitet, vad gäller hans diktning och intellektuella värv, med den ”förkrossande illiberala innebörden i hans politiska idéer och aktiviteter som geheimeråd”. En del av

Forts. →

”Däremot accepterade han den politiska maktens realiteter så som de var och alltid hade varit: ’Vi är ofria, ty det är så makt naturligt fungerar.’”

svaret ligger i ovannämnda kompromiss som 1700-talets tyska intelligentia (kulturell makt) gjorde med autokratin (politisk makt), så som detta också uttrycks i den omsvärmade filosofen Christian Wolffs vid tiden mycket populära politiska teorier, och som Bell gärna uppehåller sig vid.

Goethes dubbla moraliska måttstockar kan möjligen förbrylla, men medan nyss nämnda uppgörelse möjligen medverkade till att Tyskland lyckades undvika en blodig folkresning, hade han under franska revolutionen – ”den förskräckligaste av alla händelser” – reagerat starkt på den förödelse som det katastrofala och skoningslösa upproret resulterade i.

Ett samhälles strävsamt uppbyggda system, framhöll han då, kräver en skapande ordning och ett sammanhang för att kunna utvecklas. Samtidigt höll han fast vid detta: Naturen och konsten trumfar politiken.

Ett än viktigare delsvar på ovanstående fråga är att Goethe, till skillnad från de flesta av sina samtida *Dichter und Denker,* förkastade Wolffs idéer om naturrätten och om hur ett samhälle borde se ut. Däremot accepterade han den politiska maktens realiteter så som de var och alltid hade varit: ”Vi är ofria, ty det är så makt naturligt fungerar.”

Reaktionärt och defaitistiskt så det förslår, kan tyckas. Samtidigt hade Goethe helt befriat sig från sin familjs lutherska tro och i stället låtit sig inspireras av Spinozas deism, vilket i princip innebar ett ja till en översinnlig transcendent makt, i sinnevärlden dock underkastad de världsliga naturlagarna. I denna Goethes dubbelrörelse – godkännandet av den politiska maktens auktoritet och hans vägran att acceptera Wolffs idealiserade bild av naturrätten – finns en logik och ett medvetet mål, menar Bell: det totala erkännandet av naturen som sådan och möjligheten för honom att ersätta Gud med ”Gud-Natur”.

Goethes övergripande acceptans av sakernas (naturliga) tillstånd utgör något slags realism som i rent litterära frågor ofta betecknas som en antites till diktarkollegan Friedrich Schillers idealism. Goethe företräder alltså en litteratur med ett i bred mening vetenskapligt synsätt, och verkar för en konstnärlig gestaltning där människan i lika vid bemärkelse är i harmoni med naturen.

Resonemangen här tangerar den berömda dikotomin mellan ”naiv” och ”sentimental” diktning, som Schiller skriver om i sin ofta omtalade avhandling med just titeln *Über naive und sentimentalische Dichtung* (1795). Det ”naiva” (som här får representeras av Goethe) står för det naturliga, intuitiva och omedelbara, medan det ”sentimentala” (Schiller själv) utmärker det reflekterande.

Det naiva har sin grogrund i antiken och det spontana varandet, medan det sentimentala hör hemma i det moderna medvetande som har förlorat kontakten med det ”naturliga” livet och därför måste återerövra detsamma med hjälp av idéer. Man föreställer sig de båda dioskurerna i omvänd åldersordning på Rafaels berömda målning *Skolan i Aten*: den yngre Schiller som Platon med fingret pekande upp mot idealens idévärldar, och den äldre Goethe som Aristoteles med en utsträckt arm hållen längre ner mot marken, alltså jorden, naturen, det befintliga.

Relationen mellan de två skildras och analyseras insiktsfullt av Bell, och fler än han har förstås noterat att deras samarbeten – tidskriftsprojekt, diskussioner om poetik och estetisk fostran, gemensamt skrivna polemiska epigram om samtida diktarkollegor – fungerade tack vare, snarare än trots, deras principiellt motsatta världsuppfattningar. Medan Goethe var en naturlig ”betraktare” som hyste tillit till sinnesintrycken och intuitionen, försökte Schiller konsekvent fylla sin livsuppfattning med spekulativa föreställningar och återskapa erfarenheterna och livets åskådliga material i tanken. I stället för att dessa båda kognitiva principer alltså uteslöt och stötte bort varandra fullbordades de i en dynamisk växelverkan. Sällan har väl två så i grunden oförenliga andar lyckats komplettera varandra och fått en sådan genomgripande inverkan på litteraturhistorien.

Bells monumentala, väldisponerade och djuplodande biografi har uppmärksammats brett runt om i den akademiska Goethevärlden. Även sedvanligt nagelfarande tyska litteraturvetare och kritiker har med all rätt kapitulerat för engelsmannens djupa insikter i och intressanta infallsvinklar på Goethes vittfamnande litterära och naturveten-



Goethe (1749–1832) levde större delen av sitt liv i Weimar. Målning av Joseph Karl Stieler från 1828.

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Forts. →

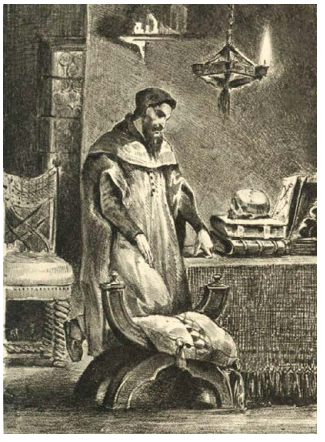


FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

**Faustisk sensmoral:
Sälj din själ, få världen.
Illustration ur Goethes *Faust*.**

skapliga bidrag till de upptäckter och idéer som formade Europa efter upplysningstiden.

En av Bells drivkrafter bakom biografin har alltså varit att stärka diktarens rent intellektuella och vetenskapliga avtryck, som enligt hans förmenande hittills inte har uppmärksammats i tillräckligt hög grad. Har han rätt i detta? Vad gäller exempelvis Goethes trebandsverk om färgläran (*Zur Farbenlehre*, 1810), delvis skriven som en kritisk kommentar till Isaac Newtons verk *Opticks* (1704), är Bells extensiva genomgångar hur som helst både detaljerade och initierade.

Så också när det gäller avsnitten som behandlar universalgeniets övriga vetenskapliga studier, såsom hans botaniska observationer av växters metamorfoser och hans ställning som förelöpare till Darwin och evolutionsläran.

Den 750-sidiga tegelstenen har förstås en diger referens- och litteraturlista, som belöper sig till runt 400 boktitlar och tidskriftsartiklar och ett personregister med drygt 300 namn.

Desto märkligare då – ja, rentav akademiskt klandervärt! – att det inte finns en enda hänvisning till den tyske litteraturvetaren, författaren, filosofen och lärdomsgiganten Rüdiger Safranskis prisade och vad antal sidor beträffar precis lika voluminösa biografi *Goethe. Kunstwerk des Lebens* (se Axess nr 9/2013), som numera och allmänt anses höra till de allra främsta levnadsteckningarna av världsdiktaren.

Bell och Safranski skriver förstås om samma författare, människa och livslopp mot fonden av samma historiska tid och samhällsklimat.

De båda biograferna korsar varandras tematiska vägar mellan levnadsbeskrivningarnas många anhalter, och ungefär samma människofigurer dyker upp på alla dessa sidor som försöker teckna en så heltäckande bild av världsdiktaren som möjligt.

Med ett så långt, mångfasetterat och innehållsrikt liv som Goethes kommer emellertid biografernas sikten och in- och utzoomningar med nödvändighet att riktas åt olika håll. I de här båda herrarnas fall rör det sig styckevis om skiljaktiga framställningar av Goethes förhållande till sin omvärld.

Enkelt beskrivet ger Bell en kalejdoskopisk och innehållsdiger bild av hur Goethe låter allt varande ta plats i hans sinnen och intellekt, vilket Safranski förvisso också gör, men delvis med andra livsfilosofiska förtecken. Med utgångspunkt i underrubriken till den sistnämndes biografi – ”Livets konstverk” – tecknar Safranski ett porträtt av en diktare och observatör som till varje pris ville söka upp den pågående skapelsens alla möjliga uppenbaranden, och som medvetet letade upp miljöer och situationer som i sin rikedom kunde tänkas visa fram ännu ett litet stycke av världens brokiga oändlighet.

Men Goethe var som sagt inte särskilt religiös, och hängivenheten i allt han företog sig var befriad från allt vad teleologiska förklaringar av livet heter, och framför allt hade han inget behov av att ge sitt eget liv någon fastställd målsättning eller riktpunkt.

”De lyckliggörande tilldragelserna i den skapande akten, hur subjektivt det än har upplevts, innebar för Goethe något objektivt, ett tecken på att ha påträffat något sant”, skriver Safranski. ”Hos honom drevs allting utåt, mot en objektiv gestalt. Förinnerligandet var aldrig hans sak.” Sin egen skapande intelligens gällde för Goethe som något naturen och poesin gett upphov till i honom.

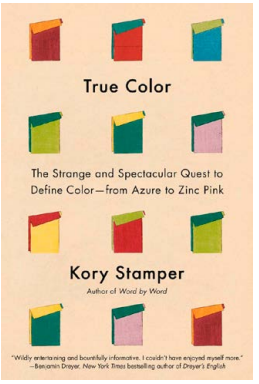
Naturen, konsten och sammanhangen var det verkligt intressanta för Goethe, inte hans egen person. För att övertyga sig själv om denna centrala del i hans världsbild utelämnade han under de sista åren alla ”jag” i sina brev.

Hur Bell hade förhållit sig till denna i viss grad kontrasterande sida av mästaren i Weimar, och till Safranskis Goethebild över lag, hade alltså varit intressant att få ta del av i denna i övrigt magnifika biografi.

Att ”livet är för kort för själen” var något som Goethe var alltför medveten om. Huruvida han fann någon som helst tröst i Hippokrates välciterade sentens om att konsten är lång (*ars longa*) och livet kort (*vita brevis*) kan vi bara spekulera om – men sannolikt inte.

Till syvende och sist var själva livet dyrbarare för honom än skrivandet. Men vilken tröst för oss andra! ■

***Martin Lagerholm** är litteraturkritiker och kulturskribent.*



True Color. The Strange and Spectacular Quest to Define Color – from Azure to Zinc Pink

Kory Stamper
Knopf, 2026

LEXIKOGRAFI

Den kluriga uppgiften att klassificera kulörer

Vad som är blått eller grönt är de flesta överens om, men frågan om färgernas beskrivningar är omstridd. Problemet ligger i att göra dem begripliga.

Av ***Sara Kristoffersson***

Varför kan vi inte välja vår egen färg?" protesterar Mr Pink förolämpat när kuppledaren Joe Cabot i Quentin Tarantinos film *Reservoir Dogs* (1992) delar ut färger som alias till deltagarna inför en juvelkupp. Joe svarar: "Aldrig. Jag provade en gång, det fungerade inte. Du får fyra killar som slåss om vem som ska vara Mr Black." Rosa uppfattas med andra ord stereotypt som ofarlig och fragil, larvig och sockersöt. Ibland används färgen i stigmatiserande syfte: fängelser i Arizona har tvingat manliga interner att bära rosa kalsonger och i nazisternas koncentrationsläger märktes homosexuella med trianglar i samma färg.

Annat är det med rött. Länge signalerade färgen makt och rikedom och senare har den förknippats med socialism, men den får oss också att stanna vid trafikljus. Att rött dessutom symboliserar värme, passion och ilska visar sig emellertid inte i ett lackmustest. Betydelserna skapas snarare utanför färgen, det vill säga: i ett samhälleligt sammanhang.

Om färgernas många och skiftande innebörder finns mycket skrivet. I praktverk om blått, grönt, rött och svart varvar exempelvis den franske historikern Michel Pastoureau lärt och elegant referenser från heraldik, språklära, religion, konst och populärkultur för att blottlägga olika betydelser längs tidsaxeln. I Kory Stampers bok *True Color* är ingången till ämnet en helt annan.

Till skillnad från Pastoureau är Stamper inte särskilt intresserad av vad färger symboliserar. I stället riktas ljuset på infrastrukturen bakom de språkliga definitionerna: Hur beskrivs och klassificeras kulörer inom vetenskap, industri och lexikografi? Låter det torrt? Det är det inte. Stamper lyckas förvandla ett till synes hopplöst smalt ämne till en underhållande berättelse, ja rentav en bladvändare. Tricket är att hon låter människorna bakom definitionerna träda fram.

Ordböcker framstår vanligen som objektiva auktoriteter. I själva verket är de resultat av otaliga bedömningar, kompromisser och konflikter. Att sätta ord på världen är svårare än det verkar. Vissa benämningar skapar föga huvudbry. Ett bord definieras som en möbel bestående av en vågrät skiva som bärs upp av ett underrede. Färger är betydligt knepigare. Alla tror sig veta vad rosa är, men få kan beskriva färgen. Att säga "en kulör som ser rosa ut" leder ingenvart. Och hur skiljs en nyans från en annan?

Berättelsen börjar med att Stamper i sitt arbete som lexikograf snubblar över några förbryllande färgdefinitioner i den legendariska ordboken *Webster's Third New International Dictionary* från 1961. En nyans beskrivs som "blåare än fiesta". En annan som "starkare än Sweet William".

Vem låg bakom de egensinniga preciseringarna? Hur hade de kommit till? Nyfikenheten leder henne in i arkiven med riklig dokumentation om varje uppslagsord och utvecklas till en sorts detektivhistoria om stridbara experter, excentriska forskare och frustrerade redaktörer i jakten på ett exakt språk för färger.

Länge är kulörer ungefärliga. Textilier färgas för hand och 1700-talets vävare får inte fram samma nyans från gång till gång. Att säga "röd" eller "grön" räcker. Men med industrialiseringen växer kraven på mer precisa beteckningar och standardiseringar. Om en kund beställt tusen meter tyg i en nyans måste textilfabriken kunna producera nästa order i exakt samma kulör. Detsamma gäller trycksaker, läkemedel och livsmedel.

Forts. →

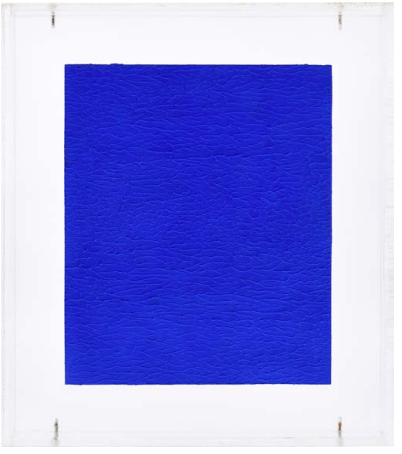


FOTO: GETTY IMAGES

Blått i tolkning av konstnären Yves Klein.

När till exempel margarin i början av 1900-talet börjar säljas i större skala som ett billigare alternativ till smör förväntar sig konsumenterna att produkten är gul. Om pålägget är för blekt eller mörkt ser det mindre aptitligt ut och tillverkare behöver specificera vilken gul nyans margarinet ska ha och se till att den återkommer från sats till sats. Industriell massproduktion kräver kort sagt standardisering och mätbara färger.

Kring förra sekelskiftet är Tyskland världsledande inom forskningen om syntetiska färgämnen och här utvecklas en stor del av terminologin och metodiken som präglar området. USA ligger däremot efter. Trots satsningar på standardisering saknas fortfarande enhetliga mått, och när importen från Tyskland kapas under första världskriget blir beroendet av tysk expertis ännu tydligare.

Plötsligt blir det angeläget att bygga upp amerikansk forskning, och på myndigheten National Bureau of Standards (NBS) tar verksamheten med att precisera och klassificera färger fart. Till medarbetarna hör fysikern Irwin Priest, specialist inom kolorimetri, och när Merriam-Webster på 1920-talet inleder arbetet med den andra upplagan av sin stora ordbok är han experten att vända sig till.

Priest må vara en briljant forskare, men visar sig vara helt fel man för jobbet. I korrespondensen som Stamper citerar flitigt framgår att Priests ambition är att fånga färger med matematisk noggrannhet. Gång på gång påminner ordboksförlagets tålmodige redaktör om att definitionerna måste vara begripliga för gemene man. Priest svarar arrogant med ännu mer avancerad terminologi. Ytterst handlar dock konflikten om två olika ideal: å ena sidan vetenskaplig precision, å andra sidan språklig begriplighet.

När samarbetet havererar tar forskaren Isaac Hahn Godlove – bokens egentliga huvudperson – över, och 1934 ges den andra upplagan av ordboken ut. Arbetet med färgdefinitionerna är dock långt ifrån avslutat, och i samband med att *Webster's Third New International Dictionary* börjar planeras kallas Godlove tillbaka. Och det är nu definitionerna som Stamper långt senare fascineras av tar form. För Godlove räcker det inte med att en färg motsvarar sitt namn på ett ungefär. Om kulören ska platsa i ordboken måste den kunna definieras med precision.

Ett talande exempel är hur han brottas med beteckningen ”turquoise green”. Godlove samlar in ett tjugotal olika färgprover som alla bär samma namn, men när han börjar mäta kulörerna visar det sig att de inte alls är identiska. I det så kallade Munsellsystemet får varje färg en exakt beteckning som anger kulör, ljushet och färgstyrka. Ingen går dock in i en affär och ber om 5BG 6/8. Det svåra är alltså inte att mäta kulörerna, utan att översätta mätvärden till ett språk som folk förstår och kan använda.

Problemet är också att människor använder samma namn för olika nyanser, och Godlove måste avgöra var gränserna går. Är färgerna tillräckligt lika för att få plats inom samma beteckning? Hur stor variation kan ett namn som ”turquoise green” egentligen rymma innan det förlorar sin mening? Ju längre Stampers berättelse fortskrider, desto mer framstår den perfekta färgdefinitionen som en hägring.

Visst utvecklar Godlove ett imponerande system av definitioner. Varje försök ger dock upphov till nya gränsfall och nya osäkerheter, och Stamper skildrar forskarens envetna strävan med fascination och ömsint ironi. Hon beundrar uthålligheten, men uppmärksammar också det komiska i försöken att skapa ordning i något som ständigt glider undan. Samtidigt blottläggs spänningen i vardagsspråkets flytande beteckningar och vetenskapens strävan efter precision.

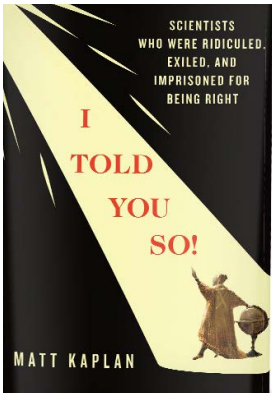
Godlove får aldrig se projektet fullbordas. Efter hans död tar hustrun Margaret över arbetet och sedermera hjälper forskaren Dorothy Nickerson till med att färdigställa Websters tredje upplaga med omkring 3 000 färgdefinitioner.

Omfattande ordböcker bygger på ett myller av forskare, redaktörer och assistenter. Arbetet är minutiöst, med krav på en närmast absurd detaljnivå, och i Stampers skildring framstår Websters tredje upplaga nästan som ett monument över 1900-talets tilltro till vetenskap och expertkunskap. I förlängningen handlar boken därför långt ifrån bara om färger, utan snarare om den moderna drömmen om att beskriva, mäta och ordna världen genom definitioner och system.

Kanske är det inte heller en slump att just *Webster's Third* står i centrum.

När ordboken gavs ut blev den omdebatterad för att beskriva språket som det faktiskt används, snarare än att tala om hur det borde användas. Men det är en annan historia. ■

Sara Kristoffersson *är författare och professor i designhistoria på Konstfack.*



I Told You So! Scientists Who Were Ridiculed, Exiled, and Imprisoned for Being Right
Matt Kaplan
St. Martin's Press, 2026

VETENSKAPSHISTORIA

Nästan bara doktorander vågar säga sanningen

Vad Thomas Thorild än må säga är den fria tanken helt avgörande för vetenskapliga genombrott. Ändå motarbetas ständigt de som utmanar rådande paradigm.

*Av **Eddy Nehls***

Ovanför ingången till stora hörsalen på Uppsala universitet står de berömda orden: ”Tänka fritt är stort men tänka rätt är större”. En välvillig tolkning av citatet från Thomas Thorild är att ”rätt” betyder ”i enlighet med vetenskapens principer”. Men eftersom möjligheten att tänka fritt – alltså utan att behöva ta några andra hänsyn än de som är relaterade till kunskap och kvalitet – är en helt avgörande förutsättning, både för utvecklingen av ny kunskap och för att kunna skapa och upprätthålla en sant akademisk miljö, blir citatet ändå tvivelaktigt. I sökandet efter ny kunskap är det nämligen oftast fel att tänka ”rätt” och nästan alltid nödvändigt att tänka fritt. Utan skydd av den akademiska frihet som står inskriven i högskolelagen blir det svårt att nå banbrytande genombrott i forskningen. Trots att vi vet detta visar Matt Kaplan i sin högintressanta och tankeväckande bok *I Told You So!* att det är lättare sagt än gjort att leva upp till vetenskapens höga ideal.

Boken är fylld av exempel på forskare som tvingats erfara att talet om att vetenskapen uteslutande styrs av förnuftet snarare är en kulturellt upprätthållen föreställning om hur det borde vara än ett vetenskapligt underbyggt påstående om verkliga förhållanden. Kaplan visar med skrämmande tydlighet att det inte ens inom forskningen finns några garantier för att vetskapen om vad som är rätt och riktigt leder till att man också *handlar* rätt. Detta var i och för sig ingen nyhet, men under läsningen av boken stärks jag i min övertygelse om att människor har en osedvanligt väl utvecklad förmåga att komma på argument för att slippa överge sina omhuldade övertygelser när de konfronteras med data som motsäger vad de hållit för sant. Högutbildade och intelligenta människor är inte nödvändigtvis bättre än andra på kritiskt tänkande. Mycket talar i stället för att intelligensen ofta används för att komma på förklaringar till att slippa tänka om och ändra uppfattning. Och Kaplans bok är fylld av exempel på människor som använder sin makt och sitt inflytande för att motarbeta forskare som utmanar rådande paradigm.

Kaplan visar med all önskvärd tydlighet hur svårt det är att låta forskningen vägledas av nyfikenhet och följa kunskapen dit den leder. Inte för att resultatet av det vetenskapliga arbetet är problematiskt, utan för att kunskapen går på tvärs mot etablerade sanningar. Eftersom kunskapen om de problem som Kaplan pekar på är dåligt utvecklad tvingas grundforskningens försvarare ofta kämpa mot ekonomer som menar att det är slöseri med tid och resurser att ge forskare pengar utan krav på måluppfyllelse, trots att det är dagens kunskapssyn och de metoder som används för att beräkna lönsamhet i högskolevärlden som får grundforskningen att framstå som olönsam.

När jag föreläser om vetenskapsteori brukar jag tala om den ungerske läkaren Ignaz Semmelweis, som var verksam i Wien i mitten av 1800-talet och som brukar sägas vara upphovsmannen till den hypotetiskt deduktiva metoden. Hans livsöde och kamp mot samtidens auktoriteter utgör den röda tråden i boken. Och när jag läser Kaplans bok inser jag hur ytliga mina kunskaper om

Forts. →

FOTO: WIKIMEDIA COMMONS



Ignaz Semmelweis (1818–1865) kom på att vi bör tvätta händerna, men mötte motstånd. Kopparstick av Jenő Doby, 1894.

Semmelweis var och hur lite jag visste om vidden och magnituden av motståndet mot hans hypotes om vad som orsakar barnsängsfeber.

När Semmelweis tog över ansvaret för kliniken hade man en mödradödlighet på grund av barnsängsfeber på över 10 procent. Det som förbryllade Semmelweis och fick honom att börja fundera på problemet och en eventuell lösning var att det fanns andra förlossningskliniker där dödligheten var mycket lägre. Den allmänna uppfattningen vid tiden var att tillståndet eller sjukdomen var omöjlig att komma till rätta med, att det var något man var tvungen att acceptera. Rådande syn på vad som orsakar sjukdomar byggde på den antika teorin om vikten av balans mellan de fyra grundläggande kroppsvätskorna (blod, gul och svart galla samt slem), och därför tvekade även Semmelweis själv innan han publicerade sina rön.

Hans hypotes gick ut på att läkarna, som på den tiden inte tvättade händerna mellan sina olika uppdrag, förde med sig ett infekterande ämne från obduktionsrummet till förlossningskliniken. I dag låter det märkligt att Semmelweis mötte motstånd när han föreslog att det fanns en koppling och ville undersöka sambandet, men så är det ju ofta när man betraktar historien i ljuset av dagens kunskaper. Även om han våndades införde han policyn att läkare som rörde sig mellan obduktionsavdelningen och förlossningskliniken skulle tvätta händerna med en lösning av klorerad kalk. Resultatet blev att dödligheten sjönk drastiskt och hamnade i nivå med övriga kliniker. Man skulle kunna tro att resultatet av Semmelweis tankearbete ledde till omedelbar framgång och ett allmänt accepterande av kunskapen om hur man kan minska dödligheten i barnsäng, men så var märkligt nog inte fallet.

Ett skäl till att han motarbetades var att läkarna inte gärna ville erkänna att de hade orsakat så många dödsfall genom sitt sätt att handla. En annan orsak till att tankarna inte omedelbart accepterades var att det saknades en vetenskaplig förklaring till kopplingen mellan ämnet som kom från liken och barnsängsfebern. Men Kaplan visar att motståndet i lika hög grad var politiskt och kulturellt. Att Semmelweis upptäckter inte accepterades tidigare gjorde att tusentals unga mödrar dog i onödan, vilket framstår som närmast obegripligt med tanke på vad vi vet i dag.

Kaplans bok är pregnant och intressant av många orsaker. Dels visar han hur svårt det är att vinna gehör för nya idéer, särskilt om dessa går på tvärs mot den allmänna uppfattningen, dels visar berättelsen att och hur tankar och teorier hänger ihop med *vem* som presenterar dem. Att Louis Pasteur, som upptäckte antibiotikan och som är mer känd för allmänheten än Semmelweis, utsattes för liknande motstånd framstår i ljuset av den medicinska utvecklingen under senare delen av 1900-talet som ofattbart. Men Kaplan visar att Pasteur bara är en i en lång rad av banbrytande forskare som haft svårt att få gehör för sina rön och upptäckter.

Till skillnad från Semmelweis och Darwin, en annan forskare som figurerar i boken, förstod Pasteur dock vikten av att foga in sina rön i en fängslande berättelse. Många av forskarna som boken handlar om går intressant nog att likna vid barnet i H.C. Andersens saga om den nakne kejsaren. Problemet är att forskarna som verkar inom rådande paradigm agerar som kejsaren i sagan, och eftersom dessa har makt över narrativet krävs det att forskarna som utmanar rådande sanningar både har på fötterna och står på sig. Mycket talar alltså för att det ligger något i det jag hörde på en föreläsning för nyblivna ledamöter i landets högskolestyrelser: att det bara är galna doktorander och professorer som blivit emeritus som vågar säga sanningen. Eftersom boken *I told you so!* utmanar den allmänna uppfattningen om hur det går till inom vetenskapen är det tur att Kaplan skrivit en fängslande berättelse. För boken har verkligen ett viktigt budskap och innehåller väldigt många kloka tankar, som behöver spridas brett i samhället för att värna den akademiska friheten och grundforskningen.

Kvinnor, brukar man säga, tvingas utveckla dubbel kompetens för att verka inom organisationer och för att kunna göra karriär inom en patriarkal struktur. Samma sak med människor som på andra sätt avviker från normen. Vill man som underordnad slå sig fram och göra sin röst hörd krävs att man både kan tala maktens språk och hantera den logik som råder där, utan att

”Karikó var bra på att forska men dålig på att kommunicera och framför allt sälja in och marknadsföra den potentiella betydelsen av sin forskning.”

tappa kontakten med sig själv och det man tror på. Det behöver inte den som uppfyller normen, vilket är en styrka, men också en svaghet på grund av att det man vinner i makt förlorar man i flexibilitet. Den som anses vara klok och uppfattas som en auktoritet på området har lättare att få gehör för nya idéer, medan den som saknar förtroende har svårare. Och det låter klokt och ligger i linje med det så kallade sunda förnuftet, men Kaplan visar med sina tankeväckande exempel att det inte är så som den vetenskapliga kunskapen utvecklas.

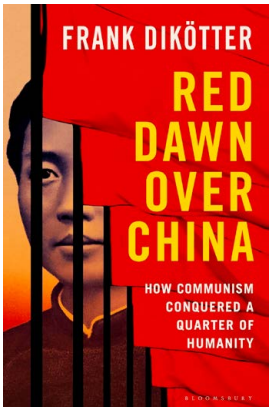
Under läsningen av Kaplans bok är det svårt att inte tänka på Paul Feyerabend och hans klassiska bok *Ned med metodologin!* (1975). Han formulerade en anarkistisk vetenskapsfilosofi som bygger på principen att allt måste vara tillåtet, och han menar verkligen allt. Feyerabend motsatte sig tanken på att det finns något som går att benämna ”den vetenskapliga metoden” eftersom det sättet att se på metod och vetenskapligt arbete begränsar forskares möjlighet att utnyttja den frihet i tanke och handling som krävs för att kunna utveckla ny kunskap. Hans kritik mot uppfattningen att strikta metodregler är nödvändiga för vetenskaplig framgång bygger på händelser i vetenskapshistorien som allmänt betraktas som obestridliga framsteg och som han menar blev möjliga just för att man *bröt* mot gällande regler, vilket Kaplans bok är fylld av exempel på. Feyerabend visar hur tillämpningen av rigida regler faktiskt skulle ha förhindrat den vetenskapliga revolution som regelbrotten sedan ledde till. Han uppmuntrar därför forskare att använda metoder och teorier som är *oförenliga* med väletablerade fakta, och förespråkar en pluralistisk metodik eftersom han menar att detta stärker vetenskapen. Den enda metod som forskare bör använda sig av, menar han, är: *anything goes*. Och den tanken får stöd av Kaplans reflektioner över vardagen i vetenskapen.

I slutet av boken reflekterar Kaplan över något som jag verkligen håller med om har potential att upplösa åtminstone en del av problemen som lyfts fram och belyses. Han menar att man borde se över systemet för finansiering av forskning. I dag vittnar allt fler forskare, till och med forskare som belönats med Nobelpris, om att möjligheten att få medel har minskat drastiskt på senare år. Kaplan skriver att en av USA:s största forskningsfinansiärer visat att chansen för ett vetenskapligt laboratorium att få medel en gång under en femårsperiod sjunkit från 43 procent 2003 till 31 procent 2015. Och i Sverige vill jag minnas att runt 90 procent av alla forskningsansökningar som lämnas in får avslag, vilket lett till att en allt större andel av arbetstiden läggs på att söka medel, i stället för på att bedriva forskning.

Man kan verkligen fråga sig om detta förfarande är bästa sättet att använda samhällets investering i forskning. Kaplan pekar även på riskerna med konkurrensen. Eftersom den forskning som Katalin Karikó (en av Nobelpristagarna i medicin 2023) bedrev om mRNA, vars resultat låg till grund för framtagandet av vaccin mot bland annat covid-19, ansågs kontroversiell hade hon oerhört svårt att få forskningsmedel. Kaplan förklarar det med en olycklig kombination av att Karikó var bra på att forska men dålig på att kommunicera och framför allt på att sälja in och marknadsföra den potentiella betydelsen av sin forskning. Man kan tycka att det borde räcka att forskare är bra på att forska, men om vi inte gör något åt saken är det så här det blir. Kaplans förslag till lösning är att använda lottning för att avgöra vem som får medel, vilket han påpekar inte på något sätt är en perfekt lösning. Boken är å andra sidan full av exempel på problem med nuvarande sätt att organisera det arbete med forskning och utveckling som vi alla är beroende av.

Även om boken är full av exempel på hur forskare som med tiden visat sig vara framstående, på en lång rad olika sätt, har motarbetats fyller Kaplans berättelse mig med hopp. Medvetenhet om problemen är första steget mot en förändring. Och eftersom frågorna som forskarna är upptagna av är oändligt mycket svårare att lösa än uppgiften att försöka undanröja hindren för vissa forskare och deras potentiellt revolutionerande arbete, är situationen långt ifrån hopplös. Jag håller med Kaplan när han skriver att mycket vore vunnet om konkurrensen inom vetenskapen kunde minskas och om friheten försvarades tydligare. Det skulle nämligen öka utrymmet för den kreativitet som är alla banbrytande forskningsgenombrotts moder. ■

***Eddy Nehls** är författare och docent i etnologi.*



Red Dawn over China. How Communism Conquered a Quarter of Humanity
Frank Dikötter
Bloomsbury Publishing, 2026

HISTORIA

Myter och sagor om Kinas kommunistparti

När Mao tog makten var det inte genom något bondeuppror på landsbygden, utan genom terror mot en befolkning som saknade riktiga klassfiender.

*Av **Jojje Olsson***

I Shanghai hade Kinas kommunistparti bara 25 medlemmar år 1929, trots att staden var en av världens största och hem åt över 100 000 arbetare. År 1940 var en av 1 700 kineser kommunister; en utbredning i samma storleksordning som i USA. Länge fanns det fler kommunister per capita i nästan alla europeiska länder – undantaget Nazityskland – än i Kina, där rörelsen började växa på allvar först efter andra världskrigets slut.

Denna sifferexercis är ett av flera exempel som historikern Frank Dikötter radar upp i sin senaste bok om Kinas moderna historia. Denna gång tar han sikte mot den saga – ”fairy tale” – och mytbildning som finns kring kommunistpartiets väg till makten.

Var det verkligen ett folkets parti som blev populärt tack vare jordreformer, och som kämpade mot den japanska invasionen av Kina, för att sedan vinna inbördeskriget mot det korrupta nationalistpartiet Kuomintang tack vare sitt breda stöd från allmänheten?

Knappast, menar Dikötter. Han pekar på hur det under Kinas långa och blodiga inbördeskrig aldrig hände att befolkningen flydde till de områden som kontrollerades av kommunistpartiet. Flykten skedde i stället åt andra hållet, då folk med tiden kom att frukta det ”spår av förstörelse” som kommunisternas plundring och dödande lämnade efter sig.

”Nyckelordet är våld, och viljan att utöva det”, skriver Dikötter. Det handlade aldrig om någon gräsrotsrevolution, eller ens en ideologisk attraktion. Snarare var kommunistpartiet mästare på att ljuga, bedra och sabotera – en aktör redo att nyttja varje medel för att uppnå slutmålet.

Ett ”tillstånd av terror” präglade de områden som kommunisterna lade under sig. Befolkningen delades genast upp i kategorierna jordägare, rika bönder, mellanbönder, fattiga bönder och arbetare. Men kommunistpartiet stötte snart på ett problem. Det fanns inga uppenbara fiender att organisera de fattigaste emot.

Dikötter noterar att jordägare – ”landlord” – var ett främmande koncept. Termen hade importerats från Ryssland och Japan i slutet av 1800-talet. Men i Kina fanns ingen jordägande aristokrati, några godsägare eller något som påminde om Europas livegenskap.

Visst drogs Kinas utfattiga bönder med problem, främst i form av översvämningar, frost och torka samt de krigsherrar eller rövargäng som härjade på landsbygden. Den främsta distinktionen, enligt Dikötter, var inte mellan bonde och jordägare, utan mellan lokalbo och utomstående.

Det fanns därför ”ingen magisk formel” för att lösa landsbygdens problem, och minst av allt en revolution. Men kampmöten organiserades icke desto mindre, där svårigheter användes för att piska upp hat mot alla sorters auktoriteter. I avsaknad av en jordägande klass pekade man ut ”rika”, vilka ofta var svåra att hitta.

Aptiten för urskillningslöst dödande märktes tidigt. År 1927 bildade kommunistpartiet sin första sovjet i Hailufeng i södra Kina. Vid ett hetsigt möte uppmanades var och en av 300 närvarande delegater att döda minst tio klassfiender, och få bönderna att döda ytterligare tio.

”Det är bättre att döda tusen oskyldiga än att en enda skyldig kommer undan”, sade Peng Pai som ledde området. Listor gjordes upp på 28 kategorier

”Vid ett hetsigt möte uppmanades var och en av 300 närvarande delegater att döda minst tio klassfiender, och få bönderna att döda ytterligare tio.”

att ”utrota”, inklusive blinda och obotligt sjuka. Affärsverksamheter med kapital på några tusen kronor beslagtogs och ägarna lynchades. Under fyra månaders skräckvälde dödades 25 000 människor, och minst lika många flydde.

Dikötter har tidigare skrivit tre böcker – kända som *the People's Trilogy* – om hur kommunistpartiet under Mao Zedong terroriserade Kinas befolkning. För den som är bekant med hans prosa är katalogen över övergrepp inte främmande. Barnamord, tortyr och levande begravda beskrivs torrt och sakligt. Folk får sina ögon urgröpta och inälvorna utskurna.

Liksom i tidigare verk har den nederländske historikern också här dykt djupt in i arkiven. Bland källorna märks över 300 volymer av interna partidokument från 1923 till 1949, som han kallar ”en ojämförbar grund” för kunskap om kommunistpartiets historia. De sammanställdes av partiet i början av 1980-talet och var menade för internt bruk men dök ändå upp i Hongkong, där Dikötter sedan början av 2000-talet varit professor vid stadens främsta universitet.

Bland källorna finns även brev och rapportering från utländska diplomater samt material från det kinesiska nationalistpartiet Kuomintangs arkiv i Taiwan och information från Moskva om Kominterns verksamhet i Kina.

Komintern – eller den kommunistiska internationalen – grundades 1919 för att främja en världsrevolution. Man började genast kultivera kontakter i Kina, vars kommunistparti grundades 1921. Men Josef Stalin var en nyckfull partner. Han såg Kinas nationalistparti som en värdefull partner för att få bort krigsherrar och imperialister från Kina.

Därför tvingade Stalin fram ett slags enad front där kommunisterna sökte medlemskap i nationalistpartiet, vars militära stöd från Moskva villkorades med att kommunisterna välkomnades.

Komintern hann i alla fall med att utse en 32 år gammal Mao Zedong till chef över ett institut som utbildade aktivister för att organisera bönderna. Året därpå kollapsade den oheliga alliansen, enligt uppgift eftersom Sovjetunionen skickat stora mängder vapen tillsammans med militära och politiska rådgivare till Kina för att understödja en kommunistisk revolution.

Kommunisterna tvingades nu under jorden efter misslyckade strider mot den bättre utrustade nationalistarmén. Stalin uppmanade kommunisterna att forma en egen armé och etablera en bas i södra Kina. Men nationalismen hade större dragningskraft i Kina, dels av historiska anledningar, dels för att nationalistpartiet 1928 lyckades ena landet genom att slutligen besegra alla krigsherrar.

Nationalistledaren Chiang Kai-shek nötte långsamt ner kommunisterna, som 1934 desperat lyckades bryta en sista inringning. Efter den mytomspunna långa marschen – vars våld och kaos Dikötter ingående skildrar – upprättades en revolutionär bas i Yan'an i norra Kina året därpå. Kommunistpartiet hade nu 40 000 medlemmar och åtnjöt samma folkliga popularitet som ”en obskyr religiös sekt eller ett mindre hemligt sällskap”.

Vid det här laget hade Kuomintangs ledare dessutom fått andra problem på halsen. År 1931 ockuperade Japan Manchuriet. Spänningarna tilltog, liksom kraven på att försvara Kina tillsammans – så även inom själva nationalistpartiet.

År 1936 kidnappades Chiang av sin egen general Zhang Xueliang. Den unge generalen krävde en enad front för att släppa sin ledare, vilket säkrade kommunisternas överlevnad.

Nu visade sig kommunistpartiets tidiga expertis inom propaganda. Ett särskilt viktigt bidrag till den mytbildning som räddade partiet var 1937 års publicering av Edgar Snows *Röd stjärna över Kina*, vars titel Frank Dikötter själv leker med i sin. Den amerikanske journalisten beskrev Mao Zedong som en ödets man, framkallad av historiska krafter för att bringa ordning i Kina. Han sades vara ett ”ansenligt geni”, med outtröttlig energi, som lade föga vikt vid sitt personliga liv men var förbluffande noggrann i att utföra sin plikt.

Edgar Snow var, förstås, handplockad av kommunistpartiet för att tillbringa månader i den isolerade bas av grottor där de gömde sig undan andra världskriget. De ställde stränga krav och redigerade hans texter.

Ändå verkade Edgar Snow uppriktigt tro på den propaganda han matades med, och lämnade den revolutionära basen övertygad om att han varit gäst hos en samling reformvänliga demokrater som målmedvetet kämpade mot den japanska invasionen.

Enligt Dikötter var det *Röd stjärna över Kina* som ”gjorde Mao till ett hus-

Forts. →



FOTO: GETTY IMAGES

Propagandan beskrev Mao Zedong som ”en ödets man”.

hållsnamn och utgjorde grunden för alla efterföljande skildringar av kommunistpartiets framväxt och därmed indirekt även det moderna Kinas historia”. Efter publiceringen fortsatte Mao att skriva essäer om flerpartisystem, allmän rösträtt och andra demokratiska rättigheter. Fler journalister och diplomater bjöds in till Yan’an, där de storögda drog samma slutsats som Snow efter att ha tagits på regisserade rundresor i området.

Bakom kulisserna såg dock verkligheten annorlunda ut. Snart kom kommunisterna att utnyttja Japans fullskaliga invasion 1937 för att expandera i norra Kina. Man stred måttfullt mot japanerna och attackerade i vissa fall nationalisternas trupper. Men framför allt så terroriserade man landsbygden för att lägga områden under sig.

”Folk är rädda för japanerna, så de följer dem. Om folk är mer rädda för oss än för japanerna, så kommer de att följa oss!” Så sade Zhao Shangzhi, en ledande kommunistrebell i japanska områden i norra Kina. Hans män brände och hängde bybor som misstänktes samarbeta med japanerna. Senare övergick man till att förstöra hela byar. Kvinnor och barn massakrerades med kulsprutor; stora högar byggdes av liken.

Även kommunistpartiets egen rapport påpekade att dessa rebeller ”agerade som fascister i färd med att utrota en ras”. Ändå döptes en stad efter Zhao Shangzhi, där det än i dag står en staty av honom som frihetskämpe.

På själva basen i Yan’an pågick en ideologisk reningskampanj i början av 1940-talet. Snarare än att demokrati utvecklades så blev tusentals partimedlemmar torterade och avtvingade erkännanden. Ingen kritik mot Mao Zedong tilläts.

Ändå köpte journalister och akademiker bilden i *Röd stjärna över Kina* utan ifrågasättanden. Och de var i gott sällskap. För boken fick opinionen att skifta från Kuomintang till kommunistpartiet även bland västerländska toppolitiker.

General George C. Marshall – skickad som president Harry Trumans särskilda sändebud till Kina i slutet av 1945 – trodde att kommunisterna var ”reformatorer från landsbygden som kan hjälpa till att forma ett demokratiskt Kina”. Han pressade Chiang Kai-shek att ingå en koalitionsregering med Mao Zedong och förhandlade fram en fyra månader lång vapenvila just efter andra världskrigets slut som gav kommunisterna livsviktigt andrum.

Chiang Kai-shek fick vidare veta att allt stöd från USA stod och föll med denna vapenvila samt koalitionsförhandlingarna med kommunisterna. Året därpå införde president Truman ett vapenembargo mot Kuomintang, då båda sidor allt oftare bröt mot vapenvilan.

Frank Dikötter menar att kommunistpartiet endast spelade ”en marginell roll” i Kinas historia från sitt grundande fram till andra världskrigets slut. Ett par dagar efter att USA fällt sin första atombomb över Japan vällde en miljon sovjetiska soldater in i Manchuriet. De tog enkelt över japanska områden, vapen och infrastruktur.

Medan Mao Zedong låtsades förhandla med en bakbunden Chiang Kai-shek gjordes det i hemlighet upp att Maos soldater skulle få ta över dessa vapen då Sovjetunionen drog sig tillbaka från Kinas territorium i enlighet med Jaltaavtalet.

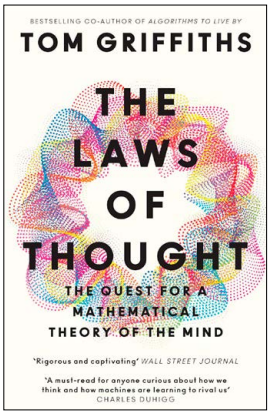
Moskva hade, formellt 1935, övergett världsrevolutionen till fördel för en global allians mot fascism. Men nu var det hotet ur världen. Man beväpnade och utbildade Kinas kommunistarmé, som nu kunde gå från gerillaverksamhet till konventionell krigföring.

Det fullskaliga inbördeskriget pågick 1945–1949 och präglades av samma hänsynslöshet som tidigare strider. 1948 års belägring av Changchun – tidigare huvudstad i det japanska Manchuriet – framhålls av Frank Dikötter som den allra viktigaste händelsen under detta krig.

Befälhavaren Lin Biao beordrade att Changchun skulle bli ”dödens stad”. 160 000 civila dog av svält och sjukdom. Föraktet för människoliv satte tonen för den fortsatta konflikten. Civila flydde till städerna, där de blev en börda för nationalistregeringen att föda och skydda. Snarare än någon bonderesning så var det vinnande konceptet vad Dikötter kallar ”omoralisk applicering av militär strategi”.

Att Kina var stöpt i elände och död är viktigt. Men Dikötter pekar ut något avgörande, nämligen att kommunistpartiet såg till att bönderna fick blod på sina händer och därmed blev delaktiga i revolutionen. Något som han torrt konstaterar fortsatte långt in på 1970-talet. ■

***Jojje Olsson** är författare och skribent.*



The Laws of Thought. The Quest for a Mathematical Theory of the Mind
Tom Griffiths
Henry Holt, 2026

PSYKOLOGI

Det mänskliga tänkandet är mer än bara logik

Artificiell intelligens har förmågan att trovärdigt återskapa mänskligt språkbruk. Det innebär inte att det kan likställas med vår tankeverksamhet.

Av ***Helena Granström***

Kan den mänskliga tanken begripa den mänskliga tanken? Om svaret inte är givet har i alla fall insatserna från historiens epistemologiska optimister varit både många och hängivna. I synnerhet mot bakgrund av hur naturvetenskapen kommit att utvidga sina förklaringsmodeller till att omfatta alltmer av människans omvärld, verkar det heller inte otroligt att den förr eller senare ska kunna om inte lägga under sig så åtminstone närma sig en förståelse också av hennes inre.

Frågan om att förstå tänkandet är ju till att börja med inte riktigt densamma som frågan om att begripa medvetandet: Medan den senare uppgiften präglas av svårigheten i att åstadkomma en objektiv beskrivning av subjektiviteten själv, är intelligensens eller tänkandets natur i långt högre grad möjlig att approchera med naturvetenskapens etablerade metoder.

Faktum är att tänkande, i bemärkelsen komplex informationsbearbetning, inte ens med nödvändighet måste vara kopplat till någon medveten upplevelse, vilket de senaste decenniernas utveckling av så kallad artificiell intelligens har gjort tydligt. Begrepp som ”inlärning” och ”språkförståelse” är i viss mening tomma när de inte hänvisar till ett medvetet subjekt med förmågan att verkligen förstå, men trots det är det fullt möjligt att undersöka hur inlärning sker eller hur ord får sin mening utan att behöva befatta sig närmare med medvetandets svåra problem.

I boken *The Laws of Thought* tecknar den australiske professorn i psykologi och informationsteknologi Tom Griffiths en detaljerad historik över hur försöken att överblicka dessa och andra kognitiva fenomen har sett ut. Hans berättelse tar sin början i 1600-talsgeniet Gottfried Wilhelm Leibniz försök att med utgångspunkt i Aristoteles syllogismer finna en matematisk teori för den mänskliga tanken. Med sina uppställningar av två premisser som med den rationella tankens hela nödvändighet leder till en viss slutsats lade den antike filosofen grunderna för logiken redan några århundraden före vår tideräknings början. Med ett klassiskt exempel:

Alla människor är dödliga.
Sokrates är en människa.

Alltså är Sokrates dödlig.

I och med sin vidareutveckling av Aristoteles tankesystem blir Leibniz en tidig representant för ett synsätt som sedan skulle komma att dominera under en lång period, nämligen det att logiken utgör intellektets grund.

Leibniz lyckades trots idoga försök aldrig med sitt företag att matematisera tanken: Den som knappt två sekler senare skulle lyckas var matematikern George Boole, i och med bygget av det som sedermera blivit känt som boolesk logik. Genom denna hade han, med Griffiths ord, slutligen fullbordat Leibniz strävan att ”omvandla Aristoteles till aritmetik”.

Det kanske mest häpnadsväckande med detta resultat är, som Griffiths också påpekar, logikens förmåga att omvandla syntax till semantik, det vill säga det faktum att det på grundval av en utsagas form är möjligt att dra slutsatser om giltigheten hos dess innehåll. Med andra ord gör logiken det möjligt att utröna huruvida en utsaga är sann eller falsk enbart genom att tillämpa vissa

Forts. →



Tankeverksamhet kan göra det omöjliga möjligt.

FOTO: ALAMY



”Om man förstår tänkandets mekanismer måste man väl också kunna återskapa dem, på samma sätt som förståelse av aerodynamikens lagar gör det möjligt att bygga jetplan?”

givna regler: Vi har, som det verkar, funnit ett formellt system som verkligen förmår fånga tänkandets dynamik.

Och när denna dynamik väl har fångats, konstaterar Griffiths, finns inte längre något som binder den vid det mänskliga sinnet. Om tänkandet är resultatet av att följa vissa på förhand uppsatta regler, finns det ingenting som säger att det inte kan utföras ”på ett ark papper, på ett spelbräde, eller inuti en maskin”.

Men är då människan verkligen enbart ett verktyg för logiken? För den som betraktar hennes faktiska beteende tycks det finnas goda skäl att tvivla. Men trots detta kom tolkningen av intellektet som ett system av symboler och regler att visa sig enormt fruktbart, med historiska höjdpunkter som matematikern Alan Turings universella beräkningsagent, den så kallade Turingmaskinen.

En annan seger för den logiskt orienterade synen på tänkandet var lingvisten Noam Chomskys introduktion av ett hierarkiskt system för att förstå mänskligt språk, och i synnerhet den så kallade generativa grammatik som gjorde det möjligt att använda grammatiken som ett redskap inte enbart för att beskriva språkliga strukturer, utan för att alstra dem.

Över huvud taget visar Griffiths redogörelse att försöken att förstå den mänskliga tanken i många sammanhang har tagit sig uttryck som försök att förstå det mänskliga språket: en ansats som författaren inte ägnar någon närmare granskning, men som i sig möjligen skulle kunna problematiseras. Inte minst många av de matematiker som direkt eller indirekt bidragit till att skapa verktygen som gör det möjligt att representera tänkande och språk vittnar om den grad i vilken deras tänkande sker i bilder, eller på annat sätt utan ord.

Men oavsett vilket är antagandet om språket som bärare av intellektet i högsta grad aktuellt än i dag, då system som Chat GPT anses uppvisa ”gnistor av medvetande” enbart på grundval av sin förmåga att (åtminstone till stora delar) trovärdigt återskapa mänskligt språkbruk.

Men sina framgångar till trots visade sig det logiska förhållningssättet så småningom ha allvarliga brister som en beskrivning av tänkandet. Medan det i vissa sammanhang – som matematisk bevisföring och språklig meningsbyggnad – tycktes fullgott, stod dess ivrare handfallna inför andra typer av fenomen, som till exempel taligenkänning, kategoribildning, språkinlärning och tolkning av visuella intryck. Den information som det intelligenta systemet, i detta fall människan, tillhandahålls är inte i något av dessa fall tillräcklig för att någon entydig logisk slutsats ska kunna dras: med enbart logiken som redskap skulle mänskliga synintryck förbli obegripliga, helt enkelt eftersom ingenting entydigt kan sägas om vad som är rätt sätt att tolka dem. Det mänskliga sinnet tillåter sig, med andra ord, att dra slutsatser som logiken inte skulle godkänna – och det visar sig alltså dessutom vara tur att så är fallet.

Detta andra, i någon mening friare, sätt att komma till slutsatser finns närvarande redan hos Aristoteles, som gör frekvent bruk av möjligheten att dra allmänna slutsatser utifrån enskilda fall, och därigenom erbjuder ett tidigt exempel på en av den vetenskapliga metodens mest centrala delar, nämligen induktionen. Det induktiva resonerandet saknar den logiska deduktionens tvärsäkerhet, men kan å andra sidan vara behjälpligt när grunderna för en logisk slutsats saknas. Också Boole erkände villigt dess kraft när han konstaterade att ”[d]et sista och högsta steget i vetenskapens framskridande är reduktionen av fenomenens sekundära lagar till en högre och mer allmängiltig lag”.

Det är, menar han, genom induktion som vi förmår utvinna allmänna kunskaper utifrån det specifika, och denna förmåga utgör ”det främsta uttrycket för intellektets kraft”.

Det är också genom att låna något av denna mänskliga förmåga som samtidens AI-system har kunnat bli så framgångsrika. De omsätter i praktiken det förslag som Alan Turing framförde redan 1950, nämligen att programmerarna i stället för att ”försöka skapa ett program som simulerar en vuxen hjärna, skulle försöka skapa ett som simulerar ett barns”. Om ett sådant program sedan utsattes för rätt form av utbildning skulle man, resonerade Turing, så småningom ha uppnått sitt mål att reproducera en vuxen människas tänkande. Det är en strategi som kan sägas ha fungerat, om än inte fullt ut: Där ett barn har förmågan att tillägna sig ett ord eller koncept

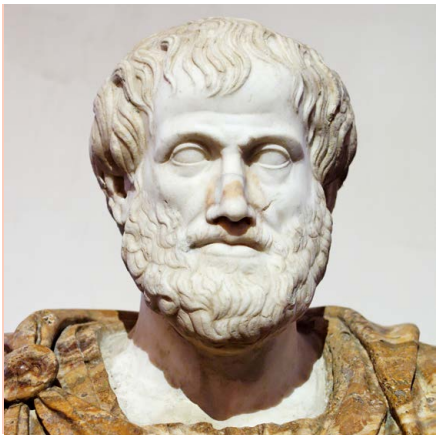


FOTO: WIKIMEDIA COMMONS

Aristoteles syllogismer låg till grund för en matematisk teori för tänkandet.

efter att bara ha mött det någon enstaka gång, kräver samtidens självlärande system ofta en massiv datamängd för att uppnå samma nivå. Men att de alls har förmågan att nå den är alltså till stor del tack vare deras induktiva angreppssätt: De språkliga neurala nätverk som används i dag bildar till exempel sina alltmer övertygande meningar genom att bedöma vilket ord som mest troligt bör bli det nästa, baserat på de ord som dittills förekommit. Det är en uppgift som till sin natur är underdeterminerad, lite på samma sätt som uppgiften att utvinna meningsfulla strukturer ur ett knippe synintryck. Lösningen, därmed, är inte deduktivt logisk, och i de flesta fall inte heller entydig; men den finns.

Griffiths gör elegant bruk av en av Edgar Allan Poes noveller, ”Morden på Rue Morgue”, för att illustrera skillnaden mellan deduktion och induktion, liksom för att demonstrera kraften hos det senare tankesättet. I novellen framkommer det i ett skede att mördaren har tagit sig in till sina offer genom att klättra uppför en lyktstolpe, och Griffiths formulerar följande aristoteliska syllogism: Om förövaren var en orangutang skulle han ha kunnat klättra upp till fönstret. Förövaren klättrade upp till fönstret. Alltså var förövaren en orangutang.

Som övning i logik betraktat utgör detta ett skolboksexempel på ett felaktigt resonemang – men att för den skull avfärda det som felaktigt är alltför simpelt. Tvärtom visar sig den mänskliga förmågan att överskrida given information central för en mångfald av intellektuella och perceptuella förmågor, och Griffiths bok utgör i någon mening ett på en gång nyanserat och engagerat försvarstal för giltigheten i denna ”felaktiga slutsats”.

De tänkesätt som bryts mot varandra i boken utgör, rätt förstådda, komplement snarare än konkurrenter till varandra: å ena sidan logikens regler och symboler, å den andra det induktiva förhållningssätt som teoretikerna så småningom skulle komma att omsätta i så kallade neurala nätverk, system som med utgångspunkt i den mänskliga hjärnans funktion skulle komma att såväl belysa som överskrida det mänskliga tänkandet.

Den tredje komponent som i Griffiths narrativ slutligen förmår sammanfoga dessa till synes väsensskilda angreppssätt är sannolikhetsteorin, i synnerhet den så kallade bayesianska sannolikhetsläran, som erbjuder en metod för att uppdatera de sannolikheter som tilldelas olika utfall – oavsett om det är infogandet av ett ord i en viss språklig kategori eller ett mystiskt mord begånget av en akrobatisk gärningsman – på grundval av tillgänglig information.

Med hjälp av denna teori, formulerad av pastorn Thomas Bayes redan på 1700-talet, kan Griffiths elegant visa hur Poes protagonist, rent matematiskt, har rätt i sin häpnadsväckande slutsats.

Griffiths förmedlar med lätt hand dessa och andra centrala idéer, samtidigt som det krävs ett visst mått av tålamod för att nå fram till dem: På den samvetsgranne fackmannens vis redovisar författaren namn och biografi för i princip varje psykolog, kognitionsvetare, datavetare och matematiker som någonsin lämnat ett bidrag till ämnet.

Det är, i varje enskilt fall, snyggt och rättframt utfört, men summan av allt detta blir möjligen till en tyngd som inte gynnar texten som helhet.

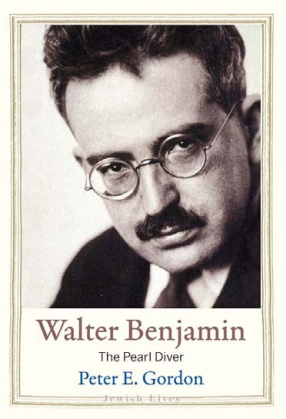
Ett av de centrala budskap jag tar med mig från Griffiths är behovet av att tänkandets problem, om det ska kunna angripas alls, angrips från flera håll samtidigt. I den meningen är symboler och regler, de neurala nätverkens i någon mening regellösa inlärning och sannolikhetsteorin alla lika avgörande delar.

Kvar dröjer sig också hans lakoniska svar på frågan om hur allt detta förhåller sig till samtidens AI-system: Om man förstår tänkandets mekanismer måste man väl också kunna återskapa dem, på samma sätt som förståelse av aerodynamikens lagar gör det möjligt att inte bara begripa fåglars flykt, utan också bygga jetplan?

Visst, instämmer Griffiths – men att vi därmed ska föreställa oss att dessa maskiner ska kunna återskapa årmiljoner av evolution är något helt annat. Jetplan pickar, trots allt, inga maskar; de varken parar sig, bygger bon, lägger ägg eller tar hand om sina små: ”Men de gör ett fint jobb med att flyga från en plats till en annan.”

I dessa korta rader undrar jag om det inte finns mer realism att hämta i AI-frågan än i de flesta avsevärt mer utförliga avhandlingar. ■

Helena Granström *är fil.mag. i teoretisk fysik och fil.lic. i matematik.*



Walter Benjamin. The Pearl Diver
Peter E. Gordon
Yale University Press, 2026

KULTURHISTORIA

Benjamin stod närmare Jerusalem än Moskva

Kritikern och essäisten Walter Benjamins berömmelse växer stadigt, liksom litteraturen om honom. En nyskriven introduktion förklarar hans egenart på ett utmärkt vis.

*Av **Carl Rudbeck***

Walter Benjamin dog den 26 september 1940. Han var då på flykt undan nazisterna. Han försökte ta sig över den franska gränsen mot Spanien för att ta sig vidare till Portugal. Där hoppades han kunna ta en båt till Kuba eller USA. Som så ofta i sitt liv hade Benjamin otur – just den dagen var gränsen stängd. Hellre än att skickas tillbaka och fängslas svalde han en dödlig dos morfin.

Vid sin död var Benjamin långt ifrån okänd. I en förvisso begränsad krets hade han anseende som en lika insiktsfull som egensinnig kritiker av tysk och fransk litteratur, men också som kritisk betraktare av den onda tid som var hans. Ingen hade väl då kunnat ana hur hans berömmelse skulle komma att växa postumt. De samlade kritiska utgåvorna av hans verk blir för varje gång alltmer omfattande. Böckerna om honom har blivit en egen liten industri, där man ännu inte verkar ha uppnått *the point of diminishing returns*.

Benjamins verk är dunkelt och inbjuder till ständigt nya läsningar, och det av vitt skilda typer. Somliga vill göra honom till en föregångsman inom marxistisk eller åtminstone marxisant litteratur- och samhällsanalys. Andra menar att den sidan av honom endast var ett mer eller mindre opportunistiskt utanverk för att ställa sig in hos vänner som Bertolt Brecht eller älskarinnor som den lettiska regissören Asja Lācis. I själva verket skulle Benjamin i grund och botten ha varit en judisk mystiker som hellre tänkte och skrev i teologiska termer än i marxistiska.

Båda läsningarna kan anföra texter som stöder just deras tolkning, men mitt intryck är att sanningen ligger närmare Jerusalem än Moskva.

Exakt var man placerar den är till sist kanske inte av avgörande betydelse, för det viktiga är den spänning mellan till synes oförenliga tanketraditioner, mellan metafysik och materialism, som genomsyrar hans verk. Man vet aldrig var man har Walter Benjamin.

Ett nytt klargörande försök att för de fåkunniga förklara hans egenart är Peter E. Gordons alldeles utmärkta och koncisa översikt *Walter Benjamin. The Pearl Diver.* Gordon, som undervisar vid Harvard, har redan utmärkt sig som kommentator av europeiskt tänkande, bland annat genom sin bok *Continental Divide*, där han mästerligt rekonstruerar den mytomspunna debatten mellan Ernst Cassirer och Martin Heidegger i Davos 1929.

Hans nya bok ingår serien Jewish Lives – kortfattade porträtt av framstående judar, från Abraham och Moses till Karl och Groucho Marx.

På 200 sidor lyckas han sammanfatta det väsentliga i Benjamins liv och verk. Han lånar Hannah Arendts beskrivning av honom som en pärlfiskare – en som dyker ner under ytan för att ur djupet hämta upp bortglömda och okända skatter.

Denna bild gäller många kritiker, men den är sällsynt väl tillämplig på Benjamin. Då kanske allra tydligast i *Passagearbetet,* där han dök ner i 1800-talets Paris och dess arkader. Boken är ett väldigt oavslutat (och antagligen oavslutbart) montage av citat, där stort och smått, högt och lågt blandas och där små detaljer visar sig innehålla stora sanningar. När Benjamin väl har fiskat upp ett ofta till synes banalt citat sätter han det i ett sammanhang som kan ge det en sällsam lyster. Gordon visar hur liv och verk påverkade varandra. Benjamin föddes 1892 i Berlin i en välbärgad, borgerlig

”Gordon lånar Hannah Arendts beskrivning av honom som en pärlfiskare – en som dyker ner under ytan för att ur djupet hämta upp bortglömda och okända skatter.”

judisk familj. Allt verkade vara utstakat för en framgångsrik karriär inom universitetsvärlden. Redan tidigt hade han ambitionen att bli sin tids främste kritiker av tysk litteratur. Han skrev en framgångsrik avhandling om romantikens konstkritik, men för att få en tjänst vid ett universitet krävdes ytterligare en avhandling. År 1925 framlade han sin bok om det tyska sorgespelets ursprung. Många anser att detta är hans viktigaste verk, som i visserligen svårtillgänglig form sammanfattar hans metodiska och ideologiska övertygelser. På dessa punkter hittade han inspiration hos den milt uttryckt konservative juristen Carl Schmitt, som menade att den moderna politikens begreppsapparat bestod av sekulariserade teologiska begrepp. Detta tyska *Trauerspiel* är ofta en allegori över alltings förgänglighet; allt dör och försvinner. Shakespeares ord sammanfattar sorgespelet som ”a tale full of sound and fury, signifying nothing”. Sorgespelet utmynnar i en oändlig rad av tomma förhoppningar. Hans avhandling blev inte godkänd. Därmed var en akademisk karriär utesluten.

Resten av sitt liv framlevde han som landsflykting. Paris blev hans fasta punkt, men där gjorde knappa omständigheter att han hela tiden var tvungen att leta efter billigare boende. Han kunde inte längre räkna med finansiellt stöd från familjen. Nazismens framfart gjorde det snart omöjligt för honom att hitta uppdragsgivare i Tyskland. Dessutom försämrades hans hälsa.

Hans nära vän, den store historikern och kännaren av judisk mystik Gershom Scholem såg tidigt inte bara Benjamins egenart utan också vart Europa var på väg. Scholem flyttade till Palestina och uppmanade och uppmuntrade sin vän att följa honom dit. Benjamin kom hela tiden med undanflykter om varför han inte just då kunde flytta dit, men kanske nästa år ... Så höll han på tills det var för sent.

Theodor Adorno var en annan vän, men kanske också något av en rival. Adorno och hans krets blev snart en av Benjamins viktigaste inkomstkällor. Det var inom den kretsen han publicerade några av sina mest betydande arbeten, men sällan utan problem. Efter att ha skickat in ett storslaget arbete om Baudelaire fick han bannor för att det inte var tillräckligt dialektiskt. Benjamin anklagades för att alltför mekaniskt se sammanhang mellan ekonomi och dikt. Han hade hamnat, skrev Adorno brutalt, ”i korsningen mellan magi och positivism”.

Den tredje vän som kom att ha inflytande på Benjamin var Bertolt Brecht, och det till Scholems och Adornos förfäran. Benjamin var ofta och hälsade på hos Brecht i Danmark. Att vara nära vän samtidigt med dessa tre måste ha varit närmast omöjligt. Benjamin och Scholem beundrade Kafka, medan Brecht avfärdade honom som ”en oattraktiv figur – en bubbla på ytan av träsket av Prags kulturliv – inget annat.”

När Benjamin först kom i ropet på allvar i slutet av 1960-talet var det främst för sina marxistiska uppsatser, där han inte drog sig för att syssla med den populärkultur som Adorno så föraktade och väl inte riktigt förstod. I några av dessa texter visade han hur nya tekniska sätt att mångfaldiga konstverk har förändrat vår syn på vad konst är och kan göra – konstverket hade förlorat sin aura. Vi närmar oss det inte längre med den nästan religiösa vördnad som sägs ha utmärkt en traditionell konstupplevelse. Verket var inte längre unikt.

När det massproduceras tenderar upplevelsen att bli en annan; vördnaden förvandlas till en form av förströelse. Ställda framför en duk av Mark Rothko känner många än i dag ett slags religiös vördnad; en massproducerad affisch av samma konstverk ägnar vi en förströdd blick. Konsten har blivit underhållningsindustri.

Denna ganska handfasta materialism levde hela tiden sida vid sida med en närmast mystisk historiefilosofi eller, kanske bättre uttryckt, historieteologi. I en av sina sista texter skrev han att ”framtiden består inte av homogen, tom tid. Varje sekund var den lilla port i tiden där Messias kunde träda fram”.

I sin bok beskriver Gordon väl hur Benjamins speciella och mångfasetterade sätt att nalkas litteratur var alltför personligt för att bilda skola. Han har förblivit en kritisk solitär. Gordon påpekar att han har valt att bortse från de mindre sympatiska dragen hos Benjamin – hans notoriska otrohet, hans spelberoende, hans sätt att göra sig av med vänner när de inte längre var till nytta för honom. Men den som vill veta mera om detta har flera omfattande biografier att tillgå. Vad Peter Gordon åstadkommit är en förträfflig pedagogisk introduktion som förklarar utan att otillbörligt förenkla. ■

***Carl Rudbeck** är fil.dr i litteraturvetenskap.*



AXESS PODD

För dig som vill ha både bredd och djup och som gillar vetenskap, bildning och tradition.



AXESS ESSÄ

Inlästa essäer, krönikor och recensioner från magasinet. Inläsare är **Thomas Lunderquist**.



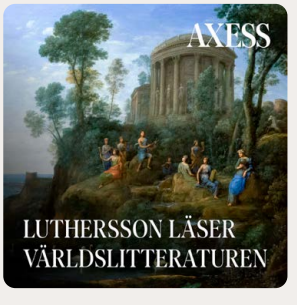
FÖRR ELLER SENARE

En historiepodd om de långa linjerna som gör samtiden mer begriplig i historiens ljus, med **PJ Anders Linder.**



AXESS EXPEDITION

En podd om upptäcktsresande, deras öden och äventyr, med **Blanche Sande** och **André Casselbrant**.



LUTHERSSON LÄSER VÄRLDSLITTERATUREN

Samtal om litterära klassiker och författarskap med **Peter Luthersson** (inspelat för Axess Television).



BOKSAMTAL

Författarintervjuer om den mest intressant facklitteraturen i Axess Magasins monter på bokmässan.

AXESSPODD

axess.se/podcasts

Vett & etikett

med **Edward Blom**



Ännu för 75 år sedan täckte man in de allra flesta bjudningar med klädkoderna ”högtidsdräkt” (frack med mera), ”förmiddagsdräkt” (jaquette), ”aftondräkt” (smoking) och ”kavaj” (mörk kavajkostym). I dag upplevs denna klädsel som överklädd på de flesta vanliga middagar och enklare fester. Men behovet att få till en någorlunda likartad stilnivå på de närvarandes klädsel är lika starkt som förr. Så vad skriver man då i inbjudan?

Sedan mitten av 1900-talet har många mer informellt använt klädkoden ”blazer” eller ”udda kavaj”, något som sedan 1970-talet får räknas som officiell klädkod. ”Udda” betyder i detta fall absolut inte ”besynnerlig” – utan att kavajen och byxorna inte hör ihop, som i en kostym, utan är av olika tyg eller färger.

Ska man vara strikt stipulerar denna klädkod även att byxorna inte bör ha synliga sömmar (som på jeans och chinos), att man bär skjorta i valfri färg, med eller utan väst, samt slips, fluga eller ascot (plastrong).

”Udda kavaj” är ett mycket bredare begrepp än de äldre klädkoderna. Det kan innefatta allt från en snobbig klubblazer med dubbla rader guldknappar, vit skjorta, slips och pressvecksbyxor av ylle (”cocktailuniformen”) till en lantlig tweedkavaj med armbågslappar, beige skjorta, slipover, ascot och manchesterbyxor. Det ger på många sätt en härlig frihet, men kräver också att man förstår att anpassa sig efter årstid och sammanhang. Vill man precisera den förväntade klädseln ytterligare i inbjudan kan man komplettera klädkoden med en friare formulering, exempelvis: ”Klädsel: udda kavaj (Värden kommer i tweed)”.

Klädkoder beskriver dock bara herrarnas plagg, så vad ska då damerna bära? För kvinnor innebär ”udda kavaj” helt enkelt allting som är lite finare än det man har när man gör vardagsärenden. En fin kjol och blus, byxa, dräkt, kavaj eller enklare klänning går alla lika bra – men det ska inte kännas alltför uppklätt, utan vara plagg man skulle kunna ta på sig om man ville vara elegant på en söndagspromenad, gå till ett arbete inom kultursektorn eller på en teaterföreställning när det inte är premiär.

> ”Ett dilemma i vår tid är att kvinnor ofta klär sig över klädkoden och männen under.”

Men även här måste man anpassa sig till tillfället: ”Udda kavaj” vid drinkar i Grand Hôtels festvåning innebär att de flesta herrar går i klubblazer och damernas klänningar börjar närma sig cocktailklänningsnivå, medan samma klädkod för en enklare hemmafest innebär kjol/byxa och blus/tröja eller en snyggare vardagsklänning.

Ett dilemma i vår tid är att kvinnor ofta klär sig över klädkoden och männen under. När klädkod inte sätts ut blir asymmetrin än mer märkbar: På stans barer kan man se hela sällskap av damer som tycks klädda för ett party hos ”The Great Gatsby”, medan deras kavaljerer snarare ser ut som om de var på väg till garaget för att meka.

En nackdel med ”udda kavaj”-koden är att den utesluter lättsamma kostymer. Vill man att gästerna även ska kunna välja en linnekostym eller en ljust färgad kostym kan man i stället använda klädkoden ”ljus kostym”. För större frihet går det bra att kombinera två koder: ”ljus kostym eller udda kavaj”.

På senare år har det blivit vanligt att använda amerikanska klädkoder i Sverige, något jag skarpt skulle avråda ifrån. De riskerar att bli såväl oprecisa som malplacerade utanför USA. Vad värre är är att klädkoder som ”smart casual” eller ”business casual” visserligen lägger sig på en nivå motsvarande ”udda kavaj”, men samtidigt förbjuder all trivsam klädsel. Man ske se ut som en nedklädd businessman på någon sorts firmarepresentation. Engelsk tweed och manchester, tyskt lantmode, italienska sammetskavajer, linnekostymer och all klädsel i andra färger än vitt, grått, svart, blått och beige går bort – liksom fluga och ascot.

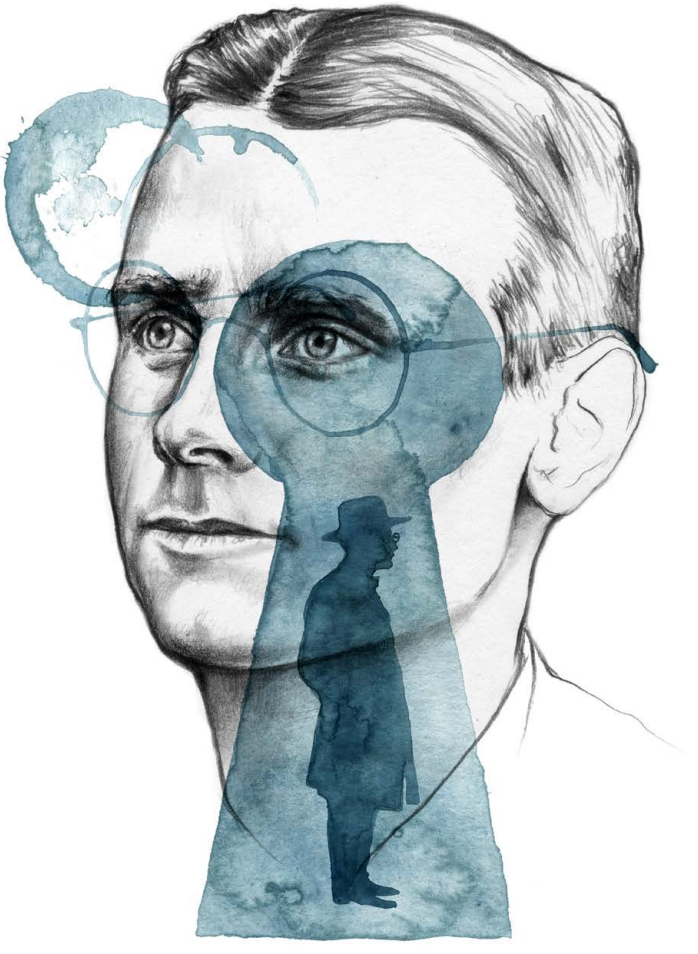
Det är som om inbjudan vill utestänga alla skönandar, filosofer och personer med individuell klädsmak! På spinnsidan är det inte fullt så illa, men även här försvinner de trevligaste klänningarna då allt ”business casual” ska kännas kallt, neutralt och affärsmässigt.

Slutligen, får man hitta på egna klädkoder? Jo, det får man. Precis som man får bjuda gäster på maskerad. Men man måste vara ytterst tydlig, så att folk förstår vad man menar. Och har man en klädkod som ”Brideshead”, ”lila” eller ”1980-tal” måste man inse att många gäster kommer att tvingas köpa nya kläder, som kanske bara kan användas på denna enda fest.

Har man ställt de kraven på gästerna måste också festarrangemanget ligga på en motsvarande hög nivå. ■



***Edward Blom** är gastronom och kulturhistoriker.*



VÄRD ATT MINNAS: **STANISLAUS JOYCE**

Den hjälpsamme lillebrodern

Stanislaus Joyce skildrade i boken *My Brother's Keeper* sin egen och brodern James uppväxt i en gravt dysfunktionell familj.

Av ***Tommy Olofsson*** *Illustration* ***Julia Szulc***

Det finns en rad syskon som har lockat varandra till kreativa stordåd, endera i kraft av ömsesidig stimulans eller i mer eller mindre bitter konkurrens med varandra. Systrarna Brontë är ett exempel.

Mindre vanligt är att en lillebror i stället för att ta upp tävlan med sin storebror blir en beskyddare och hjälpreda. Det var en sådan roll som den jämförelsevis präktige Stanislaus Joyce (1884–1955) under 15 år i Trieste spelade för sin äventyrligt bohemiske storebror James Joyce (1882–1941). Stanislaus Joyce har skrivit en bok med titeln *My Brother's Keeper* (1958). Det ofullbordade verket innehåller tyvärr bara enstaka minnesglimtar från åren som stöttepelare i Trieste; framför allt skildras brödernas irländska uppväxt i en gravt dysfunktionell familj med en försupen och utfattig far, en förtryckt mor, bedövad av fromma förhoppningar om en lugnare tillvaro i evigheten. Det fanns tio hungriga barn i familjen.

Att det i boken tyvärr inte står så mycket om åren i Trieste beror helt enkelt på att Stanislaus Joyces verk inte skrevs färdigt. Det liknar därmed Tomas Tranströmers ofullbordade memoarer *Minnena ser mig* (1993). Efter en lysande början rinner den stora ansatsen ut i sanden.

Som läsare är det svårt att låta bli att fantisera om fortsättningen.

Det var Richard Ellmann, författare till den beundrade biografin *James Joyce* (1959), som såg till att redigera Stanislaus Joyces manuskript för utgivning. Ingen mindre än T.S. Eliot försåg volymen med ett förord. Eliot berömmer precisionen i Stanislaus Joyces minnesbilder och noterar att denne framstår som lika intressant som sin berömde bror. Stanislaus skildrar sig själv som en medelmåtta, en man i skuggan av sin geniale storebror, som han beundrar och ser som en ouppnåelig förebild men samtidigt är avundsjuk på och som ofta väcker hans irritation.

Det hedrar Ellmann att han såg till att *My Brother's Keeper* sammanställdes och utgavs året innan hans egen stora Joyce-biografi publicerades. Ellmann utnyttjar nämligen i sin biografi en del av det unika stoff som Stanislaus Joyce presenterar i sin bok.

Det är främst tack vare Stanislaus Joyce som vi har fått en djupare inblick i de prekära förhållandena i familjen Joyce. Fadern John Joyce hade genom arv blivit delägare i en whiskyfirma, men började tidigt i sitt liv ägna sig mer åt att konsumera firmans produkt än åt att sälja den. När äldste sonen James var sex år gammal sändes han till en av landets finaste privatskolor, driven av jesuiter, för att under hela sin uppväxt komma hem till familjen bara under skolloven. Redan efter några få år visade det sig att fadern inte längre kunde betala skolavgiften, men vid det laget hade hans son så till den grad imponerat på sina lärare med sitt goda läshuvud och sin uppenbara intelligens att James erbjöds gratis skolgång under resterande år. Detta innebar att äldste sonen slapp att på nära håll se den snabba deklassering som hans familj genomgick, med hopplösa skuldkaruseller och så småningom flyttlass som nattetid drogs i väg till stegvis allt torftigare kyffen. Det var mest på sommarloven som James fick erfara förfallet.

Stanislaus, två år yngre än James, uttrycker avsky för sin far och medkänsla med sin mor och de yngre syskonen. James, däremot, uppskattade faderns drastiska humor och förmåga att i berusat tillstånd hålla hov i goda vänners lag med en strid ström av kvickheter och anekdoter. Senare i livet ansåg James Joyce att han ärvt sin berättartalang från den hopplöst ansvarslöse suput som hans far var, möjligen även dennes smak för alkohol. Stanislaus reagerade på motsatt sätt. Han blev renlevnadsman för gott.

"Dessutom visade han sig vara övertygad socialist och feminist. Han intog ståndpunkter som den måttfulle yngre brodern uppfattade som extrema."

Tonåringen Stanislaus blev besviken på James när denne efter gymnasieåren flyttade hem till familjen i Dublin. Den beundrade brodern, med lysande studentbetyg, hade redan fått rykte om sig som exceptionellt snille, och välmenande gynnare ordnade så att ynglingen gavs en amanuenstjänst vid institutionen för klassiska språk vid det katolska universitetet. Men James förslösade mycket tid på krogen och i Dublins bordellkvarter. Dessutom visade han sig vara övertygad socialist och feminist. Han intog ståndpunkter som den måttfulle yngre brodern uppfattade som extrema. Stanislaus var orubblig ateist och lika orubblig liberal från tonåren till sin död, medan James förbrukade idéer och ståndpunkter i ovanligt hög hastighet.

För Stanislaus var det omtumlande när storebrodern plötsligt bröt upp från Dublin och flyttade till Paris, där han vid universitetet antagits till utbildning i medicin. Ovisst är om han bevistade annat än enstaka föreläsningar. I stället ägnade han tiden i Paris åt att utarbeta en egen estetisk teori, grundad på Thomas av Aquino och på en radikal sekularisering av det kristna epifanibegreppet. Efter ett år kallades han hem till moderns dödsbädd, den scen som skildras så hjärtskärande i början av *Ulysses*. Vid sin död var modern 44 år.

Åter i Dublin försörjde sig James som lärare, tills han den 16 juni 1904 (alltså på Bloomsday) träffade Nora Barnacle, anställd som städerska och biträde på Finn's Hotel, och tillsammans med henne gick i slutgiltig landsflykt 1904, vid 22 års ålder. De flyttade till Trieste, där paret bodde i 15 år och fick två barn.

För att hans Nora skulle få sällskap om dagarna och hjälp att sköta hushåll och så småningom även småbarn såg James till att två av hans systrar, Eva och Eileen, anslöt sig till den lilla familjen i Trieste.

Den som anlänt allra först, redan 1905, var Stanislaus, detta tack vare att brodern lyckats ordna en tjänst åt honom som lärare i engelska. Systrarna återvände så småningom till Dublin, men Stanislaus blev kvar i Trieste under återstoden av sitt liv. I 49 år bodde han i staden och bildade så småningom en egen familj där. Till skillnad från James, som några gånger gjorde återbesök i hemstaden, åkte Stanislaus aldrig tillbaka och påstår sig aldrig ha haft lust att göra det.

En av Stanislaus viktigaste uppgifter, vid sidan av sitt arbete som lärare, blev att ofta sent på kvällen ge sig ut och leta upp sin bror på någon av Triestes många krogar och se till att han kom hem och fick lite sömn. James gick hela tiden på högvarv. Han undervisade på skolan och tog även emot privatelever, skrev dikter, noveller och romanutkast, skaffade sig många vänner och bekanta, arbetade på dagen och gick kvällstid på krogen. Det blev hans lillebror, den stillsamme Stanislaus, som i många år fick försöka hålla lite ordning på honom.

Efter första världskriget, i juli 1920, flyttade James Joyce från Trieste till Paris för att komma i kontakt med tidens modernistiska strömningar. Ett par år senare publicerades *Ulysses* och skänkte genast berömmelse åt sin författare. De båda bröderna sågs aldrig mer. Ovänner blev de inte; det framgår av brev de sporadiskt skrev till varandra. Storebrodern upptogs helt enkelt i nya och större sammanhang, blev omsvärmad av mecenater och beundrare, ständigt påpassad, ständigt upptagen. ■

***Tommy Olofsson** är författare och professor emeritus i kreativt skrivande.*

BREV FRÅN ... KIRUNA

Vi slipper aldrig badhusfiaskona

Kirunas försenade megabadhus är bokstavligen en klassisk historia. Inte ens de romerska kejsarna kunde få dem färdiga inom budget. **Av Adam Nelvin**



ADAM NELVIN *är skribent.*

Den 10 maj öppnade till slut Midnattssolsbadet: två 25-metersbassänger, två multibassänger, trampoliner och relaxavdelning. 14 pooler totalt.

Arbetet påbörjades 2020. Då skulle det ta två år och kosta 360 miljoner. Men efter sex år av motgångar – i vintras upptäcktes att taket inte tålde norrländska snöfall – landade slutnotan på 1,4 miljarder.

Tio tusen kvadratmeter, tre miljoner liter vatten, med kapacitet för 300 badande samtidigt. För en kommun med 23 000 invånare, med ekonomiska problem.

Tydligen ska badet locka turister. ”A must-visit during your stay in Kiruna.”

Det är en saga lika gammal som civilisationen.

I början av andra århundradet utnämndes Gaius Plinius Caecilius Secundus till guvernör i Bithynia och Pontus, en landremsa längs Svarta havets sydkust. Ny i rollen skriver han till kejsaren, Trajanus, och ber om råd.

Enligt ett av breven vill Plinius upprätta en brandkår i Nikomedia (den regionala huvudstaden, i närheten av dagens Istanbul). Trajanus avvisar förslaget. Någon brandkår kommer absolut inte på fråga. Det spelar ingen roll för vilka syften sådana sällskap bildas – de utvecklas oundvikligen till politiska partier, alltså en organiserad opposition.

Enligt ett annat brev har en absurd vidskepelse infekterat landet. De mest obstinata av dessa ”kristna” kan förstås straffas utan vidare, för sin uppstudsighet. Men är deras trosbekännelse som sådan straffbar eller bara de brottsliga handlingarna? Trajanus råder Plinius att inte jaga dårarna i onödan.

Till de ovärderliga insikterna i romersk statsförvaltning hör också en diskussion om lämpligheten i att låta statens fängelser vaktas av slavar.

En annan tid, en främmande värld.

Men sedan får vi läsa om de kommunala badhusen.

I Claudiopolis hade stadshuset bett kejsaren om tillåtelse att utöka antalet borgarråd. Pengarna som rika lokalbor betalade för dessa maktpositioner skulle finansiera olika infrastrukturprojekt. Men i Claudiopolis investerades allt i ett enormt badhus, som staden konstruerade – eller snarare grävde ut – vid foten av ett berg. Ovanför skrytbygget hängde klipporna, olycksbådande. Kanske var det bättre att stoppa vansinnet nu, frågade sig Plinius, innan kostnaderna skenade ytterligare?

I Nikomedia hade invånarna lagt 3,3 miljoner sestertier på en akvedukt som aldrig byggdes klart och 200 000 på ett andra försök, som också misslyckades. I Nikea var den nya teaterscenen bara halvfärdig men hade redan kostat över 10 miljoner sestertier – och redan orsakade sättningar stora sprickor i fasaden. Ett nytt gymnasium var också påbörjat, men det nya komplexet var mycket större än det gamla, illa planerat och alldeles för utspritt. Väggarna skulle sannolikt inte bära överbyggnaden.

Trajanus suckar åt detta. Grekerna älskar sina gymnasier och blev väl överambitiösa. Kan de inte bara nöja sig med något i lämplig storlek?

I stället: ännu ett dyrt fiasko.

Mer optimistisk är Plinius om situationen i Prusa. Det befintliga badhuset är i dåligt skick och lokalborna vill riva och bygga nytt, större, vackrare. Plinius tror att han kan hitta pengar till projektet genom att kräva in obetalda skulder. Han skriver till Trajanus, som ger sitt godkännande, med ett förbehåll. Se nu till att detta inte går ut över kärnuppdraget. Och framför allt: inga nya skatter, även om projektet drar över budget.

Gång på gång ber Plinius kejsaren att skicka arkitekter från Rom, men Trajanus vägrar. Han har skickat Plinius till Svarta havet för att städa upp i de offentliga finanserna.

Vad som saknades i Bithynia och Pontus var inte kompetens utan seriositet. Inte ingenjörskonst utan statskonst. Lika viktigt som att säkra vattenförsörjningen till Nikomedia var att åtgärda rötan i Nikomedias kommunala förvaltning.

Det var den byråkratiska rötan som hade dödsdömt den första akvedukten, och den andra.

Hitta de skyldiga och utkräv ansvar, skriver Trajanus. Annars kommer det kommunala badhusvansinnet bara att fortsätta.

Det kommer aldrig – aldrig – att ta slut. ■

”Trajanus suckar åt detta. Kan de inte bara nöja sig med något i lämplig storlek?”

Arkitektur, stad & stil

med **Lars Anders Johansson**



På semestern återvände svenskarna till det liv som framstegen hade befriat dem från. De hämtade vatten, högg ved och gick till utedasset. Hemma i staden väntade centralvärmen och badrummet. Men några veckor om året levde de ungefär som sina far- och morföräldrar. Industrialiseringen förändrade vårt land i grunden. Människor lämnade åkern och skogen för svarven och svetsen, flyttade från gårdar och byar till brukssamhällen och städer. Arbetet, bostäderna och dygnets rytm förändrades. Svensken hade ”ryckts som en ört ur sin gronings-grund”, som Karlfeldt skaldade.

Men flytten gick snabbare än själens omställning. Också den som trivdes med fabrikslönen, lägenhetens bekvämligheter och stadens möjligheter kunde bära landsbygden inom sig. Där fanns släktens historia, barndomens platser och föreställningen om hur ett riktigt liv skulle se ut. I själen förblev Sverige ett agrart land, även ett århundrade efter att industrialiseringen fört svenskarna till staden.

Sommarstugan gav denna längtan en plats. Vatten skulle hämtas, ved bäras in och kaminen tändas innan huset blev varmt. Den som ville diska behövde först värma vatten. Bekvämligheter som hemma knappt ägnades en tanke krävde här arbete och framförhållning.

Redan arkitekturen förband semesterfiraren med det förflutna. Det rustika, knuttimrade huset bar på minnen av bondesamhällets allmogekultur. Sommarvillan med snickarglädje och punschveranda erinrade om en borgerlig värld där optimismen fått ett luftigt, lekfullt uttryck. Den funktionalistiska sportstugan förmedlade det tidiga folkhemmets löften om semester och friluftsliv i skog och mark, skidspår och slalombackar.

Sommarstugan blev en tidsmaskin.

> ”Sommarstugan blev en tidsmaskin. Där kunde stadsbon återknyta till den värld han kom ifrån.”

Där kunde stadsbon återknyta till den värld han kom ifrån. För barn och barnbarn blev vistelsen en introduktion till en ärvd tillvaro, vars spår fanns i husen, redskapen och de äldres kunskaper.

Tidsresan var naturligtvis begränsad. Att njuta av vedeldning några sommarkvällar var något annat än att vara beroende av den hela vintern. Ändå förmedlade stuglivet något som var svårt att läsa sig till. Att bära vatten gav en föreställning om vad det innebar att sakna rinnande vatten. Att elda för värme gjorde det begripligt varför vedförrådet varit en livsfråga. Farföräldrarnas berättelser fick tyngd när barnbarnen själva burit några hinkar eller försökt få fyr på sur ved.

Förbindelsen med det förflutna låg i händerna och vanorna. Hur staplar man veden så att den torkar? Hur får man drag i spisen? Vad måste göras innan frosten kommer? På lantstället kunde kunskaper som blivit överflödiga i stadsbostaden fortfarande behövas och föras vidare.

I ett fullt utrustat fritidshus finns mindre anledning att lära sig sådant. Värmen regleras med ett knapptryck, varmvattnet kommer ur kranen och diskmaskinen sköter disken. Huset kan användas året runt och fungera som arbetsplats. Kraven på kök, badrum och uppkoppling kan vara minst lika höga som hemma.

Därmed blir sommarstugan ett dubbelt boende. Längtan bort finns kvar, men numera är det trängseln, trafikstockningarna, bullret och grannarna på andra sidan väggen man flyr från. På landet får det moderna livet mer, inte mindre, utrymme. Man arbetar vid samma skärm och lagar mat med samma utrustning, men med skogen utanför fönstret.

Arkitekturen kan fortfarande bära på den historia som vardagslivet har lämnat. Vi uppskattar timmerväggarna, verandan och sportstugans öppna spis. Vi vårdar släktens möbler och fotografier samtidigt som vi bygger bort de praktiska villkor som präglade släktingarnas liv. Vedspisen står kvar, oanvänd. Det förflutna blir lättare att betrakta och svårare att erfara.

Ingen behöver längta tillbaka till kalla golv eller tunga vattenhinkar. Men också självklara förbättringar kan ha ett pris. När de äldre sysslorna försvinner blir avståndet till tidigare generationer större. Deras tillvaro framstår lättare som pittoresk eller obegripligt besvärlig när vi inte längre känner något av dess arbete i kroppen.

Sommarstugan påminde oss om vilka vi var och hjälpte oss att förstå både det vi lämnat och det vi vunnit. Efter några veckor med vattenhämtning kunde lägenhetens kran framstå som ett litet civilisatoriskt underverk.

Nu kan vi öppna samma kran på landet. Huset berättar fortfarande om äldre tiders liv, men tidsresan har ersatts av en resa mellan två adresser. Tidsmaskinen har stannat. ■



Lars Anders Johansson *är författare och journalist och driver podden Budoarstämning.*

MELLAN RADERNA

Topplistan är vår tids särmärke



KATARINA BARRLING
är docent i statskunskap vid Uppsala universitet.

Varje tid har sin genre. Nå, antiken hade förresten tre: epiken, lyriken och dramatiken. Medeltiden kompletterade med helgonlegender och ballader, och under renässansen gjorde dramatiken åter storstilad entré. Sedan tog romanen över. Den ansågs inte lika fin som de äldre litteraturformerna, men det struntade läsarna i. Den var mer lättläst än kryptisk lyrik, och mer socialt acceptabel att somna ifrån än en högstämd teaterpjäs. Varje tid bidrar som sagt med sin genre. Vari består då vårt bidrag?

Autofiktion? Tv-sända främlingar som gifter sig? *Starka berättelser?* I skuggan av dessa mer spektakulära konstarter har en annan genre vuxit fram: *listan*.

Och kanske är det just listan eftervärlden kommer att förknippa med oss.

Inget ont om hjältar som vandrar genom världen och poeter som stångas mot livet, men inget går upp mot punktvisa redogörelser över hjältar, poeter eller gasolgrillar.

Vi är inte först med listan. Antiken hade också sina. I *Iliaden* räknar man upp rader av stridsberedda skepp, och i Gamla testamentet diverse släktled. Från Adam och framåt. Det blir långt.

Men då hade listorna på något sätt ett större ärende. De var del i en berättelse. De förmedlade ett gudomligt budskap. Eller så fick de helt enkelt orden att eka på ett sätt som lät bra. Numera behöver listor varken bygga på Gud eller på poesi för att tas på allvar.

Vår tids variant är oftast kortare än antikens skeppslistor och släktkrönikor. Den kan läsas och nedtecknas utan större ansträngning, och kräver varken intrig eller psykologiskt djup. Inte behöver den något spektakulärt slut heller. Listan slutar helt enkelt i det ögonblick då punkterna tar slut. Den kan fylla många praktiska funktioner. Själv skulle jag behöva upprätta en lista över vilka listor jag borde upprätta.

I denna genre samsas inköpslistans konserverade tomater med önskelistor över bord att dansa på eller stup att hoppa från. Allt det som ska hinnas med innan vi går till de sälla jaktmarkerna har dessutom fått en alldeles egen kategori med ett alldeles eget namn – *bucket list*.

Tack vare listorna kan vi alla skapa vår egen kanon: De tio bästa låtarna från 1986. Sju sonetter att skryta med i sällskapslivet. De arton bästa ölhallarna i sydvästra Tokyo. De femtio bästa monstren i *Sagan om ringen*. Rangordningen i sig har blivit en kulturform.

Det räcker inte att bara tycka om något. Man måste också klargöra hur det man tycker om står sig mot annat man tycker om.

Listan har dessutom den fördelen att den så lätt kan delegeras. I en värld som ständigt påminner oss om vår valfrihet erbjuder listorna en stunds vila. Vi behöver inte själva välja våra resmål eller tandborstar. Någon – vem spelar mindre roll – har redan utsett de tio bästa och i bästa fall också de tio sämsta. Att ett wienerkafé hamnat på fjärde plats på en lista över Centraleuropas tio bästa är kanske ingen garanti för att man själv kommer att tycka om det.

Men man har i alla fall fått hjälp med beslutet, och är sachertårtan besk kan man skylla på någon annan än sitt eget dåliga omdöme.

Kvällspressen har förfinat genren till dess kanske mest fulländade uttryck: *Vi har hela listan!* Inom ramen för dessa fullständiga listor ryms inte bara kaféer, bag-in-boxviner och hårtorkar, utan också storstilade levnadsråd: Så blir du en älskad chef. Så överlever du jullovet. Så blir du framgångsrik före frukost. Vi har hela listan!

För den som inte tycker det räcker finns en industri självhjälpsböcker, trygferade med listor över vad man ska tänka på för att bli en extra lyckad människa.

Listorna har dessutom den fördelen att de är så lätta att ändra. Det ska mycket till för att ändra på *Orestien*, *Tomten* eller *På spaning efter den tid som flytt*. Listor däremot är varken beroende av principer eller stilkänsla utan kan ändras från den ena dagen till den andra, utan att det väcker några följdfrågor.

Men även solen har sina fläckar. Listan måste trots allt fyllas med något. Någon måste skriva böckerna, göra filmerna, komponera musiken, brygga kaffet och bygga gasolgrillarna så vi har något att rangordna.

Men det löser sig nog. Om inte annat kan vi ju lista de bästa listorna. ■

”I en värld som ständigt påminner oss om vår valfrihet erbjuder listorna en stunds vila.”

DETTA ÄR EN ANNONS FRÅN FOKUS

Johan Hakelius politisk chefredaktör

Journalister och »journalister«

NÅGONSTANS KRING 160 journalister har dött sedan Hamas attackerade israeliska civila och utlöste Gazakriget. Det är den amerikanska ideella organisationen Committee to Protect Journalists, CPJ, som står för statistiken.

Undrar ni också vilka de här journalisterna är? En spoiler: de är inte Tintin.

Det första namnet på CPJ:s lista arbetade bland annat för det islamiska magasinet al-Mugtama och för Holy Quran radio, en saudiarabisk statlig radiostation. Låt mig gissa att den saudiarabiska idén om public service skiljer sig en aning från den vi är vana vid. Flera av de 160 är bara registrerade som frilansjournalister, men många är det inte. Bland dem finns ett tydligt mönster.

En vanlig arbetsplats för de »journalister« som dött var Al-Aqsa tv. Det är Hamas propagandastation, känd bland annat för sina frejdiga barnprogram som syftar till att rekrytera de små liven som Hamaskrigare och självmordsbombare. Andra arbetade för Al-Manar tv, som drivs av killarna i Hizbollah och räknas som den iranskfinansierade terrorgruppens viktigaste internationella propagandamaskin. »Själva kärnan i Hizbollahs hela medieapparat«, som det statliga danska institutet för internationella studier kallat Al-Manar.

Här finns reportrar som arbetade för Al-Hadaf, PFLP:s politiska språkrör, en rörelse som är lite old school och blandar marxism-leninism med sitt övergripande mål att utplåna Israel. På listan finns även »journalister« som arbetat för Quds Al-Youm tv, som representerar den islamiska jihad-rörelsen. Det finns de som arbetade för Hamaskontrollerade Safa News Agency och de som företrädde den Hizbollah-, Iran-, och Assadvänliga nyhetskanalen Al Mayadeen.

Alla hör förstås inte till den här kategorin »journalister«. Det finns en journalist som representerade Reuters. Det finns flera som arbetade för Al-Jazeera, en kanal som av och till haft något slags trovärdighet. Den har nu gjort sitt bästa för att göra sig av med den. Under den här konflikten har Al-Jazeera redigerat bort kritik mot Hamas, kallat fallna Hamaskrigare »martyrer« och kablat ut rena fabrikationer av israeliska övergrepp. Det var Al-Jazeera som nyligen i en »dokumentär« återupplivade LVU-kampanjen mot svensk socialtjänst. Som vanligt baserat på rena lögner.

Det är förstås ingenting förvånande med detta. Det är i stort sett omöjligt för riktiga journalister – sådana som inte är propagandalakejer – att arbeta i Gaza. Skulle de ta sig in vore verkligen risken stor att de hamnade på CPJ:s lista, för kriget gör det i praktiken omöjligt för journalister, eller några andra, att känna sig trygga. Bland de på CPJ:s lista som bara kallas »frilans« finns säkert sådana som verkligen fungerat som journalister på riktigt.

Men frågan inställer sig ändå: är det verkligen rimligt att på det här sättet likställa propagandister i terrorrörelsers tjänst med »journalister«? Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?

> »Spelar det ingen roll om man jobbar för Der Stürmer eller Helsingborgs Dagblad?«

Jag tycker att det är en intressant fråga, särskilt eftersom västerländska journalister och mediehus noggrant undviker att ställa den. De vill helst inte alls nämna vilken typ av »journalistik« åtminstone hälften – antagligen betydligt fler – av de på CPJ:s lista ägnade sig åt.

Det väcker ytterligare frågor. Gör de det därför att Genèvekonventionen inte tillåter oss att göra skillnad på journalister och språkrör för terrorgrupper och förtryckarregimer? Gör de det för att de är rädda att varje distinktion mellan journalister och propagandister skulle försämra respekten för verkliga journalister och deras arbete? Eller gör de det bara för att det är för jobbigt att tala om?

Jag misstänker det sistnämnda. Och att det som verkligen hotar att urholka skyddet för journalister är att blunda när jihadister, islamister och terrorister gömmer sig bakom sin yrkestitel.



Följ Johan Hakelius blogg på Fokus.se

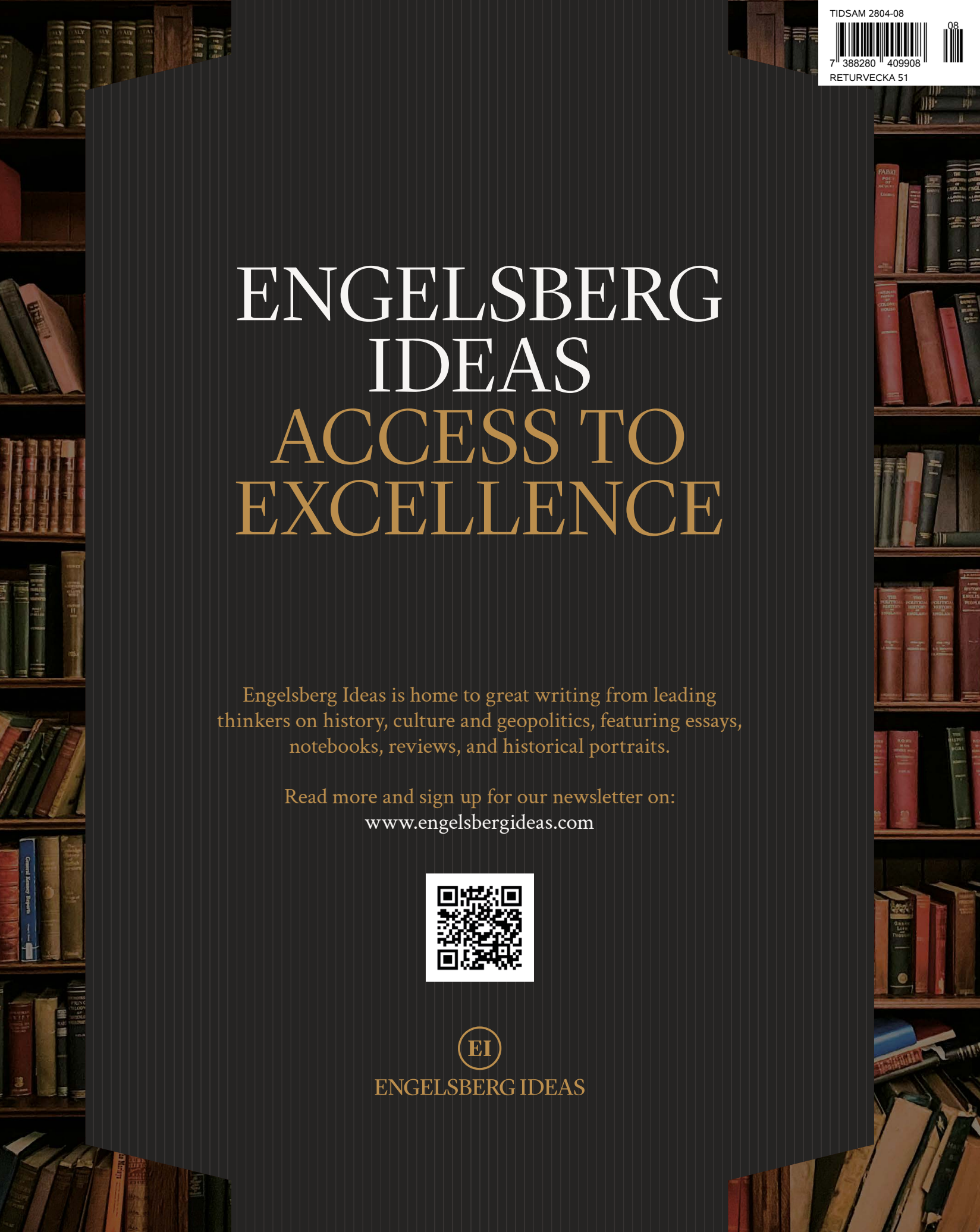
Vill du ta del av mer journalistik från Fokus?

Skaffa en prenumeration. Just nu får du
3 månader (12 nr) för **198 kr.** Du sparar **870 kr!**

Läs mer och ta del av erbjudandet
Skanna QR-koden
eller svara på **fokus.se/axess**

FOKUS

TIDSAM 2804-08
7 388280 409908 08
RETURVECKA 51



ENGELSBERG IDEAS
ACCESS TO EXCELLENCE

Engelsberg Ideas is home to great writing from leading thinkers on history, culture and geopolitics, featuring essays, notebooks, reviews, and historical portraits.

Read more and sign up for our newsletter on:
www.engelsbergideas.com

EI
ENGELSBERG IDEAS